

Sándor Iván

Az éjszaka mélyén

1914

Felsőtestüket a bársonyhuzatú karosszékekben hátrafesztve, fejüket magasra emelve, az elnök egy-egy közbevetésére rábólintva hallgatták a miniszterek Pinchon külügyminiszter beszámolóját az Elysée-palota aranytermében. Foch marsall hadseregtábornok várta, hogy mielőbb átvehesse a szót.

A park fáin túl a Condorde téren nem volt nagy forgalom. A hölgyek gavallérjaik nélkül sétáltak, azok éppen a folyópartokon, hegyoldalakon, mezőkön mentek rohamra, ásták a sírokat az elesetteknek vagy kerültek maguk is a hantok alá.

A külügyminiszter élénk kézmozdulatokkal kíserte a beszámolóját. Úgy vázolta fel a lehetőségeket, hogy álláspontja kiismerhetetlen legyen. A szövetséges angol, amerikai, olasz diplomáciai tárgyalásokon nem sikerült közös álláspontot kialakítani az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjéről, jelentette ki, a kérdés az, hogy a Monarchia a jövőben biztos közép-európai háttérünk legyen-e Németországgal szemben, vagy a Monarchia felszámolása biztosíthatja-e, hogy a jövőben ne találjon benne Németország újra szövetségest. Az oroszországi forradalmi események előtérbe helyezik a lengyelek önállósodási törekvéseinek támogatását, a román kapcsolatok erősítését, a Monarchia nemzetei a szövetségünket keresik az elszakadás elősegítésére, a csehek saját köztársaságuk kikiáltására készülve siettetik Bécs végső vereségét, ugyanakkor angolszász szövetségeseinket aggodalommal tölti el, hogy a Monarchia megszűnésével felborulhat az európai erőegyensúly.

Az elnök nem ad szót a marsallnak. Utasítja őt és a külügyminisztert, hogy hetvenkét órán belül közös jelentést terjesszenek elő a frontok helyzetéről és a diplomáciai tárgyalásokon elfoglalt kormányálláspontról.

A Szajna-parton nem sétáltak szerelmespárok, habár a kora reggeli víztükör ugyanúgy ragyog, mint amikor a párok az átvirrasztott éjszaka után egymást átkarolva továbbindultak.

A Quae D'Orsain csak néhány taxi hajtott végig. Hét órakor a kabinetfőnök kinyitotta a marsall előtt az óraterem szárnyas ajtaját. A külügyminiszter eléje sietett. A hatalmas ablakokon át sugárzó fény csillogott a földig érő tükrökön.

A külügyminiszter két pohárkába konyakot töltött. Egymás egészségére kívánva lehajtották az italt.

Mindenekelőtt számot kell vetnünk, Ferdinand, azzal, hogy elmúltak azok az idők, amikor katonáink a lelkesedés tetőfokán harcoltak. A Marsall csak annyit válaszol: valóban, Stephan.

Pinchon beszámol a tárgyalásokon még mindig nyitva hagyott kérdésekről, állandóan a diplomáciát emlegeti, gondolja a marsall, a valóságos fronthelyzet helyett, addig kell harcolnunk, mondja, amíg az ellenség nem fogadja el minden arcvonalon a feltételeinket, a német erőket szétziláltuk, üldözzük, a déli fronton, a Piavénél az olasz erőkkal ellentámadást indítottunk, a fegyverszünetet addig kell Béccsel megkötni, amíg a Monarchia egyáltalán létezik még.

Sorolja az éjszaka érkezett jelentéseket. A német–oroszbéketárgyalások elhúzódnása miatt a németek elvesztették a türelmüket, villámhadjárattal elfoglalták a Baltikumot, kiváló szervezőjük, Rudolf Meyer ezredes a felszabadult hadtesteket néhány nap múlva átírányítja a nyugati frontra, addig dűlőre kell vinni a még harcoló német erők teljes megsemmisítését, hogy a támogató erők érkezése már hiábavaló legyen. Egyetértek, mondja Pinchon, a dolgok végére kell járnunk, a háború elvette tőlünk a francia ifjúságot, mit gondol, Ferdinand, hogy fog dönteni az elnök. Sehogy, jelenti ki a marsall, azt fogja mondani, azért nevezett ki főparancsnoknak, hogy az ő különvéleménye ellenére is rám bízta a döntést, a sajtónak pedig azt fogja nyilatkozni, hogy a közös elhatározás szent. Eljött tehát a béke ideje, mondja Pinchon, de nem ismerjük a jövőt, Oroszországban vége a Romanovoknak, Németországban a Hohenzollern dinasztiának, Közép-Európában a Habsburgoknak, ez az ottani kisnemzetek önállósága szempontjából előnyös, egyedül a magyarok sínylik majd meg, de hát miért kellett belépniük a háborúba, mindennek ára van.

Bevallom, ennyi bölcsességet nem néztem ki önből, miniszterem, én meg önből nem néztem ki, marsallom, a katonai sikereket, ami elhozza a békét.

Foch marsall hosszú ideig nem válaszol. A hatalmas ablakhoz lép. Nézi a Szajná. A távolban a Louvre lenyűgöző épületsora. Visszamegy. Várakozik, ez nem béke lesz, mondja, legfeljebb fegyverszünet, úgy húsz évre. Átöleli a külügyminisztert, isten önnel, Stephan. Pinchon az ajtóig kíséri, isten önnel, Ferdinand.

Spa belgiumi fürdőhely, húsz kilométerre a német határtól. A városszéli kastélyban, főhadiszállásán fogadja Ludendorff tábornok a jelentéseket.

A helyzet hasonló a közlekedési edények törvényeihez, gondolja, a tartalom szintje mindkét oldalon megegyezik, a tévedések az egyikben, a következmények a másikon.

Tévedés volt, hogy a tengeren akartuk legyőzni az angolokat, az lett a következménye, hogy az Egyesült Államok belépett a háborúba. A reggeli jelentések szerint a franciák áttörték a Hindenburg-vonalat, mert nem érkeztek meg időben a keletről átírányított hadosztályaink.

Öklével veri az asztalt. Ordít. Mindenki cserbenhagyott, a Kaiser, a Reichstag, a flottaparancsnokok.

Segédtsíztjei rázárják az ajtót.

Fel-alá járkál, a Schlieffen-terv már a kezdeteknél tévedés, de Moltke hajthatatlan volt. Ha rám hallgat, csak akkor indítjuk a keleti offenzívát, amikor nem kell elvonni a nyugati frontról csapatokat. Az ellenséges vonalak mögé való beszivárgás tökéletes volt, a gáztámadások időzítése előnyökkel járt, az utolsó keleti offenzíva sikeres. Mit várnak még tőlem?

Íróasztalához ül, proklamációt fogalmaz.

Az ellenség békeindítványa nekünk, katonáknak elfogadhatatlan. Ellenségeink vágyai, amelyek 1914-ben ránk szabadították a háborút, még mindig lázasak. Nincs más választásunk, mint minden erővel folytatni az ellenállást.

Öklével üti az ajtót.

Feszesen jelentkeznek a törzstisztek.

Rudolf Meyer irodája a kastély második emeletén van. Az ablakból az Ardennek lejtőjére látni. Esténként kimegy az erkélyre. Hallgatja a távoli ágyúdörgést. Közismert, hogy rossz a viszonya a főparancsnokkal. Ludendorff amikor elfoglalta a beosztását, bizalmas tisztjeit nevezte ki a törzskarba. Rudolf Meyert nem tudta nélkülözni. Minden fontos adat a fejében, a felvonulási útvonalak, a létszámjelentések, a veszteségek, a foglyok száma, a lövegállomány, az üzemanyagforrások, a bevethető vegyi fegyverek.

Íróasztalának jobb oldalán a beérkezett jelentések. Baloldalt az összesítések. Pontos dátumok, ügyiratszámok.

Tanulmányozza az alája rendelt Kémiai Hadászati Szolgálat összesített jelentéseit.

Felemeli a bal oldali iratlapot, az ypres-i ütközetben bevetett mustárgázt az erőteljes ágyútűzünk után a könnyű keleti szél a francia lövészárkok felé sodorta, olvassa, köhögve, elkékülő arccal az ellenséges katonák ezrei menekültek, hét kilométer széles rés nyílt csapataink előtt, az orosz fronton hatásos volt a klórgáz bevetése.

Tiszta lapot húz maga elé.

Elkezdí a beérkezett jelentések összesítését.

A kémiai kísérletek során több mint háromezer anyagot vetettek vizsgálat alá, írja, harmincnyolcra derült ki, hogy felhasználhatók, tizenkétféle került alkalmazásra. Parancsot adtam Carl Duisbergnek, az I. G. Farben vezetőjének, hogy folytassák a kísérleteket. Jelenleg az alábbi bevethető gázfajtákkal rendelkezünk, írja, könnyefakasztó gázok, fojtógázok, leghatásosabbnak a mustárgáz és a diklór-etil-szulfid bizonyult.

Nem írja be összesítésébe, hogy a Hindenburg-vonal védelmére a kelet-nyugati széllel az ellenségre zúdított gázfelhőt a hirtelen megváltozott széljárás visszafújta, és óriási veszteséget okozott.

Éjfélíg dolgozik. Három órát alszik.

A Kémiai Hadászati Szolgálat parancsnokának jelentése szerint, írja hajnalban, bármiképpen alakul a harctéri helyzet, a laboratóriumi kísérleteket folytatni kell, a jövőre gondolva.

Hét óra húsz perckor reggeli. Tejeskávét, vaj, sonka, méz, rozskenyér.

Jelentem, írja, hogy a fogolytáborok szervezése, a táborrend kialakítása, a szállítmányozás, őrzés biztosítása sikeres volt. Az újabb háborúban azonban a foglyok száma növekedni fog.

Legénye tenyerébe söpri a kenyérmorzsákat, összehajtja az abroszt, kiviszi a tányért, a csészét.

Előveszi az asztalfiókból a kézifegyverét. Tisztogatja. Ellenőrzi a tartaléktárat.

A segédtiszt jelenti, hogy a főparancsnok hívátja.

A folyosó falán olajfestmények. A kastély egykori urai, úrnői, vadászöltönyös férfiak. Bársonyköpenyes hölgyek. Aranyozott rámacskákban nevek, évszámok.

Nem látja feszültnek Ludendorff tábornokot. Ludendorff kezében nem remeg a papírlap, amikor a törzstisztek előtt felolvassa proklamációját. Nincs más választásunk, mint a harc folytatása, a gyalogság tartson ki, a tüzérség biztosítsa a védővonalakat, a flotta fusson ki a kikötőkből.

Érkezik az őrségparancsnok. A tábornokhoz lép. Halkan jelent.

Ludendorff az ablakhoz megy.

Rudolf Meyer a másik ablaknál áll, lepillant.

Páncélozott kocsi érkezik. Mögötte két kisebb, ugyancsak páncélozott jármű.

Százados nyitja az első kocsi ajtaját. Kilép II. Vilmos császár. A második kocsiból kiszáll Miksa herceg, a nemrégiben kinevezett kancellár.

Ludendorff a törzstisztek kíséretében a kapuhoz siet.

Jelentkezik.

Segédtisztje átad egy papírlapot a császár mögött álló tábornoknak. A tábornok belepillant, átadja a császárnak.

Négy altiszt vörös szőnyeget gurít a kapuig.

A császár elolvassa a proklamációt, továbbadja Miksa hercegnek, ő is elolvassa, összehajtja, zubbonyzsebébe gyűri.

A főparancsnoki iroda karosszékeiben hallgatja, amint Ludendorff jelenti a proklamációban foglaltakat. A kancellárra pillant.

Főparancsnok úr, ön gyakorlatilag kétségbe vonja a kancellár intézkedési jogát.

A feltétel nélküli megadás katonailag elfogadhatatlan, ismétli Ludendorff, folytatnunk kell a harcot.

De kinek van joga erről végső döntést hozni?

Ludendorff az íróasztalához lép. Elrendezi a dossziéit. Kiveszi a fiókból az oldalfegyverét. Az asztalra helyezi. Jelenti, hogy kéri a felmentését.

Miksa herceg bólint.

A császár egy intéssel tudomásul veszi a kérelmet.

Rudolf Meyer irodája ablakából látja, amint a császár és kísérete távozik.

Ludendorff átmegy a lakosztályába. Beveti magát az egyik karosszékebe. Felesége teát tölt. Leül a másik karosszékebe.

Két héten belül nem lesz sem birodalmunk, sem császárunk, meglátod, mondja Ludendorff.

Rudolf Meyer dossziéba helyezi a fogolytáborok parancsnokainak jelentéseit. Vacsoraidő.

Legénye megterít. Felbontja az utolsó palack rajnai fehérbort.

Nem volt bennük képzelőerő, gondolja Rudolf Meyer. Vitáztak, terveztek, parancsokat osztottak, fantázia nélkül. Talán maguk is tudták ezt, ezért volt rámszükségük.

Nyugodtan alszik.

Röggel eső veri a hegyoldalt, a kastélyparkot.

Hét óra húsz perckor reggeli.

A napos tiszt parancsai szerint kiürítik az épületet. Az ablakból figyeli, amint Ludendorff páncélozott kocsijába száll. A tisztek négyesével a kocsikon, a legénység teherautókon.

A napos tiszt rányitja az ajtót.

Köszönöm, főhadnagy úr, mondja, néhány perc múlva magam is indulok.

Legénye az ajtóban.

Egy óra múlva távozunk, Walter.

Az őrmester tiszteleg.

A telefon-összeköttetés még működik.

Felhívja a szeretőjét Berlinben.

Hosszan zúg a vonal.

Oh, drágám, el nem tudod képzelni, mi van az utcákon. Mindenhol tüntetők. Katonák is vannak közöttük. Skandalum... Szeretném, ha velem lennél.

Eljön az ideje, drágám.

Rudolf, valóban mindennek vége?

Egy időre, drágám.

Oldaltáskájába helyezi az iratait.

Törődjön csak magával, Walter, mondja az őrmesternek. Váltson öltözéket. Pakoljon élelmet. Sok szerencsét.

Terepjáróján maga elé helyezi a térképet.

(Fejezet a Kalligram Kiadónál megjelenő regényből.)

Veress Miklós

Nulla egy tizenhárom

Ilónak

*Átkecmeregtünk már októberen.
Közelít telünk. Teled – a telem.
Ilyenkor kell a közös takaró,
mert hiány még a hó, a hó, a hó,
mely úgy zúdulhat reánk hirtelen,
mint koromfeketére a fehér.
Vagy pirosra, hogy alatta a vér:
egy visszaálmodásnyi félelem,
amikor közelít megint január,
s a negyvenkettes barcsi anyakép,
amely mögött a lágeres vidék.
Születésünkből sikolt a halál.*

*Vagy csak hörög. Megszokni ezt vagy azt
már megszoktuk. Mint Isten minket is.
Túl régen volt – akár mi, – Ó kamasz,
tótárpádosan minden csínyre friss.
Velünk őszül, amikor behavaz
Egy didergő kis országot a tél:
korompirosra zúdul hófehér.
Mint valaha. Mint mindig. Az igaz
csupán, hogy nekem hiányzik a hó.
Mint holtaknak. Ám földekben a mag
fömlámodná, mert különben kifagy.
A lét is csak egy közös takaró.*

*Akár a nemlét. Nincs történelem.
Inkább azok, akik majd hirtelen
belőlünk zúdulnak, akár a hó,
pedig hiszen a víz az őselem,
s előbb még föl kell párolognia,
hogy azt tegye, ami nyiloánvaló,*

Veress Miklós hetvenéves. Versei közlésével szeretettel köszöntjük. (A Szerk.)

*és belevágjon arcunkba fehéren
abban a várt és félt – de mégis-szélben,
és megtörténjék veled és velem
az október is mint história,
és elkecmeregjünk novemberig,
míg bennünk egyre több halott lakik.*

*De jön hónap: a tizenharmadik,
és újra zeng a hó. A hó. A hó.
És elföd mint a közös takaró,
amikor reánk januárodik.*

Ősi hetes

*Hosszú évada jön a szélnek,
most minden szó siralmas ének,
s megint csak varjak feketéllnek.*

*A lelkemet kétségek lakják:
már nem tudom, vagy nem hiszem,
hogyan könny formázza a szem alakját.*

Vagy csupán a könnyét – a szem.

Utolsó postám Szigligetből

*Megkaptam a sarokszobát.
Köszönet érte Szigligetnek!
Bár inkább költőnők – nohát –
kiket effélék megilletnek,
hiszen, hol alkotnom illene,
biedermeier toilette-asztal
tükrrel – vinné a fene!
Telisteli vagyok panasszal.*

*Így tengődöm el másnapig,
de mit is tehetek az ellen,
hogyan Nagylaci máshol lakik,
mert főntebb és nem velem szemben,
hol egykor életem is eldőlt
(hisz ifjabb valék, és néha fennkölt,
amíg Ilómra rátaláltam),*

s amelynek ediculumában
ott viaskodik máig Szentgyörgy,
míg itt fordítva áll a bál,
hogy a szerelmében csalódott
Harlequin üvegbuborékot
fú s egyszersmind furulyál.

Nohát! Dolgoztam épp eleget,
de ez már versen túli légyott –
döcögni árkon-bokron át,
hogy megpaskolhassuk-e még ott
Primaverácska tomporát
(egyben bocsánatot kérve
a költő-hitvesnek legott),
ki úgy szerette, mintha testvére
volna a borsosi szobor,
mert némiképp hasonlított
a nyurga Margitra valahol,
ki tőlünk végképp megszökött
sokakkal együtt tizenhúsz éve.
Itthagyván Szigliget-rögöt
reánk. S pocoktúrásokat.

Ha virágot adunk ölébe,
a Leány visszabólogat.

Oda, hol kastéllyal határos
dombról egekbe most is fölnez,
bár halóban: Libáni Cédrus.
S visszaint valamennyi csontkéz.

Mert régi fényben odabenten,
a poharas könyvtárteremben
régóta üres a helyem,
de kik játszódnak nélkülem,
bizonyosan engem is látnak,
akiket annyira szerettem
barátnak, apának, anyának,
s úgy élnek bennem – hogy helyettem.

Ablakon túlról ki reám les –
füstjeiből Nemes Nagy Ágnes,
s ki színeink vásznakba mossa,
kacag, harsog Szántó Piroska,
ám kritikáit is kiállja
Vas István eleganciája,

*s hiába fél szegény Pilinszky,
a felsőbbtség őt is meginti:
van ellene iszonyú vád –
bementett egy kóbor kutyát...*

*S kik még?! Számlálni sem lehet
az Urakat, a Hölgyeket,
kik így kikérhetik maguknak:
csupán elhalhatatlanulnak.*

*Egy volt az otthonunk, a házunk,
bár hamarost majd együtt játszunk
a Nagy Mennyei Kávéházban;
s elmondják, hol és mit hibáztam
életben s rímekben – jól tudom már,
hogy véleményük mi lehet –
mint rendes szigligeti polgár.
Ő magasságos istenek –
az előbbire tippelek.*

*Igaz, hogy fáj tudóm s a lábom,
lelkem is néha, hogyha látom
szellemetek egy szebb világon –
de engedjétek drága társak,
hogy csodákat még idelássak.
Hadd maradjak még idelelenn –
fárasztó magos az a menny,
és túl vakító az a fény –
hadd legyen ennyi az enyém!*

*Szét tépelt kézirat-halom
egy biedermeier asztalon.*

2010. ősz – 2011. télelő

Markó Béla

Mint kétjegyű betűt

*Világszerkesztő programot működtet
hatalmas képernyőjén fent az Úr,
s míg minden apróságot megtanul,
fölöttünk még gazdátlanul sűrögnek-*

*forognak elvétett írásjelek
az égen, verebek s varjak leginkább,
és nem tudom már hinni, hogy megírták
előre rég, ami velem s veled*

*történni fog, sokkal valószínűbb,
hogy olykor ráhibázik, majd kiüt
ezt-azt az Isten, meg-megáll egy szónál,*

*aztán töröl, de néha ottfelejt
minket, mint kétjegyű betűt, s leejt
egy csillagot, vagyis mindent kipróbál.*

Ez is rutin

*Már nagy rutinnal gyártja minden évben
szabvány szerint és végig változatlan,
s mint pillangó a hernyó-áldozatban,
vagy fordítva, mint ág a friss levélben,*

*tanulmányozza önmagát, hogy merre
s hogyan tudhatna mégis szabadulni,
másképp szeretni, másképp haragudni,
mert lenne tán másféle álma s terve,*

*de persze éppen ebben van a lényeg,
hogy bokrait egy foghatatlan lélek
most rózsaszín szírommal televértzi,*

*aztán leomlik, és ugyanúgy bízik,
hogy végre más lesz, ám ugyanaz mindig,
s ez is rutin, hogy képes még remélni.*

Mondattan

*Most úgy bánik velem, mint egy halottal.
Vagy eddig is? Be kellett tartani
a rendet? Ki-kidob s magába foglal,
hullámai vannak, nem partjai,*

*tehát él, s folyton összerak vagy szétvág,
majd elfelejt. Belülről figyelem,
hogy egyenként vizsgál minden fonémát
a mondatban, s foglalkozik velem,*

*de csak mint önmagával, s ez a lényeg.
Ahogy kíváncsian bőrömhöz érnek
és fel-le siklanak az ujjai,*

*nézem, hogy tesz-vesz, és csupán a formát
érezkeli. Hagynám, mint ág a lombját,
de persze, nem tudok kihullani.*

Túlfelől

*Lassan csupán egy villanyfényes ablak
leszel nekem, és mindent ismerek
kívül-belül, hiszen rég nincsenek
már titkaink, mert nap mint nap belaklak*

*s belaksz te is, ha másképp nem, hát szemmel
végigjársz, kintről végigtapogatsz,
aztán ugyanúgy magadba fogadsz
részenként engem is, már sokezerszer,*

*ha jól utánaszámolok, és mégis
csak leskelődsz, és leskelődöm én is,
s alig várom, hogy kint sötét legyen,*

*vagy nem várom, de úgysem rajtam múlik,
száraz levél és csillag is behullik
hosszánk, és ott hever a szőnyegen.*

Egyre nehezebb

*Itt-ott a bőrön nedves tintanyom,
a hajlatokban még, már-már titokban,
aztán felszárad, de ahogy kilobban
a délutáni fény, nincs irgalom,*

*megint eláraszt, egyre nehezebb
leoltani a villanyt, hogy elöntsön
tetőtől talpig, majd tovább, a földön
s a fákon is, szikrázó kezedet*

*lassan lehűti, alig fénylenek
a szóközök, és egy-egy ékezet
sötétebb, mint alatta a betűk,*

*s reggelre egyre több árnyék marad
már nyirkos testeden, arcod, nyakad
csupa kriksz-kraksz: banda-jel mindenütt.*

Újrakezdődik minden

Peter Paul Rubens: Levétel a keresztről,
1611–1614, olaj, fa, 421×464 cm,
antwerpeni székesegyház

*Most végre hozzád érhetnek megint,
s újrakezdődik minden, tesznek-vesznek,
fogdosnak, hogy a tehetetlen testnek
helyet találjanak, mert tero szerint,*

*vagy inkább ígéret szerint haladnak
elébb s elébb, egyik hajadba túr
titokban, másik ágyékkodba nyúl,
talán véletlenül, utánakapnak*

*a félrecsukló fejnek, értenek
már hozzád, hogy mi is történt veled,
elérhető vagy minden porcikádban,*

*és szó sincs arról, hogy máris szobor
lehetsz, hiszen mindenki birtokol,
s míg élt a test, csak addig volt hibátlan.*

Gömöri György

Nyelvelemzés

*Egy nyelven beszélünk, de gyakran
nem egy nyelvet. Mintha létezne
külön férfi- és külön női nyelv,
társaságszeretők és családba-búvók nyelve.
És akkor még nem is beszéltem
az angolról, amit megint másképp
ejtünk és értelmezünk. Ujrajátsszuk
a világ bábelesítését – itt van talán
minden baj gyökere? A Paradicsomban
még makogtak őseink, kézzel-lábbal
mutogattak: „nézd, piros alma!”
asztán: „ne kóstoljunk bele?”
Amire belénk harap a bús felismerés:
a Teremtő (ha volt), elengedte kezünk,
a természet sem barátunk, bár gyümölcsei
fogyaszthatók. S az első szavak talán
mégis ezek lehettek: „igen-nem”, majd
„én! én!” és jóval halkabban „Te” meg „Ő”.*

Gombrowicz málnát evett

*– Halála előtt pár órával Witold még málnát evett,
Nagyon ízlett neki, írja a felesége.
Witold úr, sajnos, nem érte meg a hetvenet,
Félbemaradt mind, amit tervezett,
S a Történelemnek se lett egy percse se vége.
Az éretlenségből teremtett erényt,
S éltette a párizsi barrikádot,
Meg a hitet, a vad fiatalokét,
Ami nem válthatja meg ezt a bűnös világot.*

2011 júniusában

Vihar a tengeren: Szepsi Csombor naplójából

*Május harmadikán ránk szakadt az ég
nagy szélvész kerekedett A hullámok
mint ágyúlövések verték a hajó
deszkáit bordázatát Iszonyú sötétség
vett körül s a mennydörgés-csattogás-ropogás
meg a kötelek csikorgása bennem is
nem tagadom: halálfélelmet keltett
Egyedül a 91. zsoltár vigasztalt
amit Danckából hoztam magammal
a pokoli zajtól süketen azt mormolgattam:
– Isten az én kőváram
ő életemnek oltalma
egyedül benne bízom –
.....*

*másnapra északi szelet bocsájtott ránk az Úr
elkerültük a sziklás norvég partokat
s tovább hajózhattunk a tengeren
Amszterdam felé*

Füzi László

Megérkezés

IV. rész

1.

Abban, hogy váltottunk, azaz Egerből Kecskemétre költöttünk, minden egyéb mellett ott rejtett az a vágy is, hogy valahol helyet találjunk magunknak, másképpen mondva annak a vágya, hogy megtaláljuk a magunk helyét.

Ha a költözésünk után egy hónappal vagy egy évvel, vagy akár több év elmúlt után valaki megkérdezte volna, hogy valóban megtaláltuk-e a helyünket, feltehetően egyikünk sem mondott volna igent.

Nem, mert Kecskemétre is a semmire jöttünk. Számos vonatkozásban rosszabb volt a helyzetünk, mint Egerben. Ági gyesen volt, újra „otthon” Zsófi-val, vártuk az újabb baba születését, albérletben laktunk, az albérlet díja és a rezsi elvitte az én fizetésemet, a megélhetésre maradt a gyés, ami akkor ezer forint körül volt.

Akkor kezdtem írni, a felkéréseknek eleget tettem, jeleztem én is, mikor miről írnék szívesen, de így is kellett az az említett hét év, hogy az ekkor írt tanulmányaimból, recenzióimból az első kötetem összeálljon.

Előadásokat tartottam, TIT-tanfolyamot vezettem, aztán óraadó lettem az egyik szakközépiskolában, fél évig vagy egy teljes évig helyettesítettem egy beteg tanárt.

Ekkor már valóban megtapasztaltuk, hogy egy fizetésből nem lehet megélni, ezért váltaltam egyre több munkát. Sokadszorra mondom, így volt ezzel akkor mindenki, s így van ezzel ma is szinte mindenki. Ehhez most azt teszem hozzá, hogy az elmúlt ötven év legnagyobb kárt okozó jelenségének tartom ezt. Ha több helyen dolgozik valaki, akkor nem tud teljes erővel az állandó munkájára figyelni, ha több helyen dolgozik valaki, akkor állandó kapkodásban-rohanásban éli az életét, s az elvégzett munka egyik területen sem éri el azt a színvonalat, amelyet el kellene érnie. A magam munkájával sokszor voltam elégedetlen én is. Mindehhez hozzáteszem azt is, hogy a különböző munkák közötti állandó váltások hozzájárulhatnak az ideiglenesség érzetének kialakulásához.

2.

Sokszor vesztettük el a reményt, hogy valóban sikerül megkapaszkodnunk itt, hogy egyszer majd lesz Áginak is munkája. Az első időben, amikor mentem haza,

sokszor találtam magába zuhantan, Zsófi mellett is egyedül volt, ismerőse-barát-nője nem volt, munkája sem, amin keresztül a városhoz kötődhetett volna.

Ági lányunk ezerkilencszáznyolcvanhárom februárjában született meg, végül, amikor a gyese ideje lejárt, Ági a félegyházi múzeumba került, „ingázó” lett, csak az általánosnak gondolt iránnyal ellentétesen, ő Kecskemétről járt át Félegyházára, s nem fordítva, ahogyan azt a többség tette. Megszerette ezt a várost, a múzeumot, majd csak Péter születése és a vele otthon töltött évek után kerül be a kecskeméti múzeumba.

Nehéz időszak volt, feszültségekkel-görcsökkel teli, pénzünk pedig alig volt. Amikor Lengyel Laci Egerből meglátogatott bennünket, gondolkodnunk kellett, kenyeret vagy kávé-t vegyünk, hogy meg tudjuk kínálni valamivel.

A szerkesztőségbe is nehezen illeszkedtem be.

Nem a nyár, s nem a szabadságok miatt.

Azért illeszkedtem be nehezen a szerkesztőségbe, mert a gondolkodásomban más kép élt egy szerkesztőségről, mint amilyen az a szerkesztőség volt, amelyikbe én kerültem.

Minden bizonnyal a világ bármelyik szerkesztősége más lett volna, mint amilyenek én egy szerkesztőséget elképzeltem.

Másképpen építettem fel magamban egy irodalmi folyóirat szerkesztőségét, mint amilyen az volt, amelyikbe bekerültem.

A *Forrás* harcos lap volt, minden számában fontos, közéleti kérdéseket érintő írások jelentek meg, a távolból egyfajta központnak képzeltem, központnak, ahol tulajdonképpen napról napra tanácskozások, megbeszélések zajlanak, akció-tervek születnek, emberek cserélik ki a véleményüket, valójában zajos közéleti központnak gondoltam a szerkesztőséget.

Nem csak ezt a szerkesztőséget, hanem minden más hasonló feladatot ellátó intézményt.

3.

Az első napok egyikén hívtak a rendőrségről, Julika, a titkárnőnk adta át az üzenetet. Útlevélkérelmet adtam be, az az üzenet érkezett, gond van az útlevelem körül, személyesen menjek be, hogy megbeszélhessük a fölmerült problémát.

Úgy terveztük, hogy kecskeméti elhelyezkedésünk után Ági szüleivel elmegyünk Bécsbe, első nyugati utunk lett volna ez, ezért kértünk útlevelet. Bementem a rendőrségre, Ági az épület előtti kis parkban várta, hogy mi fog történni. Az épületben az „útlevélosztály” tisztje azonnal átadott a III/III-as emberének, egy századosként bemutatott tisztnek, ma is szinte naponta látom az utcán, de nem tudok neki köszönni. A tiszt „lekáderezett”, jelezte, hogy tudnak egri „dolgaimról”, s kérte, hogy rendszeresen számoljak be a szerkesztőségben tapasztaltakról, ellenkező esetben az útlevelet nem kaphatom meg. Visszautasítottam az ajánlatot, állampolgári jogaimra hivatkozva kértem az útlevelet, s amikor féltettek a nyugati úttól, mondván, hogy akár kint is maradhatok, megnyugtattam őket, hogy feleségem a terhessége miatt a szüleimnél marad, én pedig biztosan nem hagyom magára egy kicsi gyermekkel, ráadásul terhesen. Az utcán azonnal elme-

séltem Áginak mindent, majd a szerkesztőségbe mentünk, s ott is beszámoltam a történekről főszerkesztőmnek, Hatvani Dánielnek.

A Történeti Hivataltól kapott anyagot olvasva fedeztem fel, hogy valóban sokat tudtak rólunk, tudtak arról is, jóformán az elképzelés felmerülésekor, hogy Egerből Kecskemétre készülünk.

A Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-as osztálya már 1982. január 16-án tájékoztatta a hasonló Bács-Kiskun megyei osztályt: „Tájékoztatjuk Vezető Elvtársat, hogy megbízható forrásból származó, ellenőrzött adataink szerint Füzi László (itt, zárójelben, a személyes adataim sorakoznak, F. L.) a 'Forrás' volt olvasó szerkesztője, Goór Imre helyére pályázik. Nevezett személy a 'Szerkesztő' fn. bizalmas nyomozás szoros kapcsolata, aki elhelyezkedése ügyében ígéretet tett számára, hogy kapcsolatain keresztül segíteni fogja. Füzi László nacionalista platformú ellenzéki beállítottságáról több alkalommal tájékoztattuk a Heves megyei RFK III/III. Osztályát.”¹ A Szerkesztő fedőnevű nyomozás célszemélye Ilia Mihály volt. A szövegben előforduló hibákat nem javítottam.

Számomra ma már valójában nem az a kérdés, feltehetően azért, mert az én életem nem ment rá a megfigyelések körüli aljas játékokra, sem így, sem úgy, szóval számomra már nem az a valódi kérdés, hogy mit tudtak, s mit nem tudtak rólunk, hanem az, hogy mi volt a tétje a tudásuknak. Használták-e valamire, s ha igen, mire? Megakadályozhatták volna, csak példaként említem, hogy a Forráshoz kerüljek? Megvitatták ezt? Ki és mikor, s ha igen, milyen keretek között? Önálló erőként létezett-e a belügy, gyakorolt-e hatást, ahogy akkor mondták, a párt- és állami vezetésre? Ha nem, akkor mi értelme volt az elképzelhetlen mennyiségű információ összegyűjtésének?

Évtizedekkel a történések után Müller Rolf, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának történész munkatársa feldolgozta a Forrás körüli megfigyelések anyagát. Pontosabban csak áttételesen, az idők során keletkezett ügyek másutt vagy mások anyagában megőrződött dokumentumait dolgozhatta fel, mert a Forrásról összegyűjtött dokumentumok vagy megsemmisültek (így ez túlságosan is általánosnak tűnik, ezért azt mondom, hogy megsemmisítették őket), vagy rejtőznek valahol. Idézem Müller Rolfot: „Az ügyek (...) végigkísérték a kecskeméti lap hetvenes-nyolcvanas évekbeli történetét, állambiztonsági lenyomatai mégsem maradtak fenn, legalábbis a kutatás során ez idáig nem kerültek elő. 'Szerencsés' kivételt képez (...) a Forrás történetének legnagyobb visszhangot kiváltó fejezete”, s ezt követően a lapból pengével kivágott Csoóri-írás kapcsán keletkezett dokumentumokat idézi.²

4.

Ági „otthon” volt, gyesen Zsófi-val, munkahelyi kötődése nem volt, a szerkesztőségi élet pedig más ritmust követelt, mint ahogy az iskolai munka zajlott.

Nehezen alkalmazkodtunk az új körülményekhez.

1 A levél 1982. január 16-án íródott, Várhelyi Ferenc rendőr százados, osztályvezető helyett ismét csak Bókai János (?) írta alá.

2 Müller Rolf: *Célkeresztben a Forrás. Kísérlet egy állambiztonsági történet rekonstrukciójára*. Forrás, 2011. 1. 83.

Írtam már, a megérkezésünket követő napon bementem a szerkesztőségbe, meglepődtem, hogy senkit nem találtam ott. Azok, akik főállásban dolgoztak, szabadságon voltak, a többiek máskor is csak hetente jártak be.

Ezt is meg kellett szokni. A szerkesztést nem lehet a napi, órarendbe foglalható munkával összehasonlítani. Az iskolában bedobtak a mélyvízbe, napi öt-hat órát tartottam azonnal, a szerkesztésnél évek kellettek ahhoz, hogy a lapban érezzem az írások helyét, érzem a felkérések, az érkező kéziratok ritmusát, a szerkesztőségi élet kereteit, másképpen ez nem is történhetett volna.

Hét év kellett ahhoz is, hogy első, vékonyka könyvem tanulmányait, recenzióit megírjam.

Akkor mindent gyorsítani szerettem volna, noha még a munka valóságos ritmusát sem éreztem.

Ismét évek kellettek ahhoz, hogy alkalmazkodjam ahhoz a világhoz, amelyikbe belekerültem.

5.

S mégis központ volt a szerkesztőség, csak másképpen, ahogy azt én gondoltam. Központ volt a főtéren álló Sajtóház tetőterének a belső udvarra néző részében is.

Levelek, telefonok és személyes találkozások rajzolták ki a mindennapi munka kereteit, ám valamiféle rejtett koreográfia szerint szervezni, organizálni ezt a munkát előre eltervezetten, pörgő napi tempóban lehetetlen lett volna.

Akkor mindenben a tudatosságot, az eltervezettséget, az akaratot kerestem, ma már tudom, hogy a legtudatosabban felépített tematikus szám összeállításánál, szerkesztésénél is számos esetlegesség jelentkezik.

Ma már tudom azt is, bűnt követnének el, ha megkísérelnék ezeknek az esetlegességeknek az eltüntetését.

6.

Ebben a könyvben a magam életének történéseit próbálom rögzíteni, ezért a lap történetét még csak alapvonalakban sem vázolhatom fel.

Megtettem ezt, valóban vázlatként az egyik munkámban, azt pedig érzem, hogy valódi, mély folyóirat-történet talán nem is írható meg.

Nehéz írnom a lap szerkesztőivel való kapcsolatokról, bármit is vetnék papírra, azonnal a kiigazítás, a leírtak pótlása, gazdagítása következne, szétfeszítve minden keretet.

Mindenkivel más jellegű kapcsolatom volt, alapvetően a közös munkából következően. De talán nem is csak abból, hanem inkább az eltérő alkatokból következően. Hatvani Dani inkább feszült, az elvégzendő feladatokat szeme előtt tartó ember volt, Székér Bandi az irodalmat, a műveket, az olvasmányait beépítette az életébe. Szó szerint élvezte az irodalmat. Bandi sok történetet mesélt, kedves anekdotáit emlegette visszatérően, Buda Feri viszont ritkán szólalt meg. Pintér Lajos lebegett a világ fölött, Zám Tibort csak a reáliák foglalkoztatták. Akarva sem lehetett volna összetettebb társaságot elképzelni.

Egy idő után Hatvani Danival együtt vittük a napi ügyeket, én a lap megjelenetése körüli dolgokat intéztem, s miután Dani másodszorra is megnősült, a mi lányainkkal egyidős lányai voltak, magánkapcsolat is kialakult közöttünk, Pintér Lajos állt korban hozzám a legközelebb, így a napi élet gondjairól is beszélgettem vele, Szekér Bandi az irodalmat érzelmileg is megélő tanár volt, az én tanárságom, kicsit talán a filozófiát is hozzájárult a vele való kapcsolatom kialakulásához, Buda Ferivel 1986-ban majd együtt utazunk három hétre a Szovjetunióba, először Moszkvába, s onnét Alma-Atába és Frunzéba, valójában majd akkor csiszolódunk össze. Zám Tiborral pedig...

Sajnos Zám Tiborral kevés közös időnk volt, 1984 áprilisában meghalt. *A Szeplős fogantatás* című kötetét „őszinte rokonszenvvel” dedikálta nekem, közéleti viaskodásait pedig én szemléltem a rokonszenvnél nagyobb érdeklődéssel. Bodor Jenő nyugalma, kiegyensúlyozottsága nagyon sokat jelentett a *Forrás* körül, nekünk személyes gondjaink intézésében is segített.

7.

Olvasó- és tördelőszerkesztőnek kerültem a laphoz, ez a kettősség valójában a kéziratoknak a szedéshez való előkészítését és a lap betördelését jelentette.

A nyomdából hosszú levonaton kaptuk meg a szöveget, ezt kellett oldalméretekre szétvágni és a meglévő formára felragasztani.

Olló és ragasztó, technokol, mintha szipóztam volna abban a pár órában, amelyekben ezt a munkát végeztem. Valóban pár óra volt az egész, a végén már talán csak egy vagy kettő, ekkor nyerte el a lap a véglegesnek gondolt formáját, helyükre kerültek a képek, eldőlt, hogy a leadott anyagból mi fér bele az akkor átlagos kilencvenhat oldalba, ez a kötöttség azt jelentette, hogy kicsit a szerkezetet is formálhattam, ám ha ennyi lett volna a munkám, akkor ezért nem lett volna szabad Egerből Kecskemétre költöznünk.

Számomra az volt az érdekes, ami mindezen fölül volt.

Ma már akár nagy szerkesztőségnek tűnhet a *Forrás* akkori szerkesztősége. Valóban több embert foglalkoztatott, mint amennyit ma egy irodalmi folyóirat szerkesztősége foglalkoztat, valójában azonban „csak” négyen dolgoztunk ott főállásban, Hatvani Dani, Lajos, Julika, azaz Vörös Józsefné, a titkárnőnk és én. Gazdasági ügyeinket a Lapkiadó Vállalat munkatársai vitték, a kiadói feladatokat is a Lapkiadó Vállalat látta el, a „rovatvezetők” tiszteletdíjas munkatársak voltak, s valóban a legkülönbözőbb időkben jöttek be a szerkesztőségbe.

Valójában kis szerkesztőség volt a *Forrásé*, így a munka minden fázisára ráláttam, a két szerkesztőségi szobában mindenki hallott minden telefonbeszélgetést, láttuk a bejövő leveleket, s a munka nagyobbik részét is hárman végeztük, a többiek a hozzájuk érkezett kéziratokat hozták be, s elvitték magukkal a nevükre kiszignált kéziratokat. Ezeket véleményezték, ezek a véleményezett kéziratok a véleményekkel együtt szabadon keringtek a szerkesztőségben.

Ebben a valamennyire mégiscsak bürokratizált, ám inkább a beszélgetésekre épülő forgatagban ismertem meg a szerkesztőségi munkát, a szerkesztők ízlését, s azt, hogy mi a véleményük az irodalomról és a társadalomról.

Ekkor ezerkilencszáznolcvankettőben voltunk, másik térben, de ugyanabban az időben, amelyekben Egerből eljöttünk.

Amikor Szegedről Egerbe mentünk, változott a státusunk, egyetemi hallgatókból munkát végző emberek lettünk, gyermekünk született, magunkon kívül felelősök lettünk érte is, miközben megváltozott, radikalizálódott az a szellemi közeg, amelyekben elhelyeztük magunkat.

Kecskeméten ugyanazt az időt éltük, amelyet Egerben. Azt, hogy eljöttünk Egerből, más okok mellett az motiválta, hogy közelebb érezhessem magamat a szellemi élet történéseihez. A korábban jelzett történések közül sok megtörtént már, megjelent Csoóri Sándor írása a Don-kanyarban elpusztult második magyar hadseregről, már kivágták az *Egy nomád értelmiségi* című Csoóri-írást a *Forrásból*, a *Mozgó Világ* még a fénykorát élte, ahogy az irodalom egésze is a szellemi forrongás időszakát élte.

Sok minden megtörtént már, s nem tudtuk, hogy mi fog még történni. Előttünk volt még a Szárszó-szám, előttünk ennek a fogadtatása, az újabb ütőssorozat, a *Mozgó* felszámolása s még annyi történet.

Hatvani Dani általában a keddi szerkesztőségi értekezleteken számolt be a pártközpontban tartott főszerkesztői értekezletekről, a megyei pártbizottság és a megyei tanács velünk kapcsolatos állásfoglalásairól, elképzeléseiről.

Illúziótlanok, de nem cinikusak voltak ezek a szerkesztőségi értekezletek, sok-sok közbeszólással, alig idézhető megjegyzéssel. Dani legtöbbször alig tudta végigmondani a mondandóját, mert mindenki mindig mondta a maga véleményét. A szerkesztőség meghatározó tagjai negyven és ötven év közöttiek voltak, sokat láttak már, Buda Feri ötvenhat után börtönbe került, Zám Tibor is a cselekvés lázában élt ötvenhatban, így kemény kommentárokkal kísérték a hallottakat, Szekér tanár úr a testi szükségletekre utaló szavakat ismételtette.

Ha a „hivatalos” rész elhangzott, már ha volt éppen, akkor következett minden más, délután kettőtől négyig, fél ötig szinte minden hírt, történetet megbeszélünk. Addig csak a JAK ülésein találkoztam a szerkesztőségi értekezletekéhez hasonló szabad légkörrel.

8

Valójában Kecskemétet is azokból a tetőtéri, hátsó udvarra néző szerkesztőségi szobákból ismertem meg.

A szerkesztőségből szinte mindenki ismert mindenkit a városból, ezer irányba voltak kapcsolataik, s magam is megtapasztaltam, hogy bárhova bemehetem, múzeumba, könyvtárba, tudtak már rólam. A könyvtárban, akkor még a Városháza sarkán volt, Várszegi Lajost kerestem, azonnal segített megkeresni a legeldugottabb könyvet is. Ha Szekér tanár úrral megálltunk a főtéren, minden szembejövő élettörténetét elmondta, mint ahogyan tette ezt Szegeden Ilia Mihály és Egerben Lőkös István.

Nagy, az egrinél nyitottabb terek voltak itt, ezekhez a nyitott terekhez is alkalmazkodnom kellett.

9.

Egy-egy város lakói nyilvánvalóan másképpen élik meg a városhoz tartozásukat.

Kecskeméthez tartozásomat én mindig, a kezdetektől, a várossal való találkozásom első pillanatától a kultúrára keresztül éltem meg. Sehol másutt nem tapasztaltam azt, amit ebben a városban, azt, hogy az itt születő kultúra sokak személyes ügye, s hogy az ahhoz kötődő törekvések képesek találkozni egymással.

A kultúra közösségteremtő erejével másutt nem találkoztam, s azzal sem, hogy az így létrejövő közösség megőrzéséért sokan hajlandóak erőfeszítéseket tenni.

A jelenség nyilván korhoz kötött volt, s azt is joggal feltételezhetem, hogy a városban sokan nem találkoztak velem, nekem azonban Kecskemét máig a kultúrájában megmutatkozó közösséget jelenti. Mintha a hatvanas évek léghőmérséklete őrődött volna meg, s találkozott volna a korábbinál jóval nagyobb várost teremtő törekvéssel.

Ezzel a jelenséggel, érthető módon, a szerkesztőségben találkoztam. Többen voltunk a szerkesztőségben belül, sokan jöttek a szerkesztőségbe, mi is mentünk szinte mindenhol, a Szókraténuszba, a képtárba, a könyvtárba, a művelődési házba, a kapcsolatok ezer irányba működtek, s a szerkesztőségben belül, s azon kívül is. Az új színházigazgató, mint például Lendvai Ferenc, ellátogatott a szerkesztőségbe, s ha Kőhegyi Mihály, aki leginkább régész volt, de számos tudományterületen publikált, Bajáról feljött Kecskemétre, akkor a szerkesztőséget soha nem hagyta ki.

De ezek csak példák, ezer másikat idézhetnék. Hihetetlenül sűrű szövésű kulturális háló alakult itt ki, a személyesen megélhető kultúra hálója.

10.

A hagyomány jelenlétét talán csak Erdélyben éreztem olyan erősnek, mint itt.

Katona József itt még mindig, ha másképpen nem, akkor a kultuszával megkülönböztetett helyet foglal el. Azzal, ahogyan a műveltség a hagyományból itt kinőtt, ugyancsak Erdélyben találkoztam.

Mindez nem választható el attól, hogy a város nagyvárossá válása idején számos új kulturális intézmény jött létre, valójában a kultúrateremtés időszakában, annyi-annyi előzmény után a hatvanas évek második felétől zajlott le itt.

Az akkor megszületett intézmények a mai napig léteznek.

Az intézmények professzionálissá válásából fakadó elzárkózások ma erősebbek, mint korábban voltak.

Az is nyilvánvaló, hogy ma egészen más jellegű kulturális-művészeti tendenciák érvényesülnek, mint amilyenek a hetvenes években érvényesültek, nem beszélve arról, hogy a közösségteremtésnek is más formái léteznek ma, mint amilyenek akkor léteztek, időnként mégis úgy érzem, hogy az itteni kultúrának az idekerülésemkor megismert szellemisége néha még mindig körülveszi az embert.

Még akkor is érzem ezt, ha ez a szellemiség ma már csak egy-egy pillanatra veszi körül az embert.

Kecskemét a hatvanas évek végétől élte urbanizálódásának újabb szakaszát. Az első jelentős szakasz a századforduló időszakához kapcsolódott, ma is ámulattal tölt el, hogy akkor milyen nagy léptékben tudtak gondolkodni a város vezetői, s az is, csak példát említhetek, hogy Kada Elek milyen tudatossággal teremtette meg a kecskeméti művésztelpet. Abban az időszakban épültek fel a város máig meghatározó épületei, a második szakasz a két világháború közötti időszakhoz kötődik, a harmadik Kecskemét megyeszékhellyé válásával kezdődött, de csak a hatvanas évek második felétől teljesedett ki.

Kecskemét 1950 januárjában lett a frissen létrehozott Bács-Kiskun megye székhelye, a későbbi fejlődést nyilvánvalóan ez a döntés alapozta meg. Ez a fejlődési szakasz az elkerülhetetlen iparosításhoz és modernizációhoz kapcsolódott. Bács-Kiskun megyében nagyon intenzív migrációs folyamatok zajlottak le, Kecskemét lakossága 1941 és 1986 között mintegy 45 ezer lakossal nőtt, ez 76%-os növekedést jelentett, 1960 és 1970 között 67 ezerről mintegy 80 ezerre, 1970 és 1980 között 80 ezerről 92 ezerre, s még 1980 és 1986 között is 92 ezerről majdnem 104 ezerre.³ A város főképpen a megyei háttérből táplálkozott, közben a megye lakossága abszolút mértékben is csökkent, ami azt jelenti, hogy a Kecskemétre költözés mellett jelentős volt a megyéből való elköltözés is. (Az induló Forrás szociográfiája éppen ezeket a folyamatokat, s a folyamatokban hol önként, hol kiszolgáltatottan benne élő emberek léhelyzetét igyekezett bemutatni.)

A város kulturális életének gazdagodását ennek a második, s Kecskemétből kulturális értelemben is jelentős központot teremtő urbanizációs folyamat kísérő jelenségének kell tartanunk. A városban a megyeszékhelyekre jellemző kulturális alapintézményeken és a semmiképpen nem elhanyagolható jelentőségű színházon túl számos fontos kulturális intézmény jött létre, ezek között éppenséggel a Forrás volt az első – 1975-ben kezdte el munkáját a Megyei Művelődési Központ (később Erdei Ferencről nevezték el), szintén 1975-ben hozták létre a Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézetet, a Zománcművészeti Alkotóműhelyt, ugyancsak ebben az évben, az ország második nemzeti parkjaként jött létre a Kiskunsági Nemzeti Park, 1976-ban a Magyar Naiv Művészek Múzeuma, 1975-ben a Kerámiastúdió, aztán az MTA Regionális Kutatások Központjának Településkutató Csoportja települt a városba, 1981-ben kezdte munkáját a Szórákaténusz „játékház”, 1983-ban indult, többek között a rendkívül jelentős Tóth Menyhért-gyűjteményével a Kecskeméti Képtár, 1991-ben a Magyar Fotográfiai Múzeum, hasonló jelentőséggel a későbbi évekből a Katona József Megyei Könyvtár új épületének az átadása bír majd. Nem beszéltem még a képzőművészekről, a rajzfilmekéről, a fotósokról, a rendkívüli hatással bíró építészekről, s arról sem, hogy a városba kerülő művészek, tudósok nemcsak az itteni világgal kerültek kapcsolatba, hanem egymással is, s noha a maguk világának öntörvényűségét képviselték, hatottak egymásra – ebben a vonatkozásban is érdemes átböngészni a Forrás évfolyamait, számos meglepő és érdekes írást, dokumentumot, képet találhatunk ezzel kapcsolatban.

³ Idézi: Király László György: *Ciklusok Kecskemét társadalmi-gazdasági fejlődésében*. Kecskemét, 1987, 12.

11.

Hogyan őrződnek meg a lokális társadalmak?

A történetírás nem mindenható, nem az egykor volt életet írja le, még akkor sem, ha mindaz, ami valamikor megtörtént, része a történelemnek, hanem azt, amit a megtörtént dolgokból a maga eszközeivel képes megragadni, s amit szeretne megragadni.

A Kecskemét-jelenséget, azt, hogy ez az alapvetően mezőgazdasági-tanyás térség központját jelentő város miképpen lett meghatározó jelentőségű kultúrával bíró várossá, még nem írta le senki.

Ez részben az én vereségem is. Ajánlottam témaként szociológusoknak, szerkesztőknek, újságíróknak, javasoltam, hogy egy magnó társaságában üljenek le a meghatározó szereplőkkel, s mondassák el velük mindazt, aminek a részesei voltak, aztán pedig motívumkörönként „vágják össze” az elhangzottakat. Ha ezt megtenné valaki, akkor látszana a hagyományosan befogadó jellegű helyi társadalom szerepe, látszana, hogy a politikának, hatalomnak milyen szerepe volt a történetek alakításában, s az is, hogy az egyes alkotók, műhelyek milyen módon alkalmazkodtak a hagyományhoz.

12.

Ezerkilencszáznyolcvankettőben kerültünk Kecskemétre, szinte az utolsó pillanatban ahhoz, hogy láthassam, hogyan születik meg a város kulturális közössége.

Értelemszerűen nem ismerhettem a két világháború közötti Kecskemét irodalmának kulcsszereplőit, Tóth Lászlót és Sántha Györgyöt, nem ismerhettem az itteni tér egyetemes mértékkel mérhető, nagy mágikus realista festőjét, Tóth Menyhértet, de azok, akikkel szinte napi kapcsolatba kerültem, Szekér Endre, Buda Ferenc, Benes József, vagy éppen a Tóth Menyhértről alapvető portrékat készítő Bahget Iskander, sokat beszéltek nekem róluk.

Nem voltam ott a különböző műhelyek születésekor sem, ám később valamennyivel kapcsolatba kerültem.

Tóth László (1895–1964) újságíró, nyomdász, sakk-szakíró. A harmincas években a Részvény Nyomda igazgatója, ahogy Orosz László írja, irodalomtörténeti jelentőségű tette volt az, ahogy Németh László folyóiratát, a Tanut Kecskeméthez kapcsolta, a lapot itt nyomtatták, a Tóth László igazgatása alatt álló nyomdában készült a Válasz című lap is, s a két világháború közötti magyar irodalom számos fontos könyve. A front átvonulása után, 1944-ben Kecskemét polgármestere lett, aztán a Katona József Társaság elnöke, a népi írókat ő és Sántha György kapcsolta Kecskeméthez, Németh László többször vendégeskedett Tóth Lászlóéknál, Vásárhelyre kerülése idején felmerült az a terv is, hogy Kecskeméten telepszik le.

Sántha György (1888–1974), költő, tanár, a harmincas években a Katona József Társaság alelnöke. 1935-ben jelent meg a népi mozgalomhoz köthető verseskötete, Arany homokon nomád felhők alatt címmel, a Naphívás című kötetét 1978-ban jelentette meg a Katona József Társaság.

Tóth Menyhért (1904–1980) festőművész, a főiskolát Budapesten végezte, élete nagyobbik részét Miskén élte le, élte a falu közösségi életét, fizikai munkát végzett, s egyetemes érvényű festői világot teremtett. Ahogy Sümei György írja, „az 1974-es kecskeméti tárlata után döntött úgy a Bács-Kiskun Megyei Tanács, dr. Gajdócsi István vezetésével, hogy a kiállítás legfontosabb műveiből évente 200 ezer forint értékben vásárol, egy önálló Tóth Menyhért-gyűjtemény létrehozását tűzve ki célként”. A mintegy kétezer festményből és tízezer rajzból álló életmű meghatározó jelentőségű része a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének tulajdonában van. A Forrás a kezdetektől küzdött Tóth Menyhért festészetének elismertetéséért. Egyik tanulmányában Sümei György idézi Tóth Menyhért vallomását a festészetét meghatározó fehér színről. „Van egy nem látható valóság is, amit mindenki magában hordoz. Az érzelem valósága, az értelem valósága, az emberség valósága. S ezt a belső gazdagságot nem lehet másképp kifejezni, csak az összes színek igénybevételével, ezeket áttüzesítve, átfehérítve.”⁴

13.

A kecskeméti hagyományt Katona Piroska jelentette számomra, a Katonatelepet alapító Katona Zsigmond gyógyszerész unokája.

A *Tanut* már fiatalon olvasta, Kerényi Károly feleségének, Kerényi Magdának a barátnője, rendszeres látogatójuk Asconában, Németh László sajkodi felolvasónője és értő értelmezője. Olyan pontos, kemény és nagy műveltségen alapuló mondatokat, mint amilyeneket Piroska néni mondott, többé már senki sem tud nekem mondani.

Számomra a jelen mellett a hagyományt jelenti Kecskemét két nagy irodalmár-tanár egyénisége is, Orosz László és Szekér Endre.

Emlékszem, egyszer a vonaton találkoztam Grezsa Ferencsel, arról beszélgetünk, hogy Kecskemétre költözünk, Orosz Lászlót feltétlenül keresd meg, mondta, az osztályfőnököm volt, s az ország legjobb magyartanára.

S Katona József életművének a legjobb ismerője, ezt már én teszem hozzá Grezsa Ferenc szavaihoz. Amikor Kecskemétre kerülésünk után tíz évvel született fiam szalagavatóján voltunk a Katona József Gimnáziumban, Péter osztályával szemben a folyosón felfedeztem Grezsa Ferenc osztályának tablóját. Számos ilyen láncolatot tudnék felidézni.

Orosz Laci bácsival sokszor találkozhattam, először a művelődési központ lépcsőjén.

Örülök, hogy idekerültél, mondta.

Szekér Endre is a Katona József Gimnáziumban tanított, szinte a fél várost tanította, négy évtizedet töltött a *Forrás*nál, számos könyve jelent meg, életművének legjellemzőbb vonása azonban alighanem az, ahogyan megélte az irodalmat.

Katona Piroska (1913–2003) tanár, doktori értekezését Sebők Zsigmondról írta 1939-ben. Tanulmányai, recenziói, nyelvvédő írásai jelentek meg, 1956 után internálták, ezt

⁴ Sümei György: *Tóth Menyhért*. L'Harmattan, 2011, 7., 101. és 7.

követően Kecskeméten nem kapott állást, Somogy megyében, Tabon tanított nyugdíjazásáig.

Németh Lászlóval való kapcsolata a hatvanas években állandósult, 1973 nyarán Sajkodon felolvasónője volt, de nemcsak az, hanem ápolója, társalkodónője is. Németh Lászlóval folytatott levelezését a Forrásban közölte, ahogyan a Domahidy Andrással folytatott levelezését is. Barátnőjével, Lukács Magdával, Kerényi Károly feleségével nagy levelezést folytatott, ez három dossziében a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban található meg.⁵

Orosz László (1925) tanár, irodalomtörténész, az Eötvös Collegiumban tanult, írásai 1947-től jelennek meg, első írásai a Válaszban jelentek meg. 1948-ban került Kecskemétre, 1956-os szerepvállalása következtében letartóztatták, internálták, 1958-ban állás nélkül volt, 1959-től adminisztrátorként dolgozott, 1961-től iskolai könyvtárosként és tanárként tevékenykedett, 1976-ban a Katona József Múzeumba került, 1978-tól 1986-ig, nyugalomba vonulásáig ismét tanított. Orosz László alakja tanárként és tudósként hozzáért a városhoz. Irodalomtörténeti tevékenységét itt nem ismerhettem, monográfiát írt Katona Józsefről és Berzsényi Dánielről, számos klasszikus szerző műveit rendezte sajtó alá, s Katona József több munkájának a kritikai kiadását, így a Bánk bánét is elkészítette.

Szekér Endre (1935) tanár, irodalomtörténész, szerkesztő. 1960-tól tanított a Katona József Gimnáziumban, a Forrásnak indulásától, 1969-től volt a főszerkesztő-helyettese, negyven éven keresztül. Legfőbb célja az irodalom megélésére irányult, irodalomszeretete legendás, ahogy tanári tevékenységéhez is számos legendás története kapcsolódik. Monográfiát írt Benedek Marcellról és Buda Ferencről, több tanulmánykötete jelent meg, köztük a Márai Sándor írásaival foglalkozó tanulmányait összegyűjtő kötet.

14.

Eger hátterét, a várost körülvevő tájat és a megyét alig ismertük.

Ott alig utaztunk, ha utaztunk, akkor inkább hazamentünk, de a tájat nem ismertük meg.

Egyszer-kétszer felmásztunk az Egedre, amikor Ági terhes volt, s akkor is, amikor már Zsófi megszületett, párszor kimentünk a felsőtárkányi tóhoz, mintha a tizenkilencedik századba léptünk volna vissza, olyan csendes és elhagyatott volt, az egyik oldalán egy valódi kúriával. Egyszer a hegyi úton mentünk át Egerből Miskolcra, s két hétig, vagy talán tovább is, naponta jártunk Novajra, amikor Ági ásatást vezetett ott.

Bács-Kiskunt az első itt töltött évek után jobban megismertük, mint Heves megyét. Azzal, hogy Ági Félegyházára került régésznek, a Félegyháza környéki világ lett az ő területe. Amikor Petőfiszálláson ázott, akkor az egész család átköltözött Félegyházára, ekkor ismertem meg a nyüzsgő alföldi népet, már a modernizáció időszakában, ha lehet ezt így mondani. Félegyházán este nyolc

⁵ Orosz László: *Katona Piroska (1913–2003)*. Forrás, 2003. 11. 126.

óra után is szinte mindenki az utcán volt, az emberek beszélgettek egymással, érezni lehetett, hogy szinte mindenki ismer mindenkit. Kecskemét már akkor is nagyobb város volt, az újabb kori civilizáció jelenségei inkább a lakásokban tartották az embereket.

Erre az ásatásra Hatvani Dani is eljött, ásatási munkásként az esőszünetekben felváltva Zsille Zoltán Hegedűs Andrással készített interjúját olvastuk, Nyugatról behozott könyv volt ez. Ági szinte minden évben ázott, Petőfiszálláson, Móricgáton, Pákán, én a gyerekekkel együtt szinte mindig ott voltam vele. Az „autópálya-régészet” elindulása óta pedig szinte az egész megyét bejártuk így, s az író-olvasó találkozók, *Forrás*-estek révén ismertem meg ezt a megyét. Az utolsó nagy megismerési hullám az itteni Duna mentéhez és a kicsike dunai szigethez, Veránkához köt.

A felfedezés izgalmát még ma is átélem. Ha elindulunk Bajára, vagy ha átme-
gyünk a Tiszán, akkor még ma is úgy érzem magam, mintha először indulnék
arra az útra.

Hajós környéke, a Duna menti gazdagon termő táj mindig magával ragad.

Ha vonattal jövök haza Pestről, akkor Cegléd után kezdem érezni a tájban való
otthonosságomat.

15.

A *Forráshoz* kerülésem után több lap kért tőlem írást.

Az írás szabadságát egy-egy pillanatra, pár gondolatmenet erejéig mintha
megtaláltam volna. De sok-sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy megérezzem
az általam leírt mondatok ritmusát.

Ma is azt gondolom, hogy menthetetlenül az intézményesített irodalom idő-
szaka volt az.

Az intézményesítettséggel együtt járt az is, hogy azokat, akik az irodalminak
tekintett intézményekben dolgoztak, elfogadták írónak, irodalmárnak.

Az is ennek a rendszernek a része volt, hogy a megjelent szövegeket természet-
szerűen irodalomként kezelték, az olvasónak eleve irodalomként közvetítették
az írásokat, az ehhez kapcsolódó döntést nem bízták rá, ebben a vonatkozásban
fogyasztóként kezelték.

Igaz, a kiadóknál kiváló szerkesztők választották ki a megjelentetendő írá-
sokat, de az is igaz, hogy a végső szó kimondásakor ideológiai szempontok is
érvényesültek.

Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy az egész rendszert azért
működtették így, mert minden lehetséges ponton uralkodni akartak fölötte.

Ha nem is az írás szintjén, mert az ekkor írt pár recenziót nem tudom írásnak
nevezni, a *Forráshoz* kerülésem után én is bekerültem az „irodalomba”. Nehéz volt
ezt a mondatot leírnom, mert a tartalmát és magát a jelenséget is értelmezhetet-
lennek tartom, bár kétségtelen, hogy azok közé kerültem, akik az irodalom körül
tevékenykedtek. Sokakkal találkoztam így, a *Forrást* képviselve Pintér Lajossal
Illyés Gyulát köszöntöttük a Fészek Klubban a nyolcvanadik születésnapján ren-
dezett ünnepségen, s Kecskemétre is sok költő jött, főként a Kilencekhez tartozó

költők, legtöbbször Utassy József, Kiss Benedek, Kovács István, egyszer egy rájuk állított fiatal és csinos hölgy kísérte el őket, Hubay Miklós, Nagy Gáspár, később Parti Nagy Lajos, akik az Írószövetségben dolgoztak.

Írhatnám a neveket hosszan, de nem teszem ezt, a jelenségről szerettem volna írni.

Meglepett az akkori irodalmi élet demokratizmusa, bárkivel találkoztam, neves írókkal-irodalmárokkal, azonnal elfogadtak beszélgetőtársnak.

Ez az irodalmi élet mintha elkülönült volna a társadalomtól.

Külön világa volt, fontos szereplőkkel, történetekkel, anekdotákkal. Bárkivel találkoztunk, ezen a motívumvilágon belül azonnal tudtunk egymással beszélgetni.

Később E. Fehér Pál bírálta egyik írásomat a *Népszabadság*ban.

Akár örülhettem is volna mindennek, ha nem lett volna bennem ott az otthonról hozott kétely.

Ott volt, ezért sokszor feltettem magamnak a kérdést, mit keresek én ebben a világban?

Ryszard Kapuściński a Kovács Istvánnal folytatott beszélgetésben mondta: „...egy írónak vége, ha cserben hagyja, megcsalja a tőle többet elváró országot, társadalmat, közösséget, s elárulja azokat az értékeket, amelyek a társadalom számára is értékek. Rendkívül óvatosnak kell lennie e tekintetben. Ezért kértem Önt, mutassa be nekem a Forrás című lapot, ahol e beszélgetést szándékában áll elhelyezni. Tudtomon kívül vagy tájékoztatlan-ságból sem akarok olyan helyzetbe kerülni még egyszer, ami miatt egyébként – megvilágosodottan – restelkednem kellene.” Az interjú kötetben való megjelenésekor Kovács István a következő jegyzetet csatolta ehhez a szakaszhoz: „A Mozgó Világ 1983-ban történt betiltása és a Kulin Ferenc vezette szerkesztőség távozása után, a pártközpontos menlevéllel, változatlan címmel, de más borítóval újból kiadott lapot a magyar írotársadalom számottevő része bojkottálta. Az 'új' Mozgó Világ 1884. 1–2. összevont számában Ryszard Kapuściński tudta és beleegyezése nélkül közzétették A sahinshah egyik fejezetét. A lap jellegéről és az előzményekről tudomást szerzett író tiltakozott nevének és írásának felhasználása ellen. Az interjúadás előtt e negatív 'tapasztalatok' birtokában tájékozódott a Forrás szellemiségéről.”⁶

Mindezt annak illusztrálására idéztem, hogy mennyire a körön belül kellett lennie annak, aki a fontos utalásokat érteni akarta.

16.

Ezerkilencszáznyolcvanhárom augusztusában az ezerkilencszáznegyvenháromban megtartott, úgynevezett második szárszói tanácskozással foglalkozó számunk egy óra alatt elfogyott.

A szám megjelenésének délelőttjén már jöttek a telefonok a szerkesztőségbe a kérdéssel, annak, aki hívott bennünket, tudunk-e adni a számból.

⁶ Kovács István: *Világok töréspontján. Beszélgetések Ryszard Kapuścińskival*. Rejtjel Kiadó, 1998, 22.

Azt, hogy hogyan futott szét a hír az összeállítás tartalmáról ilyen rövid idő alatt, elképzelni sem tudom. Lehet, hogy akkor mégsem kellett filológusnak lenni ahhoz, hogy egy-egy írás rejtett vagy kevésbé rejtett utalásait valaki felfedje, de ez az idő kevés volt ahhoz, hogy az összeállítás értelmezhetővé váljon.

Mint mindig, több hónapot dolgoztunk ezen az összeállításon. Valójában csak három „anyag” tartozott szorosan a szárszói tematikához, Salamon Konrád tanulmánya, az egykori résztvevők emlékezése egy ezerkilencszáznolcvanban megtartott konferencián, s az akkor már régóta Baján élő Bérci László fotói, ezek a szárszói tanácskozáson készültek. Ezt a három anyagot egészítették ki a népi mozgalom történetéhez kötődő közlések, írások, végül pedig Kántor Lajos írása következett, ez az úgynevezett vidéki őrhelyekkel foglalkozott, utolsó bekezdésében a nyári-téli létezéstechnika kisoroszi feltételeit, s Mészöly Miklós alakját érintette.

A szám összeállt, pontosabban adottak voltak a tárgyhoz kapcsolódó írások, a szerkezetet a nyomdába adáskor alakítottuk ki, hosszasan érvelve egy-egy írás mellett. Hatvani Dani végül elfogadta az érveinket, emlékszem arra, ahogyan mondta, rendben van, de a balhét együtt visszük el.

A balhét végül csakugyan együtt vittük el, mert a következmények mindenkit érintettek, elsősorban azonban mégiscsak Danit érintették, én akkor talákoztam először az egyszemélyi felelősség elvének az érvényesítésével.

A következmények súlyosak voltak, vizsgálatok következtek, viták, ütközések, hetekig azt sem tudtuk, hogy dolgozhatunk-e tovább, Dani sokáig be sem jött a szerkesztőségbe, a fontosabb leveleket én vittem ki hozzá, akkor már tanyán éltek. Megdöbbenő volt látni, hogy pár írás és egy jól összeállított képanyag milyen hatást tudott kiváltani.

Mi volt a baj ezzel az összeállítással?

Ha a mából nézem, akkor nyilvánvalóan semmi, ez az összeállítás is, mint annyi más írás, az eltüntetett múlt egy darabját akarta felszínre hozni, többet valóban nem akart tenni. Salamon Konrád alapvető, leginkább azonban leíró jellegű tanulmánya mellett fontos volt az egykori résztvevők emlékezése is, ezek az emlékezések a történelem személyességét teremtették meg, Bérci László képei pedig mintegy újjáteremtették a negyven évvel azelőtti tanácskozás légkörét. Számomra ez a képanyag, mivel a nevezetes Szárszó-kötetet nem ismertem, újdonság volt, vizuális tapasztalataim közül a lakiteleki tanácskozás képeinek az elődeit jelentették.

Az akkori hatalom szempontjából természetesen több baj is volt ezzel a számmal. Gondot jelentett az, ahogyan Salamon Konrád Németh László felszólalását értékelte, érzékelhetően előtérbe állította Erdei Ferencével szemben. Ez a szám alkalmas volt a mítoszteremtésre is, főképpen a saját út elméletének felidézésével és a képanyagával. Harmadikként említem, a központi irányítástól való elszakadást jelentette, merthogy a hatalom is akart foglalkozni, és foglalkozott is a szárszói tanácskozással, nyilvánvalóan a maga módján. Ebben a vonatkozásban a *Tiszatáj* története ismétlődött meg, Köteles Pálnak a Lánchránjan-könyvvel foglalkozó írását pontosan egy évvel ezelőtt azért kifogásolták, mert Száraz Györgyöt és a Valóság című folyóiratot jelölték ki arra a feladatra, hogy a magyar-román kapcsolatrendszer kétségbeesően elrontó könyvvel foglalkozzon.

Elhangzott még egy érv, eszerint az összeállítás sértette külpolitikai érdekeinket, s a Szovjetunió tiltakozott ellene.

Ismételten kénytelen vagyok jelezni, hogy nem történelmet írok, talán csak történetet, a magam történetét, közérdekű történésekre pedig csak akkor térek ki, ha a magam életének története beleütközik, így sem a második szárszói konferencia jelentőségéről, sem arról, hogy miképpen emlékeztek rá 1983-ban, nem írhatok. A Forrás fentebb jelzett száma természetesen kivétel ez alól, így vele kapcsolatosan meg kell jegyeznem, hogy a szám megjelenítése körüli munkát valódi cselekvésként éltem meg, nem csupán az 1980-as emlékezések gondozását értem ez alatt, hanem a máskor mechanikusan elvégzett „tördelést” is, a képek elhelyezésére külön gondot fordítottam, így a Szárszón beszélő Németh Lászlóról készült Bérci-fotót az általam legvédelettebbnek gondolt helyre helyeztem, a címlapra a résztvevők várakozásteli tekintetét középpontba helyező kép került, mintha valóban a jövővel néztek volna szembe, s külön gondot fordítottam az 1980-as képek elhelyezésére is. Salamon Konrád tanulmányának alaptételét is elfogadtam: „A háború, a nyilas rémuralom és a személyi kultusz pusztításai után csak lassan alakulhatott ki az az új értelmiség, 'amellyel helyzete elődeinek gondolatait folytattatja'. Ma már azonban nemcsak ölértük nyilvánvaló, hogy Németh László a magyarságot fenyegető valóságos veszedelmekre figyelmeztetett. Ezt azonban akkor a 'jövendő' vezérkarába kerülők közül sokan félreértették, sajnálatos bizonyosságot adva ezzel tájékoztatlanságukról, politikai felkészületlenségükről.”⁷

Az országos politikai fórumokat és az ugyancsak országos sajtót is megjáró ügy végül is azzal zárult, hogy a pártszervek Hatvani Dánielt újólag pártfegyelmiben részesítették, erről Katanics Sándor megyei ideológiai titkár tájékoztatott bennünket. Próbáltunk vitatkozni vele, legerősebben Zám Tibor kísérelte ezt meg, majd pedig szerkesztőbizottságot állítottak a szerkesztőség fölé. Akár azt is mondhattuk volna, hogy ez a történet kisszerűen bár, de lezárult, de ez nem volt így, a Forrás ebben a történetben föl nem dolgozható sérüléseket szenvedett, a korábbi sebek kiújultak, mindkét fél testén, miközben a megaláztatást jelentő szerkesztőbizottság léte adminisztratív terhekkal is járt. A Petőfi Népe 1983. szeptember 14-i számában szerkesztőségi állásfoglalásként megjelent írás pontosan jelezte a Forrás körül kialakult légkört: „A tapasztalatok sajnos azt mutatják, hogy bár sokan bábáskodnak körülötte, valahogy mégis hiányzik az a fajta kollektív bölcsesség, felelős elkötelezettség és szerkesztői gondosság, amelyet különösen akkor lehet észrevenni – ha nincs jelen.”⁸

A történetekkel részletesen, számos dokumentumot bemutatva foglalkozik Hatvani Dániel a Tílalomfák árnyékában (Egy irodalmi főszerkesztő emlékirata) című könyvében, a könyv a Püskínél jelent meg, 1997-ben.

17.

A történések ellenére mégsem a második szárszói konferenciával foglalkozó Forrás-szám volt az utolsó közéleti vihart kiváltó számunk.

⁷ Salamon Konrád: Szárszó. 1943, Forrás, 1983. 8. 11.

⁸ Tiszta-e a Forrás? Petőfi Népe, 1983. szeptember 14. 3.

Hatvani Dániel fogáspróbákat tartott, folytatni akarta a közélet irányába elforduló szerkesztői gyakorlatát, s nem is ok nélkül, ezt a gyakorlatot nem egyszerűen egy szerkesztő vagy egy lap alakította ki, hanem maga a kor. Jól jelzi ezt az a valóságfeltáró hullám, amelyik a nyolcvanas évek elején, de természetesen már korábban is, a magyar folyóiratokban felszínre tört, ez alighanem elválaszthatatlan volt a korábbi reformszocialista törekvésektől.

Falakba ütközve nyilvánvalóan megdöbbsent azon, hogy a korábbiakhoz törekvései most fegyelmiket, meghurcoltatásokat eredményeztek. Ebben a helyzetben a lehetőségeit kereste, sokszor nehezen értelmezhető módon. Csak részletet közölt Lezsák Sándor versciklusából, visszaadta Buda Ferenc 83 című versét, s Kósa Ferenc gyönyörű esszéjét, ezek az utóbbiak később az *Alföld*-ben jelentek meg, ugyanakkor újabb kísérletet is tett a nyitásra, erre a kísérletre ezerkilencszáznolcvannégy decemberében, az úgynevezett népfőiskola-számunk megjelentetésével került sor. A hatalomtól érkező újabb ütések és retorziók aztán nyilvánvalóvá tették számára, hogy mozgásteret beszűkült, ettől a pillanattól kezdve újfajta folyóiratmodell kidolgozására törekedett, ez a törekvése, annak ellenére, hogy ezerkilencszáznolcvanhatban átalakította a lapot, nem járt eredménnyel.

Súlyosan érintett bennünket Zám Tibor 1984 áprilisában bekövetkezett halála. Tibor régóta a halál közelében élt, mégis megdöbbsentünk, amikor a halálhírt hallottuk. „... dédelgetett terveit mind gyakrabban keresztelte betegség, mely szervezetét apránként, de könyörtelenül aláásta. Folyóiratunk legbelső gárdájához tartozott, s most egyszerre kínzóan és fájdalmasan érezzük hiányát. Tavaly augusztusban Bodor Jenő maradt el mindörökké a kedd délutáni szerkesztőségi értekezleteinkről. S hiába lessük az ajtót, most már Zám Tibor sem lép be rajta, vállán az otromba szabású tarisznyával. Fogyunk, fogyogatunk...” – írta Hatvani Dani a búcsúztatójában.⁹

Fogyunk, fogyogatunk, ez a kifejezés már nem csupán fizikai önmagunkra, hanem a reményeinkre is vonatkozott.

18.

Ez az írás teteti fel velem a kérdést, milyen jövőképünk volt egy társadalmi-politikai kérdésekkel foglalkozó folyóirat szerkesztőségében rövid öt-hat évvel a rendszerváltás előtt?

Talán fölösleges is mondanom, hogy hosszú távra szolgáló jövőképünk nem volt.

Arra, hogy létezhet a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet, gondolni sem tudtunk. Ma is kérdés, természetesen, hogy ez az átmenet megvalósítható-e sikeresen.

Akkor nem gondoltuk, hogy ez a kérdés egyszer napirendre kerül. Én legálábbis nem gondoltam.

A valóságismeret és a történelemismeret, alighanem ez vezetett bennünket, de arról, hogy ezek az ismeretek valamikor is összeállhatnak egészszé, nos, ezzel kapcsolatban aligha voltak bármilyen sejtéseink is.

⁹ H. D.: *Zám Tibor (1929–1984)*. Forrás, 1984. május, B/III.

S hol volt még ettől a rendszerváltás!

Egyre többet olvastunk a Nyugatról bejövő könyvekben, lapokban, s az itthoni szamizdat kiadványokban is ötvenhatról, olvasmányaim alapján azt mondhatom, hogy akkor a fennálló hatalom egy-egy megnyilvánulásával éreztem magam szemben, s inkább a jobbitó, nem pedig az egészet megváltoztatni akaró szándék élt bennem.

Abban az időszakban elég sűrűn találkoztam Lezsák Sándorral, tőle is számos ötvenhatal kapcsolatos kiadványt kaptam, de az olvasottak kapcsán, minden ilyen olvasmány egyébként a jelenre utalt vissza, legalábbis a gondolkodásunkban, szóval az olvasottak kapcsán a jövővel kapcsolatosan egyetlen szót sem váltottunk.

Azt a politikát, a működését néha közelről szemlélhettem, az alárendelő társadalmi rendszer megnyilvánulásának tartottam.

Németh László használja ezt a kifejezést, vele szemben a maga minőségszocialista elképzelése szerint a mellérendelő társadalom áll, ennek megvalósulását azonban nem tudtam elképzelni.

Ma, a rendszerváltás után sem tudom.

Ma már azt is látom, hogy minden politikai hibát és bűnt a szocializmusból következőnek látunk, mára nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a területen a politika önmozgásának is megkerülhetetlen érdemei vannak.

A Forrás körében Zám Tibor volt az, aki a maga racionális gondolkodásával és az általa vizsgált jelenségek mély elemzésével eljutott a szocialista gazdasági rendszer értelmetlenségének felismeréséhez. Gazdasági racionalizmusra való törekvése jól megfigyelhető a Bács-Kiskun megyei borhamisításokról írott szociográfiájában. „Nem hallgathatjuk el, hogy adó- és árpolitikánk a borválság idején érvényben lévőre emlékeztet, s mint ilyen, anakronisztikus: nem fejezi ki a termelési, a társadalmi struktúrában és a termelői gondolkodásban végbement változásokat” – írta. Ugyanezt az anakronizmust figyelte meg a közgazdaságtan törvényei és az állam által hozott törvények között: „Itt kell felelnünk arra, hogy miért engedi meg az állam mégis azt, amit megtilt... – mondta. – Azért, mert nem lehet meg nem engedni. Azért, mert a piacon a jogi formulák alárendelődnek a közgazdaságtannak: a cukor árának, a bor árának, a keresletnek, a kínálatnak, a termelő, a felvásárló, a kereskedő érdekeinek s az érdekek egyeztetésének.” Ebből következően Zám Tibor az általa kifogásolt jelenségeknél is a szakszerűség irányába mutató gazdasági változtatásokat követelte. „Ha eltekintünk a borért folyó nagy versenyfutástól – írta például a Bormellék visszásságainak kapcsán –, az érvényben levő árrendszer önmagában is hamisításra inspirál. A jövedelmező ültetvények gazdáai a legnagyobb elérhető haszon reményében hamisítanak, a keveset termő szőlők birtokosai pedig azért, hogy a jövedelmezőségnek legalább az alsó határát elérjék: tudniillik csak így maradhatnak a mezőnyben, csak így nem hullanak el a borfronton. A fentiekből az következik, hogy a káosz és anarchia megszüntetésére irányuló borpolitikának – ha fogvicsorgatva is – olyan árrendszert kell bevezetnie, amelyben a jelenleginél nagyobb haszonhányad jut a termelőknek.”¹⁰

10 Idézi: Orosz László–Füzi László: *Kecskemét irodalomtörténete*. Kecskeméti Lapok Kft. 2003, 109.

Ha a mai világnak valakivel szemben van tartozása, akkor biztosan Zám Tibor az. Zám Tibor a szociográfiával nem úgy akart hatni, ahogy az író az írásaival hatni szeretne, hanem eredményt akart elérni, a kialakult gyakorlatot szerette volna megváltoztatni. Nevét, ha említik, a szociográfia kapcsán említik, pedig a líraiságtól nem mentes szépirói művei is jelentősek.

19.

Abban, hogy azt mondom, ezerkilencszáznyolcvannégyre a nyolcvanas évek felfrissülést, politikai pezsgést hozó lendülete az irodalmi folyóiratokban felszámolta magát, nyilván közrejátszik a magam tapasztalata.

Bodor Jenő és Zám Tibor halála után nemcsak kevesebben lettünk, hanem a lehetőségeink is erősen visszaszorultak. Hatvani Dani az ezerkilencszáznyolcvannégy decemberében megjelentetett népfőiskola-számmal tulajdonképpen „bemérte”, hogy az előző év végén felállított szerkesztőbizottsággal együtt dolgozva mekkora szabad teret tud magának biztosítani.

Tulajdonképpen semekkorát nem tudott, de nem a szerkesztőbizottság miatt, hiszen erre a számra megjelenés előtt annak tagjai is rábólintottak, hanem azért, mert a kultúrpolitika irányítói akkor már csupán a maguk kis-szerű hatalmi játszmáival voltak elfoglalva, a helyi hatalmi erők pedig nem tudták tompítani a központi akaratot. Pontosabban mondom, tompítani tudták, ám még így is megaláztatások sora következett, ezeket főképpen Daninak kellett elviselnie.

Nyolcvanhárom végén felszámolták a *Mozgó Világot*, nyolcvannégy végén a *Forrás* is elveszítette a maga akcióképességét, a külső szemlélő azonban még ezt követően is a hatalom által problémásnak tartott közlések sorával találkozhatott. Ezerkilencszáznyolcvannégyben az *Új Forrás* közölte Nagy Gáspár méltán elhíresült Nagy Imre-versét, a vers a halottak méltó eltemetésének ősi kötelességére figyelmeztetett, ezerkilencszáznyolcvanhatban Nagy Gáspárnak *A fiú naplójából* című, ugyancsak ötvenhatra utaló verse váltott ki viharokat, a kiszivárgott hírek szerint maga Kádár János teljesítette a kulturális irányítás régi célját, a *Tiszatáj* szerkesztőségének felszámolását. Kádár ekkor még aligha gondolta, hogy három év múlva sor kerül Nagy Imréék újratemetésére, s az általa kialakított, s a több mint harminc éven át uralt rendszer az ötvenhatra való utalással számolódik fel, legalábbis a kereteket illetően. Feltehetően ekkor még azt sem gondolta, hogy egyszer neki magának is szembe kell néznie a Nagy Imréék halálában viselt felelősségével.

Az ütközetek, nézhetjük így is, folytatódtak, a sort az Írószövetség ezerkilencszáznyolcvanhat végén megtartott közgyűlése folytatta, ennek ellenére mégis azt mondom, hogy ekkor, a nyolcvanas évek éppen megkezdett második felében már jóval kisebb volt az irodalmon keresztül való politizálás iránti érdeklődés, mint korábban, akár csak pár évvel is előtte.

Ne felejtjük, a Szovjetunióban Gorbacsov ezerkilencszáznyolcvanötben került hatalomra, nálunk ebben az évben került sor az ellenzék, vagy inkább így mondom, a potenciális ellenzék különböző csoportjainak a monorierdei kempingben

megtartott találkozója, ezerkilencszáznolcvanhét szeptembere már a lakiteleki találkozóé, s ugyancsak ekkor jelent meg a *Medvetánc* „mellékleteként” a *Fordulat és reform* című, a magyar gazdaság helyzetét összefoglaló tanulmány, számos háttér tanulmánnyal együtt.

Az irodalomról és a metaforákról érezhetően a gazdaságra és a politikára helyeződött a hangsúly.

A Tiszatáj szerkesztőinek, Vörös Lászlónak, Annus Józsefnek és Olasz Sándornak a menesztését Kádár János kezdeményezte, ugyanakkor nehezményezte, hogy a felmentést a pártszervek intézték, s nem azok, akiknek ez a jog szerint a feladatuk lett volna. A szerkesztők menesztését Kádár ötvenhat harmincadik évfordulójának közeledésével magyarázta.

A monorierdei találkozóról egy politikai tájékoztatón szereztünk tudomást. Hodossi Sándor, a megyei pártbizottság ideológiai titkára jelezte, hogy ezen a találkozón, egyből megkérdeztük, hogy mi volt ott, felszólalt Nagy Gáspár Miklós is, ez alighanem önmagában is jelzi az illetékes szervek tájékozottságát.

Azt, hogy akkor milyen alapigazságokat kellett kimondani, minden távolabbi jövőre való utalás nélkül, jól jelzi annak az interjúnak az országos sikere, melyet Gyarmati Istvánnal készített Staar Gyula. Gyarmati akadémikus mondta: „Úgy gondolom, hogy mindazokat az embereket, akik tudósaikat, tanáraikat, mérnökeiket, orvosait stb. lebecsülik, fel kellene világosítani arról, hogy ha a saját értékítéletüknek megfelelően élnének, akkor le kellene mondaniuk minden technikáról, műanyagról, nemesített vetőmagról, gyógyszerokról stb. (...) Az a társadalom, amelyik ezt sokáig tűri, az előbb vagy utóbb olyan kaotikus állapotba jut, amelynek végső kimenetele kiszámíthatatlan. ...a harmadik gazdaságban folyó pénz feléből minden értelmiségi fizetését, de még az alacsony nyugdíjakat is megduplázhathatánk.”¹¹

20.

Egyre többet megérttek abból, ahogyan Hatvani Dani megélte a *Forrás* elleni támadásokat.

Nem a kísérő jelenségeket értem, néha látványosan nem érdekelte, hogy mi történik a *Forrás* körül, a Gázsó-Zelei kettős például úgy készített vele kolumnás interjút a *Magyar Hírlap*nak, hogy abban a *Forrás*ról alig esett szó, azt sem értem, s akkor sem értettem, hogy miért hirdette hangosan a kivonulását, nem csak a tanyájára való kivonulásáról volt szó, hanem a szellemi életből való kivonulásáról.

Nem értettem a kivonulását, de értem, legalábbis érteni gondolom, az összeomlását.

Ezerkilencszázharminchétben született, jogi tanulmányokat folytatott a szegedi egyetemen, újságíróként-szociográfusként a kádári konszolidációba nőtt

¹¹ Staar Gyula: *Életünk is irreverzibilis folyamat. Beszélgetés Gyarmati István állami díjas akadémikussal.* Természet Világa, 1984. 12. 541.

bele, ezerkilencszázhetvennégyben lett a *Forrás* főszerkesztője, Bács-Kiskun sajátos mikroklímája egy ideig, igaz, nem sokáig, védettséget biztosított számára. Aztán jöttek a durva, kisszerű támadások, a Csoóri-írás pengével való kivágása, a Kiskunhalassal foglalkozó szociográfiák ügye, a Szárszó-szám és következményei, aztán a népfőiskolai szám, s az azt pártfogoló Vitányi Iván pálfordulása, s ezer más, mindez leginkább helyi közvetítéssel, egészen addig, amíg nyilvánvalóvá nem vált számára, hogy az a modell, amelyet a maga számára szociográfusként és szerkesztőként is kialakított, már nem működik.

Nem működik, mert a hatalom felszámolta, ami azt is jelentette, hogy a reformkorszakot is felszámolta, hiszen a szociográfia látéletet készített, akár a politika számára is, ám a politika ebből csak a számára tolerálható keretek közt kért valamennyit, aztán pedig már semennyit sem kért.

Dani a politika működésképtelenségét a nyolcvanas évek közepén belátta, ebből a helyzetből viszont már nem tudott továbblépni.

Végül is 1986-ban Hatvani Dániel átalakította a *Forrás*t, ezt új borító és új tipográfia is jelezte. A lap irányát a kultúrantropológiában jelölte meg, s a szépirodalom helyett a riportot, az esszét, a tanulmányt helyezte előtérbe. Hosszas előkészítés után jó számokkal jöttünk ki, ám akkor már feltűnt a rendszerváltást előkészítő hullám a maga történeti, politikai és gazdasági érdeklődésével, így ez a váltás nem keltett visszhangot, ráadásul a szellemi élet jelzett változása a lehetséges szerzők körét is szűkítette. Emlékiratában Hatvani Dániel idézi egy, a *Forrás* megújításával kapcsolatos tanácskozás jegyzőkönyvét, 1986-ból. „Füzi László, a lap technikai és olvasószerkesztője úgy foglalt állást, hogy a folyóirat mindenképp megérett a továbblépésre. Hozzátette: tele van az ország szellemi élete megdermedt folyóiratokkal. Új tájékozódási pontokat kell kijelölni. Látnunk, érzékelnünk kell azt, hogy korábban megszokott pozíciójától 'ellépett' az irodalom, s ezt a folyóiratstruktúrájának követnie szükséges.”¹² Rövidre zárva egyetlen mondatban összefoglalom, amire akkor gondoltam. Ha már nem lehet harcos a lap, akkor az irodalom területén az új, a korról az irodalom eszközeivel magas esztétikai szinten szóló irodalmat kell közölni, többnyire ezt hajtogattam akkoriban. Erzékeltem a magyar irodalomban lezajló változásokat, s félttem, hogy elszakadunk ezektől a folyamatoktól.

21.

A nyolcvanas évek közepéig-második feléig számos változás érte a családunkat is.

Magántörténeteink a lányok fejlődése, növekedése során gyarapodtak, Ági nyolcvannégyben „visszament” dolgozni, másképpen nem tudtunk volna megélni, lakáshoz jutottunk, a részleteket fizetnünk kellett, az egy fizetés ehhez kevés volt. Félegyházára került látókörünk az Alföldön ezzel érezhetően növekedett. Félegyháza érezhetően más, kisebb, s a hagyományokat Kecskemétnél jobban őrző város volt, Ági ásatásai révén Félegyháza környékét is megismertük.

Az általunk megismert emberek köre is nagyobb lett, Kecskeméten szinte valamennyi kulturális intézményben voltak barátaink. A könyvtárban akkori-

¹² Hatvani Dániel: *Tülatomfák árnyékában. Egy irodalmi főszerkesztő emlékiratai*. Püski, 1997. 83.

ban, ahogy írtam, Várszegi Lajos segített mindenben, amiben hozzáfordultam. Ugyancsak a könyvtárból hívott föl Tóth Ági, Szegeden végzett magyar-történelem szakon, Ilia tanár úr mondta neki, ha Kecskemétre kerül, keressen meg bennünket. Ági sokat járt hozzánk, mi is látogattuk őt, sokat beszélgettünk, valójában sokat beszélgetünk ma is, ha alkalmunk nyílik rá. Ági akkor került az egyetemre, amikor mi eljöttünk Szegedről, részt vett a nyolcvanas évek elejének szamizdatos, repülőegyetemmes világában is, ezek akkor, amikor mi ott voltunk az egyetemen, ez a világ még nem létezett.

Meglehet, magántörténetek ezek, de talán nem csak azok, azt jelzik, hogy a mi nemzedékünk a mindennapokban nem működtethető családi-rokoni kapcsolatokkal a baráti kapcsolataiban próbálta újraélni.

Kecskeméten élt Dobozi Eszter, egyetemi csoporttársam is, Ági lányunk születésekor éppen abban a tízemeletes, „tanácsi albérlet” célját szolgáló házban laktunk, mint ő, így amikor Ágival el kellett indulnunk a kórházba, őt kértük meg, hogy vigyázzon Zsófiira. Komáromi Attila, aki korábban a pártbizottságon dolgozott, Dani kérésére ezerkilencszáznolcvanöt márciusában lett a szerkesztőség munkatársa. Korábban a színház igazgatója volt, amikor a Jancsó Miklós–Gyurkó László–Hernádi Gyula hármas Kecskemétre került a színházhoz, mondtam neki, hogy írjon naplót a történeésekről, máig bánja, hogy ezt nem tette meg.

Várszegi Lajos (1952–1995) könyvtáros. Életéről alig tudok valamit, nem tudom, hogy mikor és hol tanult. Kecskemétre kerülésem után számomra ő volt a könyvtáros, a Városháza épületében lévő könyvtár minden zugát ismerte, s minden könyvet azonnal megtalált. A könyvtár új épületének fölavatása után gondolkodtam azon, hogy milyen szerepet töltött volna be ebben az új könyvtárban.

22.

A városon kívül is nőtt ismerőseink, barátaink köre.

A *Forráshoz* tartozók, a *Forrást* olvasók köre szinte behálózta Bács-Kiskun megyét. Kiskunmajsán a Jonathán Tsz abban az időben hozta létre a Helytörténeti Gyűjteményt, Kozma Huba lett a vezetője. Huba és a körülötte lévők számos kiállítást, író-olvasó találkozót rendeztek, ott, Majsán éreztem meg, hogy kicsike településen is lehet helyhez kötődő szellemi életet teremteni. Orgoványon Virágh József és családját ismertem meg, Jóska verseket írt, az orgoványi általános iskolában tanított, színjatszó csoportot vezetett.

Lakiteleken élt Lezsák Sándor, vele is hamar kapcsolatba kerültem. Kecskemétre kerülésünk előtt jó egy évvel, a nyolcvanéves Németh Lászlóra emlékezve, előadást tartottam a TIT-ben, ezt Kozmács István, egykori csoporttársam szervezte meg. Erre az előadásra Pintér Lajos jött el a *Forrástól*, és Lezsák Sándor jött be rá Lakitelekről. Ezért mondom, hogy a mi életünkben mindennek, így Kecskemétre kerülésünknek is, megvolt a maga előzménye.

Nem tudom, hogy mikor mentünk ki először hozzájuk. Első tapasztalatként az átalakított, a maguk életére formált tanyájuk képe őrződött meg bennünk, későbből emlékszem arra a versére, amelyikben az asztalán lévő könyveket,

lapokat, írásokat, leveleket mutatta be, aztán pedig az tűnt fel, ahogy szinte demonstratív módon vállalta a véleményét. Aztán egy újabb mondata egy interjúból, erősen élek mostanában, mondta. Ágival is jártunk náluk, s a *Forrástól* is, másokkal, többször találkoztam ott Pócs Péterrel, aki plakátművészként lett ismert, s Zám Tiborral, ez azt jelzi, hogy Sanyival már nyolcvannégy tavasza előtt kapcsolatban voltam. Ezerkilencszáznyolcvannégyben Nyugatra utazott, Borbándi Gyulának a népi mozgalomról írott könyvét kaptam tőle ajándékba, a szerző nekem szóló dedikációjával.

Arra, hogy Kőhegyi Mihályt mikor és hol ismertem meg, már nem emlékszem. Mihály régész volt, kiváló régész, s ezer más is érdekelte, a régészetet, a numizmatika és pénztörténet mellett érdekelte a művelődés- és művészettörténet, és az irodalomtörténet is. Ágival és velem is kereste a kapcsolatot, ő vetette fel, hogy összegyűjti a közgyűjteményekben lévő Németh László-leveleket, s dolgozzam fel azokat. Ez a munka a korábinál mélyebben rántott bele a Németh László-filológiába, s a Németh-levelek kiadásának elindítója lett.

Kőhegyi Mihály (1934–2001) régész. Katymáron született, az egyetemet Budapesten végezte, 1958-ban került Bajára, a Türr István Múzeumba, 1986-tól a múzeum igazgatója volt. Szerteágazó tevékenységének egyik ága a régészethez kötődött, a másik a pénztörténethez, ezt követően következtek a fentebb jelzett tevékenységi körök. Sajátos egyénisége számos történetben őrződött meg. Erősen kötődött a reáliákhoz, ám hirtelen fordulattal szinte mindig átváltott az elvont gondolkodásra, jelezve, hogy érti a világ működését.

Vörös Gabriella nekrológiájából idézek: „Kétségkívül, régészeti tevékenységének legnagyobb vállalkozása a madarasi 2–5. századi szarmata temető feltárása volt 1963 és 1974 között. Elbeszélése szerint sokszor került nehéz helyzetbe, amikor 'üres' felületeket ásatott fel, de csak így sikerülhetett természetes és – a szarmaták által kialakított – mesterséges határaival együtt feltárni a teljes temetőt 623 sírjával és a területen található kicsi Árpád-kori sírcsoportot és a hozzá tartozó laza szerkezetű falut. (...) A régészet mellett a numizmatika állt hozzá a legközelebb a tudományok közül. Egyik riportjában arról beszélt, hogy éppen a madarasi temető pénzmellékletei ösztönözték arra, hogy közelebből megismerkedjen velük, s rajtuk keresztül a pénztörténettel. Néhány év múlva az egész Alföldről összegyűjtötte a római pénzeket, végül máig fontos, kereskedelemmel és úthálózattal kapcsolatos szakcikkük születtek a kezdeti érdeklődésből. (...) Gazdag könyvtára – családja akaratából – a szegedi múzeumba került. Az adomány fiatal szakemberek képzését segíti majd, elsősorban a Régészeti Tanszék hallgatói veszik hasznát hagyatékának.”¹³

A nekrológhan jelzett jelentős madarasi ásatásának feldolgozása halála után tíz évvel jelent meg: Kőhegyi Mihály–Vörös Gabriella: Madaras-halmok. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről, Szeged, 2011.

13 Vörös Gabriella: *Kőhegyi Mihály*. Archeológiai Értesítő, 128 (2003), 264, 265.

Más körök is formálódtak, ezek többnyire a *Forrás* korábbi szerzőihez kötöttek, de a *Forrásban* korábban nem publikáló írókhoz kapcsolódó barátságok formálódását is magával hozta az idő.

Vekerdi László írásait ismertem korábról is, Ilia tanár úr is sokat mesélt műveltségéről, hatalmas tudásáról. Sokat publikált a *Tiszatájban*, de a *Forrásban* is. Én magam az Arcok és vallomások-sorozatban megjelent Németh László-könyvével találkoztam először, a *Valóságban* a vidéki folyóiratokkal foglalkozó írását olvastam, ezt az egri *Forrás*-esten idéztem is. Laci bácsival ezerkilencszáznolcvannegyben találkoztam először, egy Németh Lászlóval foglalkozó tanácskozáson, sokat beszélgettünk, később levelet írtam neki, ezt a kapcsolatot legtöbbször a munkára gondolva őriztük haláláig. Sándor Ivántól az *Utunk szabályai éjszaka* című, ezerkilencszáznolcvanegyben megjelent kötetét olvastam először, nem a megjelenésekor, hanem már Kecskeméten, a könyvtárból kölcsönözve. Megragadott a történelem folyamatainak, kavargásainak mély elemzése. Barátságunkban a kezdő lépést Iván tette meg, *A Németh László-pör* című könyvének a regényekkel foglalkozó fejezetét küldte el, ezt közöltük is. Grendel Lajost beszélgetésre hívtam meg, itt volt velünk több napon át, vele is sokat beszélgettem akkor, s később is. Baka Istvánnak inkább csak a nevét ismertem Szegedről, megjelenő kötetéről ismertetéseket írtam, rendszeresen megküldte dedikált kötetét, ha Szegeden jártam, Ilia tanár úrral rendszeresen felkerestük, ahogyan Lengyel András is. Mindketten korábban is írtak a *Forrásba*, s később is. Kovács András Ferenc versei a nyolcvanas évek végén jelentek meg először a *Forrásban*. Azt sem tudom, hogy Benes Józsefet mikor ismertem meg, azt tudom, hogy először Szegeden találkoztam vele, akkor még ott éltek, az első kiállítását viszont már Kecskeméten láttam, a Bolyai-gimnáziumban.

Aztán az értelmezés évei következtek.

Első találkozásainkkor, levelezésünk kezdetén nem tudtam, hogy a velük kialakuló kapcsolatomban majd a lap újabb évei alapozódhatnak.

„A Forrás – helyi szerzők jelenlététől függetlenül – úgy hozzátartozik Kecskemét arcához, akár a szépen restaurált főtér, Lechner Ödön városházájával s négy sarkán négy magyar vallás békésen és méltósággal egymásra néző templomával.”¹⁴

Vekerdi László (1924–2009) tudománytörténész. Gondolkodásáról, az általa művelt számos tudományterületről többször írtam. Gondolkodását jellemezve most Németh Lászlóhoz írott leveleinek egyikét idézem. Akkor, amikor Vekerdi László elveszítette állását, Németh felvetette, hogy ebben az ügyben megkeresi Aczél Györgyöt. Vekerdi László erre a következőket válaszolta: *„Nagyon megörültem – mint mindig – a Laci bácsi sora-inak, nem tudom, mi lenne velem, ha nem kötnének ezek az imaginárius láncok ehhez a kies magyar élethez. Aczélékkal való ismeretségre nem vágyom, most kevésbé hiányoznak*

14 Vekerdi László: *Megyei folyóiratainkról*. Valóság, 1979, 10. 58.

a nagy patrónusok, mint bármikor. S ha valamit szeretnék még az életben, az éppen a kultúrpolitikánk bírálata lenne a 17. századtól napjainkig.”¹⁵

A levél 1963 februárjában–márciusában íródott.

24.

Figyeltem a szerkesztőségi életet, hallottam a híreket más lapoktól is, létezett akkor a cenzúra és az öncenzúra is, ám a szerkesztő soha nem tudta, mikor miből lesz a baj.

A hatalom gondolkodása kiismerhetetlen volt, soha nem lehetett tudni, mi lesz az, amin átsiklanak, s mi lesz az, amibe belekötnek.

A kialakult gyakorlat szerint a szerzővel illet megbeszélni, hogy egy-egy mondatának mi lesz a sorsa, ha a szerkesztő úgy ítélte meg, hogy hozzá kell nyúlnia az íráshoz.

Barátságtalan lépésnek számított a szerző tudta nélkül belenyúlni az írásba. Az is előfordult, hogy a jó szándékú szerkesztő egyik írásomat egyetlen magyarázó mondatral kiegészítette. A levonatot olvasva éreztem, hogy ez a mondat nincs a helyén, kilóg az írásból, de nem nyúltam hozzá, hiszen ha a szerkesztő a felelősség, s az övé volt, ezzel tették ezt a közlési rendszert ördögivé, akkor ő tudja, hogy az írásomat miképpen „tálalja”.

E. Fehér Pál a *Népszabadság*ban ettől az idegen mondattól elindulva támadta az írásomat.

Valóban minden megtörténhetett.

Egy ideig próbáltam legalább az emlékezetemben rögzíteni, hogy egyik vagy másik írásból mi maradt ki, aztán felhagytam ezzel. Rájöttem, hogy minden tapasztalat csak az adott rendszeren belül bír érdekességgel, abból a rendszerből kilépve azonnal érdektelenné válik mindez.

Mi lett ennek a rendszernek a következménye?

Az, ami ma van.

A cenzúra talán kevésbé tette tönkre a közérzületet, mint az öncenzúra. A vélemények elfojtása, kényszerű átformálása nem csupán az irodalmat, hanem a társadalom lelkületét is érintette.

Talán ennek tudható be, hogy még ma is nehéz kéziratot visszaadni, bármire hivatkozhatunk, a minőségre is, pontosabban a minőség elvének az érvényesítésére, az, aki a kéziratát visszakapja, ma is a cenzúra működésének tulajdonítja ezt.

25.

Ezerkilencszáznyolcvanhat telén elutaztam Buda Ferencsel a Szovjetunióba.

Ferit a Szovjetunióban élő török nyelvű népek kultúrája foglalkoztatta, Kazahsztánba és Kirgíziába szeretett volna utazni, ehhez az utazáshoz kapcsolódott párnapos moszkvai tartózkodás is.

15 Németh László élete levelekben, i. m. II. 236.

Több oka is volt annak, hogy vállalkoztam erre az Írószövetség által megszervezett útra.

Az egyik ok kétségtelenül maga a Birodalom volt, régóta érdekelt, hogy mi tartja össze ezt hatalmas, szinte elképzelhetetlen méretű Birodalmat.

A másik okot a nemzeti kérdés jelentette, az, hogy a kazakok vagy kirgizek miképpen élnek a Birodalomban, vagy a többiek, akiket akkor önálló népként alig tartottunk számon, a Szovjetunióhoz való tartozásuk ennél erősebb meghatározottságuknak bizonyult.

Foglalkoztatott az írószövetségi utak rituáléja is, később Updike egyik regényét olvasva meggyőződhettem arról, hogy kidolgozott forgatókönyv szerint fogadták a Szovjetunióba érkező írókat, s ottlétük is a forgatókönyv szerint zajlott.

Ennek az útnak az aktualitását Gorbacsov hatalomra kerülése jelentette, érdekelt, hogy a peresztrojka és a glasznoszty hozott-e bármilyen eredményt is.

Nem hallgathatom el azt sem, kíváncsi voltam, hogy annak a vonzalomnak, amelyik Ferit a közép-ázsiai kultúrákhoz kötötte, mi az alapja.

Az utazásunk során erről tudtam meg a legtöbbet, sokat beszélgettünk a kultúrák kölcsönhatásáról, s arról, hogy a közép-ázsiai hatás miképpen őrződött meg a mi kultúránkban.

A Birodalmat számomra érzékelhető módon a hadsereg, az aktuális vezetők szinte mindenhova kitett portréja, s ennek a hatalmas térnek a legkülönbözőbb pontjait összekapcsoló közlekedés teremtette meg. Megdöbbenett, bár csak a tapasztalatlanságom miatt, hogy a különböző népekhez tartozók mennyire szét-szóródtak ebben a hatalmas Birodalomban.

Alma-Ata és Frunze is lakótelepekből álló város volt, más nem is lehetett egyik sem, hiszen itt a városoknak jóval rövidebb története volt, mint nálunk. A hagyomány, s ez is érthető, viszont a lakótelepi lakásokban is közelebb állt hozzájuk, mint a mi hagyományaink a mi világunkhoz.

Ezerkilencszáznyolcvanhatban a Birodalom még szilárdan állt a lábán, a peresztrojka számunkra sajátos kísérő jelenségében mutatkozott meg, időnként csődületet észleltünk egy-egy sarkon, a csődület közepén kartondobozból árulták a vodkát, a hiányban szenvedőknek nyilván ezzel a lépéssel igyekeztek azonnali alkoholhoz férési lehetőséget teremteni. Bár Gorbacsov már 1985-ben hatalomra került, valójában csak 1986–1987 fordulóján adott teret a peresztrojkanak és a glasznosztynak. Amikor mi ott jártunk, még esélye sem volt egyetlen önállósodási törekvésnek sem, hazaérkezésünk után egy héttel verték szét, taposták tankokkal a betonba az alma-atai tüntetőket.

Ferit ezen az úton mélyen megismertem. Legmélyebben talán azt értettem meg, hogy belső feszültségeit, időnkénti magára maradásait nagy erők mozgósításával győzte-győzi le, itthon ebből jóval kevesebbet éreztem.

Az útról írtam, az írásban magamat kívülről szemléltem, nem tudtam fölnedni abban a tőlünk távoli világban.

Említettem már, hogy 1982-ben készítettem egy interjút Buda Ferencsel, most érzem fontosnak, hogy annak az interjúnak az egyik részletét idemásoljam, jelezve világképének meghatározó vonásait: „Nézz körül – mondta –: itt nincs katonás rend. De eszembe jut,

amit Thomas Mann ír *A törvény* című elbeszélésének hősről, Mózesről: »Rendetlen körülmények között született, tehát szerette a rendet.« Nekem ez azt mondja: csak úgy érdemes élni, ha világunkban, szemléletünkben minden a maga helyére kerül. S ez csak úgy történhetik meg, ha megkíséreljük a teremtett világot az emberi társadalommal, annak történelmével, a jövő esélyeivel és esélytelenségével; együtt a családot és az egyént a maga öröklött tulajdonságaival, az embert életével és halálával, tevékenységének minden formájával; a fizikai munkát a szellemi munkával, a teremtő munkát a keserves megélhetésért végzett nemszeretem munkával. Aki nem ezzel az igénnyel törekszik a világ megértésére, az vagy tudatlan vagy felelőtlen ember.¹⁶

26.

Ha tehattük, Kecskemétről is utaztunk haza, Ágiékhoz Pécsre, s hozzánk, Fertőszentmiklóstra.

Zsófit először kétéves kora után bíztuk a szüleimre, nagyon nehezen telt nélküle a két hét, aztán siettem érte, izgultam, kíváncsi voltam, milyennek látom az első pillanatban, majdhogynem kívülről, mert amikor hosszabb idő után látunk valakit újra, mindig kívülről látjuk.

Később olyannak már nem látjuk, mint amilyenek akkor láttuk, amikor pár hét után megpillantottuk.

Ezerkilencszáznyolcvannégy nyarán mentünk el Ágival és Ági édesapjával Erdélybe. A lányok a nagyanyjukkal maradtak Pécsen. Amikor két hét után visszajöttünk, Ági lányunk elfordult tőlünk, nem ismert meg bennünket. Döbbenetes volt

Ha Ági nem tudott jönni, mert a gyerekek még kicsik voltak vagy megbetegedtek, akkor egyedül utaztam haza. A disznóölést ekkor már az egyik karácsony előtti hétvégén tartottuk, a munka a végletekig leegyszerűsödött, mindenki tudta a dolgát. Délutánra végeztünk, este tartottuk a karácsonyt, s másnap reggel vagy délben indult mindenki vissza, ahogy az úti célja azt meghatározta.

Pesten a pályaudvarok közelében lévő könyvesboltokat mindig átnéztem, ekkor is az új könyveket kerestem, mint ahogy még ma is azokat keresem állandóan.

Az egyik hazafelé vezető utamon az *Újhold-Évkönyv* második kötetét találtam meg.

27.

Szegedre is utaztam rendszeresen.

Ha mentem, akkor mindig Ilia tanár úrhoz mentem, s vele mentünk, mint régen a *Kincskereső* szerkesztőségébe vagy a Fekete-házba.

Úgy emlékszem, akkor kevesebbet utaztunk, mint ma.

Körülményesebb lett volna, vagy csak nehezebben szántuk rá magunkat az utazásra?

16 *Életünk és vállalt sorsunk az irodalom. Buda Ferencsel beszélget Füzi László. Napjaink, 1982. november 6.*

Nem tudom.

Ezerkilencszáznyolcvannégy szeptemberében ünnepeltük Ilia tanár úr ötvenedik születésnapját, az ünnepségről Baka István kísért ki az állomásra, az én induló vonatammal szemben jövő vonattal érkezett Mészöly Miklós.

Akkor találkoztam Mészöly Miklóssal először.

Ha Ilia tanár úrral találkoztunk, lehallgatták a beszélgetéseinket.

Ha levelet írtunk, elolvasták a leveleinket.

Ha telefonáltunk, akkor a telefonbeszélgetést hallgatták le.

Amikor mindezek után hosszú évekkel felmentem Pestre, a Történeti Hivatalba, hogy megnézzem a velünk kapcsolatban keletkezett anyagokat, igyekszem a hivatalos nyelvet használni, elsőként egy telefonbeszélgetésünket megörökítő gépiratot tettem elém.

Azonnal felidéződött bennem az, amikor beszerelték hozzánk a telefont.

Várnunk kellett, nagyon sokat kellett várnunk arra, hogy telefonvonalunk legyen.

Értesítettek bennünket, hogy mikor szerelik be a készüléket.

Ágival mindketten hazamentünk a jelzett időpontra.

Amikor a szerelők végeztek a munkával, az egyikük jelezte, hogy felhívja a központot.

Erre azt a választ kapta, hogy itt másként kell csinálni, mint ahogy máshol csinálják.

Innét tudtuk, hogy lehallgatják majd a telefonbeszélgetéseinket.

28.

Pár év után a szerkesztésről is lettek elképzeléseim, benne éltem a szerkesztőségben, az általam becsült szerzőket közölte a lap.

Barátaink, ismerőseink lettek ebben a városban is, s nem csupán a munkatársi körben. Zsófi első, már iskolai osztálytársakat vendégül látó születésnap ünnepségén a gyerekek szülei közt ott voltak leendő barátaink is.

Mindennek ellenére a nyolcvanas évek második felében összeomlottam.

Nem éreztem a munkám célját, nem bíztam abban, hogy a rám váró munkákat el tudom végezni, nehezen aludtam el, állandóan pörgött az agyam.

Ismét feltevődött a kérdés, mi lesz velem, velünk.

Éreztem a *Forrás* elakadását, mondhatom úgy is, éreztem, hogy az az irodalmi modell, amelynek valamilyen szinten én is részese voltam, már nem működik.

Hiába voltam majdnem két évtizeddel fiatalabb Daninál, az én gondolkodásomban is a közvetlenül a társadalomhoz szóló irodalom játszotta a vezető szerepet.

A társadalom elakadását is éreztem, nem tudtam, mi jöhet az életünket kitöltő pangás után.

Tapasztalatlan voltam, nem tudtam megnevezni az állapotomat.

Akkor még nem hallottam semmit a flow-ról, de a depresszióról sem, s azt sem tudtam, hogy a depresszió megelőzi a flow-t, társadalmi szinten is, s az egyes ember életében is.

Gyakorlati tevékenységekbe kezdtem, újra elmentem tanítani, óraadó lettem az egészségügyi szakközépiskolában. Később ennek az iskolának a pályáján fociztunk is, időnként elmentem az uszodába, távlatot azonban nem láttam magam előtt.

Ha írtam, akkor recenziókat írtam s tanulmányokat, az írásaim személyes hangjáról még nem lehetett beszélni.

A Belső Térről akkor még nem írtam semmit.

A Belső Térről akkor írok majd, amikor elveszítem a szüleimet és az otthoni világot.

Megjelenésekor az Újhold-Évkönyv induló, 1986/1-es kötetét is megvásároltam, a korábban jelzett második kötetben az első belelapozáskor Szócs Géza Születésnapomra című versére, József Attila-átiratára találtam rá, a vers első elolvasása óta élnek bennem a sorok: „Isten a nincs s van között / s a gumibotban is létezik. / Forgolódik a gumibot, / álmában rám emlékezik: / a gumibot is aluszik / s a társadalmi tudat is: / máma már nem hasad tovább.”¹⁷

A magam állapotára, helyzetértékelésére különösen a vers utolsó két sorát éreztem találónak, mondjuk így: a társadalmi tudat is aluszik / máma már nem hasad tovább.

29.

Másik út, családi, talán ezerkilencszáznyolcvanhétben.

Húgomék Hamburgban dolgoztak, őket látogattuk meg, mint ahogy tette ezt mindenki a családból, pontosan beosztva.

Hamburgról kevés emlékem maradt, a város képe ma már nem áll össze bennem. Arra viszont emlékszem, hogy Kielbe utaztunk, életemben először ott láttam a tengert. Az Északi-tenger finom, rejtélyes nyári szürkésége él bennem.

Nem mondom, hogy rejtélyesebb volt ez a tenger, mint a később megismert déli tengerek.

Nem mondom ezt, mert sem az északon, sem a délen lévő tengerek rejtélyességét nem ismerem.

Az, hogy a parttól pár méternyire úszkáltam bennük, nem jelenti azt, hogy a rejtélyeikkel találkoztam volna.

Az a fenti, északi szürkéség viszont összetettebb volt, mint a gyönyörű déli kékség.

Kiel után Lübeckbe utaztunk. Ennek a városnak a belső magját nem felejttem el soha.

Thomas Mann szülőházát sem.

Itt éreztem meg az értéket teremtő polgárság erejét.

Itthon az értéket teremtő polgársággal soha nem találkoztam, csak azokkal, akik hivatkoztak a polgárságra, vagy éppen siratták.

¹⁷ Szócs Géza: *Születésnapomra*. Újhold-Évkönyv, Magvető Kiadó, 1986/2., 85.

30.

A magyar társadalom még a nyolcvanas évek második felében is közösségi társadalom volt.

Nem úgy, ahogy a régi paraszti világ volt az, s nem úgy, ahogy a szocialista berendezkedés a felülről irányított közösségiséget elképzelte, hanem inkább úgy, ahogy a közös léttapasztalat a már ezer irányba széthúzó társadalmat még képes volt összeszorítani.

Ha másképpen lett volna, akkor a rendszerváltás sem lehetett volna közösségi történés.

Az volt, még akkor is, ha már nem úgy volt az, ahogy azt az idejétmúlt közösségiség felkent hirdetői elképzelték.

A nyolcvanas évek második felében még az emberek közötti anyagi különbségek sem érték el a mai értéket. A gazdasági tevékenységeket szabadabbá tették, ezzel természetszerűen a társadalom differenciálódása is megkezdődött.

Majdhogynem harminc év telt el azóta, közben nemcsak a rendszerváltás zajlott le, hanem korábban el nem képzelhető méretben mutatta meg magát számunkra is a világ, s elkezdődött – végbement? – a digitális forradalom. Az általunk megismert valóság mellett új valóságok jelentek meg.

Míndez egy időben a hagyományos közösségek és az egyén kapcsolatrendszerében a hagyományos értékek egyre inkább leválnak az egyénről, ez a tradicionális családi-nagycsaládi hagyományoktól való elszakadást jelenti.

32.

Ezerkilencszáznegyvenkilenc nyarán Olaszországba, Velence mellé, Jesolóba utaztunk, pontosabban Lido di Jesolóba.

Akkor jelent meg az első könyvem, annak a tiszteletdíja forintra pontosan állta négyünk egyhetes nyaralásának költségeit.

Ma ugyanakkora tiszteletdíjat kapok egy könyvért, mint akkor kaptam, a sokszoros infláció ellenére.

Ma talán egyetlen napi nyaralásunk költségeit sem biztosítaná egy-egy könyvem honoráriumam.

Megláttunk egy hirdetést, olaszországi nyaralást hirdettek, ez volt az első ilyen, amelyikkel találkoztunk, azonnal befizettük rá a könyvért kapott tiszteletdíjat.

Aztán útnak indultunk, akkor már megvolt a kis-Polskink, Ági vezetett, mint mindig. A tetőcsomagtartón sátrat vittünk, Ljubljánában meg kellett állnunk egy kempingben, egyetlen nap nem tudtuk volna megtenni az utat. A hegyekbe vezető úton végig a kapaszkodósávbán pöfögtünk.

Homokos tengerpartra kerültünk, a parton kilométer hosszan a szállodák nyug-
ágyai sorakoztak. Szállodánk egy saroknyira volt a sétálóutcától, ott találkoztunk
először az üdülőhelyek esti korzózóival, akik időnként betérnek egy boltba, kezük-
be vesznek egy cipőt vagy egy nyakláncot, aztán leteszik, s mennek tovább.

Jesolóból hajóval mentünk be Velencébe, egy másik nap Padovába utaztunk,
itt Donatello munkáját, Gattamelata lovas szobrát néztük meg, s a Scrovegni-
kápolnában Giotto freskóit, Veronába már nem jutottunk el.

Jesolóban a mindenhova magammal vitt kisorádióban hallgattam a közvetítést
Kádár János temetéséről.

Jelképnek és zárópontnak is tökéletes lenne, ahogy családuknak első nyugati nyara-
lásának és Kádár János temetésének az időpontja az életünkben összekapcsolódik.

De semmi sem ilyen egyszerű.

33.

Ennek a könyvnek a lezárását nem a Kádár-rendszer felszámolódása sietteti.

Az a rendszer voltaképpen nem is zárult le, számos vonása, összetevője benne
él mai világunkban.

Azon a záróponton gyorsabbnak gondoltuk a felszámolódását.

Azért zárom le ezt a könyvet, mert azon a hangon, amelyiken magamról kezd-
tem beszélni, az újabb történeteket már nem tudom elmondani.

Ebben a könyvben a hagyományos paraszti világból való kiszakadásomról
írtam. Amíg ezt a könyvet írtam, végig úgy éreztem, hogy nem csak magamról
vagy a velem történekről írok, tudtam, sokak életét határozta meg ez a kiszaka-
dás. Az életem akár rejtett történéseiről is ezért írtam szabadon, nem kitárulko-
zásnak gondoltam, hanem a közösen megélt történések jelzésének.

Korábban azt írtam, *Én-könyv*.

Igen, *Én-könyv*, de csak annyiban, hogy írásakor a magam életének társadalmi
vonatkozásai foglalkoztattak.

Életem újabb szakaszairól már nem tudok ezen a hangon írni. Az újabb tör-
ténetek már mintha magántörténetek lennének, ezeket a magántörténeteket nem
akarom és nem is tudom leírni. A velem történetekben, ha másért nem, akkor
azért, mert már több évtizede az irodalom világában élek, nyilvánvalóan közös-
ségi tartalmak is megmutatkoztak, ám ennek a könyvnek a személyes hangján
ezekről sem tudok beszélni.

Az irodalom világában eltöltött évekről talán egy emlékiratban tudnék írni, ám
emlékirat írására nem érzek késztetést, s feltehetően később sem fogok késztetést
érezni annak az írására.

Azt, hogy az eddig megélt életem mikor lépett ki a hagyományos közösségi
keretekből, nem tudom megmondani.

Feltehetően már az itt leírt történetek sem mind kapcsolódnak hozzá, ahogyan
azt is elképzelhetőnek tartom, hogy számos majdani történés csak az itt megraj-
zolt keretek között válik majd értelmezhetővé.

Oravec Péter

Idő, tér

Müller Péternek

„a hetedik te magad légy”
(J. A.)

*Hajnaltájt rigók füttykoncertjére ébredünk.
Vannak elnyújtott és szaggatott dallamok,
van hogy szorítják, van hogy derítik a szívet,
bár olykor-olykor e kettő egy és ugyanaz.
Nappal nem tűnik föl a madárének,
elnyomja gondolataink s a forgalom zaja.
Valakinek persze hajnalban sincsenek csodák,
rossz érzést legföljebb hiányuk keltene,
hogy csak kávé, cigi és vitamintabletták,
hozzá sűrű sötét és síri csend.
Mert nem kelne fel soha többé a Nap, csak titokban
a Hold tükréből nézne vissza ránk.*

*

*A késő délután, ami megjósolható, és néhány
apróságtól eltekintve mindig ugyanaz.
A nappal és az éjszaka bemérhetetlen határa:
két állapot eggyé mosódó akvarelljei.
Még a leghosszabb búcsú se unalmas,
ha a viszont-nem-látás kételye felmerül.
Mert hiába nyomjuk a gázpedált, izzó korongot
úzve végtelenbe vesző országutakon,
a távolság nő, növekszik, széled és tágul,
aztán tartályunkból kifogy a benzin,
és egy leállósávból csodáljuk az alkony fényeit,
hogy hálás szívvel gondoljunk az elmenőkre.*

*

*Egy felvételen magukból kivetkőzött amerikai
úrhajósok fociznak borjú nagyságú sziklatömbbel,
a Hold felszínén maguk is labdaként pattognak.
Vonzások határán, félúton ég és föld között,
a súlyvesztés megrészegít. A tyúkol tetejéről
egy sárkányrepülő hosszan ereszkedik.*

Egyhelyben lebegés, hasogató ellenszél –
minket álmodnak vagy magunk is álmodunk.
A perzsaszőnyeg mintáinál nincs valóságosabb.
Akik tűzben fogantak és szellőkől szőttek szárnyakat,
most hullámok hátán hanykódnak. Elforgó égbolton
a Teliföld kékszín üveggolyóként ragyog.

*

Börtöneinkből kispórolhatók a rácsok, látogatáskor
rokonainkkal helyet cserélhetünk. A fogházak vezetősége
négyévenként újraválasztható. Minden lehetséges.
Ami nem, könyvek koporsóiba rejtjük.
Két börtön közt félúton csak tikkasztó meleg és jégzivatar,
sivatagok és esőerdők, szédítő magasság vagy tompa,
barlangmélyi szívdobbanások. Mintha keddi napokból
állna a hét. A középút vándora kutyát sétáltat, kirándulni jár.
Az erdő üzenete, hogy vegyünk le cipőnket. Ha mezítláb
rójuk ösvényeit, átlépve tócsát, ékszer csillogású
szárnyfedőt, felszisszenve a sarkunkba fúródó bogáncsok,
apró kavicsok miatt: ez minden bizonynal a mi üzenetünk.

*

Egy fa nőttön növése az életet meséli el. Nincs Szakértői
Bizottság, Cenzori Hivatal, Tartalomfelügyeleti Főosztály,
mely felülbírálna akár egyetlen kínos mondatát.
Míg egy dolog névtáblát visel, legföljebb nézhető.
A gondolkodás ellenben látás. A látás emlékezős.
A révész emlékeit az egyirányú felejtés sodorja el.
A bölcsek azt mondják, a tükör a tudás visszfénye csak,
de van oly hatalom, mi belülről izzik, szíve bőrén is átdereng,
s bár ő maga nem Nap, mégis akként ismeri magát.
Kinek gyermeki szemei előtt friss érzetekként
merülnek föl az égbolt időtlen titkai, annak
a bolygók királya s az esthajnal fénye jelként felragyog.

*

Macskánk oktalan bölcsességével szemlélni
a társasház kertjét nyári éjszakákon, nem rendelni
a szomszéd erkélyén pöccenő parázshoz
egy álmatlan láncdohányos ideges mozdulatát,
hagyni hogy szellő cirógassa bajszunk s átfésüljék
bundánk a távoli forgalom zajának kósza hullámai.
Belélegezni ismeretlen virágok ismerős illatát,
együtt rezdülni minden kis levéllel és szárral,

sóként szívódni fel kusza hajszálgökökerekben,
aztán hagyni, hogy valami magára döbbenjen:
meglássa a látást, elgondolja a gondolást, megértse
a megértést – emlékezzen az emlékezőre.

*

Mikor az eldobott kő a lendülő kart felismeri,
mikor a lendülő kar a parancsot felismeri,
mikor a parancs a gyűlöletet felismeri,
mikor a gyűlölet a félelmet felismeri,
mikor a félelem az ismeretlent felismeri,
a kőzáró a kődobóra egyenként visszahull.
Ekkor már nincs megsebző, se megsebzett,
se megbocsáthatatlan bűn, se megbocsátó büntelen,
nincsenek szigorú kőtáblák, se ájtatos, szent szózatok,
se betűkből összehányt alkotmányok vagy verseskötetek,
se kergetőző szólások, se torlódó összhangzatok.
Az ég elcsitult tükrén tiszta tó lebeg.

Oláh-Gál Róbert

Bolyai János képzeletbeli számvetése életéről, hiteles feljegyzések alapján

Én, Bolyai János nyugpénzes császári-királyi másodosztályú mérnök kapitány meghalni készülök. Ezért számvetést készítek, és az eljövendő olvasónak megírom életem summáját. Megromlott emlékezőtehetségem, ezért az eseményeket nem időrendi sorrendben, hanem úgy írni, ahogy azok eszembe jutnak.

Kezdem azzal, hogy a matézis tiszta szeretetét áldott emlékü Atyám plántálta belém. Igaz, hajlamom is volt rá, de Atyám ügyes adagolása és kellő időben történt szenvedélyes magyarázatai által jutottam el oda, ahol állok, vagyis sikerült megreformálnom az egész tant. Új alapra helyeztem a tér tudományát, és az eljövendő nemzedék igazolni fogja tanom helyességét. Már az a tény, hogy a földkerekség legnagyobb matematikusa, Gauss is magáénak mondta tanomat, igazolta Tér Tudományom helyességét. Később az orosz Lobacsevszij is az enyémmel teljesen megegyező eszmékre jutott. Kell-e ennél több jel, hogy végül is az egész emberiség magáévá tegye tanomat. A jövő fényesen igazolni fogja eszméimet. Bár lehet, hogy én már nem fogom ezt a földi életemben megélni.

Az általam szeretett Atyámtól kell kezdenem életem summázatát. Ő is kiváló matematikus volt. Már gyermekkorában csodagyerek, de tanítói hóhérai lettek, mert nem tudták kellő tapintattal kezelni atyám sokféle tehetségét. Nem a jó irányba vezették szellemi fejlődését, hanem a magamutogatás, pillanatnyi sikerek csalfa csillogásába. Ez aztán egész életét és tevékenységét meghatározta. Öregkorában sem tudott szabadulni az ezermesterkedéstől, a pillanatnyi csillogástól, az alkalmi versek faricskálásától. Szét is aprózta igazi matematikai tehetségét, és így nem alkotott új és mély elméleteket, hanem kályhákat és halotti búcsúztatókat. Atyámnak a szerencsétlen életében egy kis szerencse, hogy Fehér megye szigorú és konok főispánja, báró id. Kemény Simon a családjába vette, és fia tanulóársaként kiküldte Göttingenbe. Ott, Göttingenben látta meg aztán Atyám, hogy mi is az igazi tudomány, és hogyan is kell ahhoz közeledni. Talán akkor ott voltak Európa legkiválóbb tudósai. Az általam igen tisztelt Atyám ott ismerkedett meg Gauss-szal, és tőle tanulta meg a mély elmélkedés és az alapos matematikai vizsgálódás varázsát. Ott értette meg, hogy a tudomány nem a pillanatnyi fellángolásokból áll, hanem a hosszú-hosszú előkészületekből és alapos tani vizsgálatokból. Atyám annyira megfélemedezett önmagáról, hogy nem is figyelt a mindennapokra, elhanyagolta a báró fiát, tanulóársát, és csak a saját feje után ment. A báró által számára kiutalt pénzt teljesen felélte, és lejárván a tanu-

lásra kiutalt idő, haza kellett volna térjenek. De Atyámnak semmi pénze sem volt már. Az ifjú báró, aki teljesen az ellentéte volt szigorú apjának, ott akart maradni Atyám helyett, mert tudta, hogy akkor az apja őt haza fogja vitetni. De Atyám ezt nem fogadhatta el. Akkor a fiatal báró megígérte, hogy amint hazajön, azonnal pénzt szerez, kiváltja az adósságból és hazahozatja. Mikor azonban hazaérkezett öccsével, báró Kemény Jánossal és annak Bodor Pál nevű kísérelőjével (aki később a Provinciális Kassza főpénztárnoka lett), nagyon betegen találták az idős Kemény Simon bárót. Ágyban fekvő beteg ember volt, konok és szigorú, ezért elő sem lehetett hozni előtte, hogy Göttingenbe Atyámnak pénzt küldjön.

Ide illeszkedik az alábbi történet: Atyám a Kemény báró családjához, az alsógáldi kastélyba 1785-ben került. Azt magam is tudom, hogy 1848-ban az oláhok lázadása milyen pusztítást okozott ott, de Atyám odakerülte előtt még annál is véresebb események zajlottak Fehér vármegyében. Egy Horea nevezetű ortodox pópa, a sok elnyomás és megaláztatások okozataként, felhergelte az egész Érchegységet a magyarok és az urak ellen, és ahol magyarokat találtak, azokat vagy felkoncolták, vagy erőnek erejével ortodoxszá tették. Nos, ennek a Horeának legfőbb vágya az volt, hogy a főispánt, aki szerinte még a Császár parancsait is semmibe vette, elevenen felkoncolja és a nép előtt megnyúzza. A Kemény báró családja éppen ebédelni készült az alsógáldi kastélyukban, amikor is az utolsó percben kapták a hírt, hogy Horea a bandájával már a falu szélében jár, alig tudtak étlen-szomjan Enyedre elmenekülni a Kálnoky huszárok segítségével. Miután levették és elfogták a Horea-féle banditákat, a megtorlás sem volt akármilyen. Ebben a megtorlásban a főispán járt az élen. Úgy, hogy báró id. Kemény Simonnal nem volt jó összeakadni, vagy neki nem akaratjában maradni.

Ilyenformán nem sok reménnyel lehetett a Göttingenben várakozó Atyám, hogy pénzt kapjon a bárótól. A fia, az ifjú báró, aki teljesen ellentéte volt szigorú és konok atyjának, megpróbálkozott, hogy pénzt szerezzen, de nem mert beteg atyja ellenében cselekedni. Már Atyám szinte egy éve ott tartózkodott mindenfajta segítség és pénz nélkül Göttingenben. Legjobb barátja, Gauss is hazament Braunschweigba, csak szánalomból kapott naponta egy kis cipót és egy kupa bort, mégis, Atyám mesélte, hogy ez volt élete legszebb éve. Mindenről lemondva, csak a matematikai és metafizikai eszméknek élt. Megóvta magát a testi bujálkodástól és mindenféle más kicsapongástól. Mindig büszkén emlegette, hogy egész életét úgy kellett volna leélnie, mint azt az egy várakozó esztendő.

Aztán váratlan esemény történt. 1799. május 28-án este 6 órakor meghalt báró id. Kemény Simon. Fia már másnap pénzt tudott küldeni Atyám kiváltására. Az ifjú báró hirtelen csak annyi pénzt tudott összeszedni, amennyi az adósságot fedezte, a hazautaztatáshoz már nem futotta a felküldött pénzből. Így atyám gyalog kellett hazainduljon. De ezt is a rá jellemző sztoikus bölcsességgel kezelte. Megírta Gaussnak, hogy végleg távozik. Így Gauss is felkereste, és még egy hosszú gyalogutat tettek meg együtt. Aztán örökre elváltak, hogy a hátralévő életükben soha többé ne találkozzanak.

Atyám hazajövele nem volt felhőtlen. Többször is került életveszélybe. De a Bolyaiakhoz méltó módon, igen bátran megvédte magát. Semmitől és senkitől sem félt.

Clausthalban elbúcsúzott Gausstól és gyalog ment Regensburgig. A lábát pálinkával mosta. (Szolgálómnak, Szócs Júliának is sokszor fájt a térde, és akkor Atyám neki is azt ajánlotta, hogy sós pálinkával dörzsölje és a fájdalmat levette.) Nem volt könnyű, a kapcáit faggyúzta, a csizmáit vizesítette, és naponta többet és többet gyalogolt.

Passauban kiszálltak és pipázni kezdett, erre a körülötte állók belekötöttek, és kiütötték a pipát a szájából. Erre Atyám a botjával irtóztató hadonászásba kezdett és azt ordította, aki közelébe merészkedik, azt azonnal fejbe veri. Látván a nép Atyám vérbe forgó szemét, széteszlott körülte. Visszaszállva a hajóba egy ártatlan tizenöt éves lánykába belekötöttek a hajósok és ostromolni kezdték. Szerencsétlen szolgáltni ment Bécsbe. Atyám azonnal védelmébe vette, és kijelentette, ez a lány az ő jegyese, és aki csak hozzá mer érni, az a halál fia. Így aztán békében hagyták a szerencsétlen lánykát. Bécsbe való megérkezés után a leányka maradt volna atyámmal, de ő is tovább kellett folytassa útját, útravalóul sok atyai tanáccsal ellátva elbocsájtotta. Bécsben két hónapig munkát keresett, hogy annyi pénzt összeszedjen, amivel hazaindulhat, de semmi keresetre sem tudott szert tenni. Aztán végre egy rác kereskedő hajóján reggeltől estig evezős napszámot vállalva jutott el Pestig. Pesten egy hegyes törrel megsebezte a lábszárát, amely befertőződött, és egy kirurgus le akarta vágni a lábát. Atyám nem engedte, hanem a Vörös Ökör csárdában lévén megszállva, a többi vendéget szórakoztatta különféle mesékkel és történetekkel, ezért a vendégfogadós kevesebbet számolt a szállásért s a kosztért. Aztán egyedül maradván, a lába is irtózatosan fájván, magába roskadt és szeretett volna meghalni. De csodamód, egyszer csak a csúnya sebe gyógyulni kezdett, és mire ifj. báró Kemény Simon kocsit küldött Atyám után Pestre, akkorra teljesen felépült. Így jutott aztán haza Bolyába, az ősi fészekbe. De ahogy a Bolyaiak az évszázadok során sem férték el egymástól, így Atyám sem bírt sokáig egy fedél alatt lakni nagyapámmal, Bolyai Gáspárral. Bár nagyatyám szelíd és jámbor öreg volt, Atyám senkinek sem túrta el, hogy az ő dolgába beleszóljon, és nála valaki valamiben is tudósabb legyen. Márpedig a gazdasághoz és a jószág gondozásához az öreg Bolyai Gáspár jobban értett Atyámnál. Nem véletlenül volt jószágigazgató a zágori Bethlen-uradalomban. Úgy is ismerkedett meg nagyanyámmal, Pávai Vajna Krisztinával, hogy sokat járt Zágorba, amely tudvalevőleg szomszédos Domálddal. Szóval Atyám jobbnak látta, ha újra szolgálatba áll ifj. báró Kemény Simon házánál, aki hol Kolozsvárott, hol pedig Csombordon lakott. Atyámnak inkább Kolozsvárott kellett tanítani a Kemény csemetéket. Barátok révén aztán eljuthatott egy szép farsangi bálba Kolozsvárra, ahol is megismerte Anyámat, Benkő Zsuzsannát, Benkő József kirurgus és Backmann Julianna ötödik gyermekét. Atyám azonmód, ahogy meglátta és megtáncoltatta, fülig szerelmes lett bele. Azonnal feleségül akarta venni. És amit Atyám fejébe vett, azt azonmód meg is valósította. Soha megálljt nem ismert! Így aztán megismerkedésüktől három hónapra feleségül is vette finom, törekeny Anyámat. Anyám szépen énekelt és zenélt, szépen olvasott és írt latinul, nem úgy, mint az anyja, a nagyanyám, aki valamennyire kívülről tudta a Bibliát, pedig sem írni, sem olvasni nem tudott. Házasságuk eleinte boldog volt. Atyám mindig nagy gavallér tudott lenni, értett az udvarlásához is és a szép csinálásához. Domáldra

költöztek és nagyon boldogok voltak. Atyám minden furcsaságot kitalált és gyermeki bolondságokat fabrikált. Vízesést, gyümölcsös- és virágoskertet. A baj akkor kezdődött amikor Kolozsvárra mentek, mert Anyám velem várandós volt. Ott sem ismert Atyám semmi ellentmondást, így nem is egyezhetett öreg anyósával. Az öregasszony is nehéz természetű lévén, Atyám is akaratos, hát persze, hogy mindenen összeakadtak. Szegény Anyám is alig várta, hogy végre megszülessek és visszamehessen Domáldra. Ez a nagy hideg miatt, ugyanis én december 15-én születtem 1802-ben, csak kora tavasszal lett megvalósítható. Addig sok poklot kellett kiállnia szegény Anyámnak. De minden áldozatra kész volt értem, mert bennem volt minden öröme.

Szüleim visszaköltöztek Domáldra, és nagyon boldogok voltak. Áldott jó Anyám nekem sokszor emlegette, hogy élete legszebb része volt születésemtől a Marosvásárhelyre való beköltözésig terjedő két év. Ugyanis csak rám kellett gondja legyen, sokat szoptatott, és csodálta Domáldon a természet gazdagságát és változatosságát. Csendes és békés falu volt Domáld, jámbor szász és oláh jobbagyokkal. Az oláhok rendetlenek voltak, de akkor még nagyon szelídek, csak 1848 után vadultak meg vagy lázítottak fel ellenünk. Ha az ember megszidta őket vagy rendreutasította, sohasem haragudtak meg érte, sokszor alig tudtam elkapni a kezemet, hogy kezet ne csókoljanak. A szászok takarosak és pontosak, persze nagyon fősvények. Domáldon messziről meg lehetett különböztetni – a tisztaságról, a virágoskertről, a rendről – a szászok portáit az oláhok portájától, ahol a gané kifolyt az utcára, és virágoságyást nem is csináltak a házuk elé.

Szóval áldott, jó Anyám imádott engem, és csodálta a falusi nyugalmat. Ő Kolozsvárott nőtt fel, és zavarta annak forgalma és zaja, a poros utcák, melyek esőzéskor sártengerré váltak. Domáldon minden zöld volt és édeni állapotban, érintetlen erdőségek voltak. A tél rövid volt, a tavasz hosszú és csodálatos. Mesélte, hogy az élet legcsodálatosabb része a tavasz megérkezése, mintha csak betoppanna a télbe. Február végén a napsütötte oldalakon már megjelenik a hóvirág, márciusban az oldalak tele vannak kékberekkel, aztán egyszerre minden kizöldül, és virágba borulnak a cseresznye-, a meggy- és a barackfák.

1804-ben Atyámat meghívták a Marosvásárhelyi Református Kollégiumba matematika–fizika–kémia tanárnak. Atyám egy kis gondolkodás után elfogadta, ebben nagy szerepet játszott öreg apja tanácsa is, aki szerint hivatalt kell vállalni, mert a gazdálkodásból megélni nem lehet. Így beköltöztünk a Kollégiumhoz alig húsz méterre levő tanári szállásra, ahol Atyám 1856. november 19-én bekövetkező haláláig lakott. Szerény kis hajlék volt, de nagy kerttel, és járt hozzá só, gabona és tűzifa. Anyám már nem volt boldog Marosvásárhelyen, mert úgy érezte, hogy kalitkába zárták. Atyám is már nem vele és velem foglalkozott, hanem a tanítással és a tudománnyal. Elkapta a dicsőség vágya. Eleinte az Aranka György-féle nyelvemlék társaságba is eljárt, de miután azt 1807-ben törvénnyel feloszlatták, verseket, drámákat kezdett írni. Ebben nagy tökélyre tett szert. Fordított is Schillertől, Shakespeare-től. Aztán miután egy Kolozsváron kiírt pályázaton nem nyert, elhatározta, hogy abbahagyja a verselést. Annyira rabja volt a verselésnek, hogy el kellett égesse a saját költeményeit, csak így tudott magának „megállj!”-t parancsolni. Végre nekifogott a matematikai vizsgálatoknak, és abban is sebesen

haladt előre. Általában, ha Atyám valamit a fejébe vett, azt siker előtt nem is hagyta abba.

Közben én is növekedtem, nagyom megszerettem a matematikát és minden örömöm abban telt, ha feladatokat oldhattam meg. Szerettem matematikát olvasni, ebben nagy szerepe volt szépelméjű Vajda Dánielnek, akit Atyám melém fogadott tanítónak. Most, amikor e naplót írom, itt lakik Marosvásárhelyen, nemrég költözött haza Nagykörösről, ő az egyedüli a régiek közül, akik még meglátogatnak szerény, bérelt hajlékomban. De éppolyan nagy szeretettel kell itt megemlékezniem második házitanítómról, Szilágyi Józsefről, aki fiatalon elhunyt, de aki még kicsi tanítói fizetéséből arra is spórolt, hogy engem Bécsben megsegítsen. Áldás és hála legyen emlékezetén!

A matematikára főleg Atyám tanított, de azért megbeszéltük az elméleteket eleinte Vajdával, aztán én hamar túlléptem Vajda matematikai tudásán, és akkor már csak Atyám tudott nekem segíteni. Euklidész 15 könyvének végigolvasásában még segített Vajda, főleg a latin szöveg fordításában, de aztán az integrál- és differenciálszámításban már csak Atyám tudott irányítani. Nagyon gyorsan haladtam a tanulásban, az igazat megvallva, a többi tárgyat erősen untam. Bár elismerem, hogy fölöttébb fontos a történelemtan, a bölcsélet, a teológia, de abban egyedül is lehet haladni, ha az ember elolvass mindent, ami keze ügyébe akad. És nem nagy dolog ebben tudóssá válni. Kivéve a filozófiát, ahol Köteles Sámuel olyan szépen magyarázott, teljesen átélé és megérté a bölcsélet lényegét, és igen tisztán tudta kifejtani Kant gondolatrendszerét. Most is szívesen emlékszem vissza azokra az okfejtésekre, amelyeket először az ő előadásain hallottam. Egészen biztos, hogy nagyban hozzájárult az én roppant fontos Tér Tudományom megalkotásához és az arról való elmélkedésem tisztázásához.

Én is voltam olyan okos, mint Atyám gyermekkorában, de Atyám nem engedte, hogy bohócot csináljanak belőlem, mint ahogy Vele tették a nagyenyedi tanárai, akiket Ő maga is sokszor a hóhérainak nevezett. Lassan adagolta belém a tudományokat, mértékkel és kellő türelemmel. Azt tartotta, hogy legyen szolid az alapozás, akkor akármilyen építmény majd biztonságosan megáll rajta. Atyám szerette volna, ha Gaussnál folytatam majd a továbbtanulást, ezért igen különösen megkövetelte, hogy tökéletesen ismerjem a németet. Az igazsághoz tartozik, hogy a Bécsi Hadmérnöki Egyetem elvégzése után már jobban tudtam németül, mint magyarul, főleg ami a tudományok megértését illeti. Szóval Atyám Gausshoz akart küldeni, és ezt sokszor emlegette is nekem. Egy hiú reményt is belém plántált, hogy nekem csak Gaussnál szabad matematikát tanulnom, ha azt akarom, hogy jó matematikus váljak belőlem. Igen ám, de éppen mire 12-14 éves lettem, megszakadt Atyám és Gauss levelezése. Éppen amikor befejeztem a négyéves tanulmányomat, akkorra lett teljesen reménytelen a Gaussnál való továbbtanulásom. Persze elmehettem volna Gauss hívása vagy fogadókészségének a kinyilvánítása nélkül is, de ez nem fért össze Atyám büszkeségével. Sok teológus vagy jogász ment ki Göttingenbe a református egyház stipendiumán, talán egyet nekem is tudott volna Atyám szerezni. De továbbtanulásom megváltoztatásához más dolog is hozzájárult, mint Gauss hallgatása. Ez pedig Atyám gyenge professzori járandósága volt. Éppen abban az időben tértek át a rajnai forintra a gyen-

gébb magyar forintra, és noha megmaradt Atyám évi 400 forintnyi járandósága, amit már magyar forintban kapott, az jóval kevesebbet ért, mint a rénes forint. Atyám egyszer nekem ki is fejtette, hogy ha jó matematikust faragna is Gauss belőlem, mihez kezdek majd azzal Erdélyben? Legtöbb, ami lehetek, professzor az udvarhelyi, enyedi vagy marosvásárhelyi kollégiumban. De a fizetés akkor is igen vékony, és a felemelkedés bizonytalan. Miből lehetne akkor tisztességesen megélni, hogy ne legyenek állandóan anyagi gondjaim? Csak egy hivatal van, amely mentesítene az anyagi gondoktól, és az a katonaság. Legyek hadmérnök, akinek, rendfokozattól függően, kétszer, háromszor akkora a javadalmazása, mint egy kollégiumi professzornak. És aki eléri az ezredesi rendfokozatot, annak évi 1600 rénes forinti javadalmazása is lehet. Nem beszélve arról, hogy még tanár is lehetnék a hadmérnöki egyetemen. Szóval, mikor Atyámnak ez az ötlete kipattant a fejéből, igen nagyon elkezdett álmodozni, hogy ha elvégzem a katonai akadémiát, akkor ezzel megszűnik az állandó pénztelensége, és az ősi Bolyai családunknak nemcsak a régi dicsősége állhat helyre, de még anyagilag is rendbe jövünk.

Szegény, jó Öreg, milyen messze állnak a mi gondolataink az Úr szándékától. Mert igaz, hogy hadmérnök és másodszásados lettem, de közben az egészségem megbomlott, és kényszerülve betegnyugdíjaztak. Igaz, mint nyugdíjas kapitánynak szinte van annyi javadalmazásom, mint volt Atyámnak. Most persze hiába is hánytorgatnám fel Atyámnak, hogy azt ígérte, aki megoldja a párhuzamosok problémáját, az akkora gyémántot érdemel, mint a Föld. Sajnos gyémántot nem kaptam, de még egy tál ételt sem! De az igaz, hogy Atyám oltotta belém azt a múlhatatlan szenvedélyt, hogy megtisztítsam a geometriát a párhuzamosok zavaros elméletétől. Ha atyám költői képekkel, szenvedéllyel és tudománytörténeti háttérrel nem plántálja belém ennek fontosságát, akkor az én roppant fontos Tér Tudományom sem születik meg.

Naplómból kihagyom a bécsi éveket és az azt követő tíz év katonai szolgálomat, mert arról a törzslapom bőséges adattal szolgál.

1833 júliusában végleg hazaköltöztem Marosvásárhelyre. Atyám nagyon nehezen fogadott. Nem tudott beletörődni, hogy ilyen gyorsan kettétört fényesnek indult katonai karrierem. Sokat nem lakhattam Atyámnál, mert Ő egyfelől féltette tőlem Anikó nevű szolgálóját, másfelől értésemre adta: a Református Kollégium nem azért biztosítja számára a szolgálati lakást, hogy abban nyugdíjas tiszteket elszállásoljon. Ezért aztán lakást kerestem magamnak, és néhány hónap múlva elköltöztem Atyám szolgálati házából. Kosztolni Horváth Józsefnéhez jártam, és megfogadtam szolgálomnak a székesdi Kozma Józsefet. Atyám, hogy irányomban elkövetett igazságtalanságait enyhítse, és látván, mi tömérdek pénzt elköltök lakbérre, tűzifára és kosztra, felajánlotta, hogy költözzem Domáldra, amit a Bolyai nemzetség Nagypám házassága révén szerzett. Annak idején, amikor Apám Göttingenből hazaballagott, majd házasságot kötött Anyámmal, neki is az apja Domáldot jelölte ki lakóhelyül. Szép kis birtoktest volt, csendes, békés hely, jó, dolgos szász és román jobbágyokkal, nem úgy, mint Bólya, melyet ellustult és trehány népség lakta. Bólyán nem voltak már őshonos magyar jobbágyok, csak a földbirtokosok voltak magyarok, és ez így volt Domáldon is. Mégis Domáld

szebb és értékesebb birtok volt, mint Bólya, és az talán a szász atyámfiainak és a szigorú szász erkölcsnek tudható be. Szóval Atyám nekem is felajánlotta az ott való lakást. De én akkor nem éreztem jól magam, gyakran voltam az orvosok vendége és a patikának az állandó kuncsaftja. Mégis, mikor egy kicsit jobban éreztem magam, béreltem egy lovat és kilovagoltam Domáldra. Körülnéztem az elhagyott kicsi birtokon, szoba elegyedtem a jobbágyainkkal, Burtzus Mihályékkal, Serbán Ábrahámékkal, és megbizonyosodtam, hogy jóra való, tiszta, őszinte emberek, nem olyan képmutató társaság, mint Marosvásárhely úri atyámfiái. 1834 tavaszán kiköltöztem. De szinte elfelejtém életem talán egyik elhibázott lépését, vagy végzetét, vagy rendeltetését. Mikor egyszer kilovagoltam Domáldra a korodszentmártoni letérőnél, a Küküllő hídjával szemben, megpihenni álltam meg a fogadónál. A lovamnak abrakot kértem, magamnak icce bort, éppen szokásból, mert borivó sohasem voltam. Sört ittam volna, de azt ennél az eldugott fogadónál nem kínálták. Akkor kiszolgált nagy ártatlan képpel egy lány, és szokatlan módon kezdett érdeklődni, hogy mi járatban járok arrafelé, hova tartok és mi célból? Én, mint rendesen, mérnökegyenruhában voltam, tisztí kalappal. Ilyent se sokat láthattak Korodszentmártonban, mert a mérnöktest egyenruhája teljesen különbözött a többi egységétől. Szóval, elég meggondolatlanul szoba elegyedtem a lánnyal, és elmondtam neki, hogy én Atyám által domáldi birtokos volnék, és szándékomban áll, hogy oda kiköltözzem. Ekkor ő nagyon ajánlkozni kezdett, hogy szívesen elszegődne hozzám gazdaasszonynak. Mivel akkor éppen szolgálómnak is letelt az esztendeje, és nem is igen tudtam, hogy Domáldon hogyan is folytassam az életem, megállapodtam vele. Akkor tudtam meg a nevét és azt, hogy nemesi származék: kibédi Orbán Róza. Ki gondolta volna, micsoda sárkány lakik ebben az ártatlannak mutatkozó lányban. Még egy matematikus sem tudja kiszámítani a jövőt! Hát így bogoztam én össze életem fonálát Orbán Rózával, amelyet már semmi és senki sem fogja tudni szétoldani. Feleltem őt a Tér Tudományom részesévé, ő meg visszahúzott volna a sárba és mocsokba. Talán a Sors akarta így, nehogy Istennek képzeljem magam.

1834 késő tavaszán költöztem Domáldra. A nyár ígéretes volt, a fák tele voltak apró gyümölcsökkel. Áldott jó Anyám sírja közelségében magamnak való helynek éreztem Domáldot. Talán Anyám volt az egyetlen olyan ember az életemben, aki tiszta szívből szeretett. Nagyon bízott bennem, és megérezte, ahogy csak az anyák tudják megsejteni, hogy valami rendkívüli dolgot fogok ebben a földi sárfészekben megvalósítani. De alig költöztem ki Domáldra, a betegségem hamar megmutatta fullánkját, és visszakényszerített a földi élet kínjai közé. Azért berendezkedtem, és dolgozni kezdtem. Bejártam a Habesch, a Lagendalt, a Burcuzellet, a Hedelt, megismerkedtem az evangélikus pappal, aki Zágorból járt Domáldra vásár- és sátoros ünnepekkor, valamiként az ortodox pópával. Jóra való, egyszerű emberek voltak. Persze volt néhány hangadó oláh, mint például Popa Nonu. Orbán Rozi is egészen jól főzött, és nem avatkozott a dolgaim közé. Az ősz rövid volt, a tél pedig nedves, ködös és utálatosan hideg. A kúria sem volt jól átmelegedve, tele volt egérrel és bogarakkal. Alig bírtam ki a telet, nagyon hosszúnak tűnt. Atyám könyveit olvastam, a Tentament és az előtte egy évvel megjelent Arithmeticae elejét. Nagyon tetszettek az Atyám

alkotta magyar szavak, és elhatároztam, én is magyarul fogok matematikát írni. Atyámnak voltak erőltetett magyar szavai is, például az osztásra a pározást használta, a görbékre a kurva szót, a funkciókra a növek-ízlet képet. De voltak igazán jó szavai, mint az átló, átfogó, befogó. Szóval én is kezdtem törni a fejemet a magyar szavak alkotásán. Sajnos betegségem annyira gyötört, hogy jónak láttam visszaköltözni Marosvásárhelyre. Sehol egy orvost, sehol egy patikust nem lelhettem. Erzsébetvároson volt ugyan orvos, de oda elég bajosan tudtam eljutni, főleg nagy lázasan. Beküldtem Rozit Marosvásárhelyre, hogy keressen nekem albérletet, és ő talált is a Kövecses utcában. Így mikor egy kicsit jobban éreztem magam, szekeret fogadtunk és visszaköltöztem Marosvásárhelyre. Orbán Rozi is nagyon ajánlkozott, hogy velem tart. De az igazat megvallva egy kicsit meg is kedveltem. Domáldi gyengélkedéseim alatt igyekezett a kedvembe járni, teákkal és valamiféle főzetekkel borogatott. Ez Marosvásárhelyen is folytatódott. 1835 novemberében nagyon beteg voltam, Orbán Róza orvost hívott, ha jól emlékszem, dr. Kathonay doktort, patikába ment, és rendesen főzött. Fizettem neki évi 35 rénes forintot, teljes ellátást biztosítva. Egy téli este aztán 1836 karácsonya körül, beállított hozzám, hogy gyereket szeretne tőlem. Nagyon meglepődtem. Nem is éreztem magam valami erős nemző erőben, talán lázas is voltam. De Rozi forráságban égett, és szép lassan előttem vetkőzni kezdett. Nem volt csúnya, egy kicsit darabos, nagy mellű és kemény húsú, erős kötésű. Már nem volt szűz. Szóval összeegyedtünk. A rákövetkező hetekben többször is. Utána Rozi már követelőzőbb kezdett lenni. Több pénzt kért bevásárlásokra, emlegetni kezdte, hogy ő nemesi származék, és nem arra született, hogy mások cselédje legyen. De tisztességesen ápol.

Ekkor történt, hogy Atyám, aki nem is lakott olyan messze tőlem, egy jó negyedórányi járásra, levelet írt nekem, hogy a lipcsei Jablonovszkij Társaság egy pályázatot írt arra vonatkozóan, hogy tisztazzák az imagináriusok lényegét. Vajon létezhetnek-e az imaginárius számok? Ezek geometriailag megszerkeszthetők-e? Hogyan kell velük helyesen számolnunk? Mivel tudjuk igazolni a matematikában való létjogosultságukat? Nekem roppant fölkellette az érdeklődésemet, hiszen már a Tér Tudományomban is igen fontos szerep jutott nekik. Sokat töprengtem már előtte is azon, hogy az én Tér Tudományom annyiban létezik, amennyiben az imagináriusok. És fordítva, ha a matematikában létjogosultságuk van az imagináriusoknak, akkor az én elméletemnek is. Azonnal elhatároztam, hogy erre a pályázatra én is benevezek. Bár nehezen, de arra is rávettem magam, hogy elmenjek Atyámhoz, aki megmutatta az újságot, amiben olvasta a felhívást, mondta, hogy az ő figyelmét kollégája, Dósa Elek jogászprofesszor hívta fel. Dósát én is igen jól ismertem és becsültem, utánam egy évvel subscribeált a Kollégiumban.

Megegyeztünk Atyámmal, hogy külön-külön pályázunk, mert nem értettünk egyet az imagináriusok tanában. A Tér Tudományom Atyám munkájával együtt jelent meg függelékként, így sokan együtt is fognak emlegetni, mintha azt közösen alkottuk volna. De ez engem nem zavar, az igazsághoz tartozik, hogy Atyám ösztönzött a leírásához, mikor 1829-ben betegszabadságon voltam és hosszú hónapokat időztem Marosvásárhelyen. No meg gyermekkoromban Atyám plán-

tálta el bennem azt a múlthatatlan vágyat, hogy a XI. axióma helyzetét tisztázzam. Így Isten rendelése volt, hogy művem Atyám munkájának függelékeként jelenjek meg. Már az Appendixben is különös szerepet játszanak az imagináriusok, és nélkülük talán az én roppant fontos Tér Tudományom sem érhető. Én tudom, hogy az imagináriusok létezése olyan természetű, mint az XI. axióma tagadásával felépített tér. Önálló létezése kell legyen a matematikán belül, és természetesen geometriailag is megszerkeszthető mennyiségek. Ezzel a pályázatok is azt kívánják tisztázni, hogy van-e létjogosultságuk a matematikában. Itt van a nagy különbség Atyám nézete és az én felfogásom között az imagináriusokat illetően. Atyám ezeket csak formális eszközöknek tekintette, de nem tulajdonított nekik önálló matematikai létezését.

Szóval megegyeztünk, hogy külön pályázunk. Én gyorsan elkészítettem a művemet, 'szen már az Appendixben benne van a lényege, így csak kevéssel kellett azt kiegészítenem. Rosszul is tettem, hogy a versengés láza elkapott és nem fordítottam nagyobb türelmet a tálalására. Pedig tisztán láttam, hogy az imagináriusokat fel lehet írni két valós szám segítségével. Tehát az a lényeg, hogy egy imaginárius mennyiség két valós mennyiségnek felel meg és fordítva. Ennek pontos kifejtését elmulasztottam. De mint írtam, siettem a postára tevással. Annyira szerettem volna, hogy ebben a „párbajban” legyőzzem Atyámat, hogy – mi tagadás – angolos szófordulathoz fanyalodtam, mikor Atyám megkérdezte, hogy elkészültem-e a pályamunkámmal? Azt válaszoltam neki: én már elküldtem. (Tudniillik, már akkor elküldtem.) Atyám, várva az én munkámat, mert együtt, egy postaköltséggel szeretne volna elküldeni a két munkát, szóval Atyám a pályázati határidő utolsó percében tette postára. A postahivatalban éppen ott volt a postamester Vályi Károly, Atyámnak kedves, jó embere, tanítványa, akivel elbeszélgetve, szóba jött, hogy én már régebben elküldtem. Ugyanis Atyám neki elbeszélte, várta a fia munkáját, hogy együtt küldjék, mire a Postamester felvilágosította, a fia már rég elküldte, mert a tértivevény is visszajött a fia nevére. Atyám irtó haragra gerjedt, tücsköt-békát rám mondott. Sajnos egyikünk sem nyert, talán ez volt a sors igazságos rendelése. Ki tudja? A lipcseiek nem értették meg a munkámat, ezért hogyan is haragudjak rájuk? Ha a pályázat kiírói sem mesterei a témának, hogyan is várnám tőlük igazságos döntést? Kár, hogy ebből is csak tovább mélyült a szakadék Atyám és közöttem.

1837. október 8-án megszületett Dénes fiam. Nagyon tudtam örvideni ennek a csöppségnek. Örömben el is mentem Atyámhoz a jó hírrrel megbeszélni vele azt, hogy most már tisztességes dolog volna, ha Orbán Rozáliát feleségül venném. Teljesen leforrázott Atyám, hogy az unokája születésének egyáltalán nem örvidett. Azzal érvelt, hogy a szolgálóktól született gyermeket nem szokás elfogadni, és a házasságonról hallani sem akar. Szó sem lehetett arról, hogy a domáldi birto-
kot, amit nekem használatomba adta, lekössük kaucióba a házasságomért. Azon kezdett sóhajtozni, hogy mi lesz vele, ha majd a Kollégiumból kiöregszik, mi lesz Gergely öcsémmel? Nagyon letaglózva jöttem el Atyámtól.

1836 szeptemberében átköltöztünk Királybíró özvegyének Szent Miklós utcán lévő házába, egy évre rá kertet is béreltünk császári-királyi hadnagy felső-kápolnai Kakutsi Zsigmondtól, amely ugyancsak ott volt a Szent Miklós utcában,

közel Atyám házához. 1938-ban is nagyon gyenge lábon álltam, akkor vett kezelésbe kibédi Dr. Péterfi Pál doktor, aki a Kollégiumnak is kurátora volt. Ahogy 1835 őszén visszaköltöztünk Marosvásárhelyre, azonnal alkalmazni kezdtem a Priessnitz-féle feredést. Ez abból állt, hogy naponta háromszor hideg vizes dézsában megmártóztam és sok friss vizet is ittam. Péterfi doktor nem nézte jó szemmel ezt a sok feredésemet. Tiltani is próbált, figyelmeztetvén, hogy télen könnyen tüdőgyulladást kapok. De én minden fürdés után úgy éreztem magam, mintha újjászülettem volna, tehát folytattam a Priessnitz-féle kúrát. 1839 tavaszára mintha meggyógyultam volna, így 1839 nyara közepén újra visszajöttünk Domáldra, közel kétéves fiammal és Orbán Rozival. Úgy találtuk a házat, ahogy hagytuk. A kert elvadulva, de az emberek szelídek és megértők voltak. Váratlanul megjelent nagybátyám, az agglegény Bolyai Antal, és egy papírt tett az orrom alá, hogy mostantól fogva ő lesz a domáldi gazdálkodásom felügyelője. Mindent megszemlélt, a házat, a kertet, ki kellett menjek vele a mezőre, a földekre és a gyümölcsösbe, a szőlősbe. Nem mondhatnám, hogy rosszindulatú volt. A fiamra rá se nézett, pedig addig még nem is látta. Mintha idegen lett volna számára. Egy adott pillanatban csak kibökött egy megjegyzést, hogy ez a gyerek nem is hasonlít rám. Pedig néhány kedves öreg szász, mint például Zikeli Mihály, akik még emlékeztek rám 1804-ből, mikor én ilyen korú gyermekként ugrándoztam itt Domáldon, megjegyezték, hogy Dénes pont olyan formájú, mint amilyen én voltam. Nagy fejű, kis termetű, gesztenyebarna hajú, bár nekem kék szemem van, míg Dénes barna szemű. Antal bátyám Orbán Rozira néhányszor rászólt, hogy viselje jól magát. Adott néhány tanácsot, hogy hogyan ritkítsuk meg a szőlőt a leveleitől, a karók pótlását hagyjuk tavaszra, a fák megmetszését pedig télire. Addig még eljön és megszemlél egyet s mást. Ponyvik almából el ne felejtsek beküldeni Atyámnak. Majd befogatott és elszekerezett. Egy kicsit megkönnyebültem, de elgondolkoztam, hogy mi is lehet ennek a látogatásnak a háttere. Aztán rájöttem, Atyám és Antal által el nem ismert családommal nincsenek kibékülve. Féltik a Bolyai nemzetség birtokait az én fiamtól. Jól sejtettem én, hogy Atyám félti tőlem Domáldot.

Aztán újra munkába lendültem. Tovább folytattam a magasabb fokú algebrai egyenletek vizsgálatát, az imagináriusok elméletét, de gondolkodtam azon is, hogy Gauss Disquisitiones Arithmeticae-ját is át kellene írni könnyen megérthető alakban. Ezt Atyámnak is megírtam. A házon is sokat javítottam, lényegében építész-mérnök is vagyok. Ezért a ház gerendázatát is átalakítottam. A szőlőt télire elföldeltem, bár néhány öreg az tanácsolta, hogy ez itt Domáldon fölösleges. Nem emlékeznek, hogy lett volna olyan tél, amikor is kifagyott volna a szőlő.

A fákat télen megmetszettem, a szőlőt tavasszal kikaróztattam, a birtokot rendszeren felügyeltem. Előkotorásztam Nagyapám, Bolyai Gáspár néhány régi iratát, rajzát, és aszerint újra igyekeztem felmérni birtoktesteink határait. Szomorúan tapasztaltam, hogy néhány gazda belemászott birtokainkba. Sőt egy Nagyapám által 1782-ből származó elzálogosítást is visszaváltottam. Nagyon elcsodálkoztak a falus feleim, hogy én ilyesmihez is értek. Aztán sokan jöttek hozzám kölcsönért, és ha csak tudtam, segítettem nekik. A legtöbben meg is adták, de vannak néhányan, akik még ma is adósaim.

Jobbágyaink voltak a következő családok: Burtzusék, Dudásék, Jugáék, Popáék és Serbánék. Mind jámbor, jóindulatú oláh emberek voltak. Sohasem volt bajom velük.

1840-ben született Amália nevű lányom. Orbán Rozi még szemtelenebb lett, én a gyerekek sorsára gondolva szerettem volna rendezni ezt a viszonyt, és minden áldozatot kész voltam vállalni azért, hogy feleségül vegyem. Orbán Rozi nem bírta felfogni, hogy kaució nélkül nem vehetem el feleségül, mert elvesztem a nyugdíjamat. A kaucióba pedig Atyám nem egyezett be. Dobolyi Sándort is megkértem, hogy közvetítsen Atyám és köztem a kaucióba való beleegyezéséért, de nem sok eredménnyel járt. Szóval mikor Orbán Rozi látta, hogy nem tudom feleségül venni, nagyon impertinens viselkedésbe kezdett. Elkezdett mindenféle embernek hízelegni és ajánlkozni, hogy ő akárkivel összefekszik. Beutaztam Marosvásárhelyre, meg-meghívtak hegedülni az Apollo-terembe, és mikor hazajöttem, a házban találtam Rozit egy őrmesterrel. Ki tudja, volt-e közöttük valami vagy nem? Rozi elég ittas volt, az őrmester is, kidobtam mind a kettőt a házból. Ezek után azzal kezdett szekírozni, hogy Dénesnek és Amáliának nem is én vagyok az apja. Ezt a szekírozását addig fokozta, mígnem be is mentem a Marosvásárhelyi Református Parókiára és az anyakönyvbe iktattam, hogy nem én vagyok Dénes apja.

Aztán kedves Zikeli Mihály bácsi is megvigasztalt, hogy kapitány úr, nézzen csak arra a gyerekre. Kimondotta a maga fia. Mintha a szájából köpte volna ki, a feje formája, a szeme állása, az orra rajzolatja, mind a Bolyai nemzetség erős faji jellemzői. Le sem tagadhatná, még ha akarná sem. Egy jobb pillanatában Rozi is bevallotta, hogy csak bosszantani akart vele, így újra visszamentem a vásárhelyi parókiára és kiiktattam, hogy ellene mondtam az apaságomnak. De Rozi csak nem nyugodott, és így történt, hogy 1843-ban újra teherbe esett. Tény, hogy előtte velem is volt elegevése, így azt már sohasem fogom megtudni, hogy az 1844-ben született Klára Elizának minden kétséget kizáróan én vagyok-e az apja. Talán csak a másvilágon! Voltak olyan pillanataim, hogy úgy éreztem, én vagyok ennek a szerencsétlen lánynak is az apja. Ezt már onnan is gondoltam, hogy Rozi nem szerette úgy ezt a harmadik gyermekét, mint például Málit. De lehet, Rozinak ez a magatartása Klára Elizával szemben onnan is eredt, hogy nem egyeztem bele ennek a harmadik gyereknek nevem után írásába. Orbán Rozi aztán azzal nyaggatott, hogy vegyek neki és gyermekeinknek egy házat Vásárhelyen. 1845-ben meghalt nagybátyám, Bolyai Antal. Atyám a tudtomra adta, hogy mivel most már nincs, aki felügyelje a gazdaságot, ki kell költözzen Domáldról. Megerősödött bennem, hogy vissza kell költözzen, most már véglegesen Vásárhelyre. Házvásárlásba kezdtem. Beutaztam Vásárhelyre és házat kezdtem keresni. Volt valami 4500 rénes forintnyi készpénzem, és Rozinak is volt vagy 500 rénes forint öröksége. Így vettük meg özvegy Szentistváninétől Marosvásárhelyen az 1004-es számú öreg, rozoga, sövényfalú házat. Ezért is 5000 rénes forintot kellett fizessünk.

Lelkiismeretem megnyugtatására le kell írjam életem egyik legszomorúbb történetét, amit még ma is szégyellek. Mikor meghalt Antal nagybátyám, Atyám kérésére Bolyába utaztam, hogy elrendezzük a temetést és a hagyatékot. Így

került a kezembe Atyám néhány levele, amiben tücsköt-békát rám fogott, és nagyon bemocskolt nagybátyám előtt. Így mikor Bolyába érkezett Atyám, én is nekiestem és nem válogattam meg a szavaimat. Az ott élő atyafiságunk csak körbeállt, és tétlenül megdöbbenve szemlélte, amint atyámra hatványosan visszaadtam azt a sok mocskot, amit ő is rám rakott az Antalnak írott leveleiben. Akkor ott elvesztettem a fejemet és az emberi méltóságomat. Soha nem tudtam ezt magamnak megbocsájtani. Utána aztán hónapokig nem is beszéltem Atyámmal. Persze ő is megtette a magáét. Kitalálta, kihasználja ellenem ezt a jelenetet, hogy gyámság alá vonjon, mint be nem számítható egyént. Persze ez nem sikerülhetett neki, de a bolyai atyámfiaitól kért ehhez a tervéhez egy nyilatkozatot, amit azok boldogan meg is adtak. Hát ez is történt. Egy csepp a többi megaláztatásaimban, de ebben az esetben talán nagyobb önmérsékletet kellett volna tanúsítanom.

1846-tól újra marosvásárhelyi lakos lettem. Beköltöztünk a Németvárosi utca 1004. számú rozoga házukba. Elhatároztam, hogy egy kicsit feljavítom, legalább a tűzveszélyes sövényfalakat kicseréltetem. Ahogy nekifogtunk az építkezéseknek, kijött egy háromtagú katonai küldöttség a Várból, tudomásunkra hozták, hogy ez a ház is a Vár eszplanádéjába esik, így meg van tiltva mindennemű építkezés. Írtam Bécse, küldöttem Orbán Rozit a Nemes Tanácshoz, hogy végre pótolhassam a kiütött falakat. Nagy nehezen ez is megoldódott. Érezhető volt a forrongó hangulat a Tanács és a Vár parancsnoka, August von Anself között. De érezhető volt ez a nép körében is. Már Domáldon is az addig jámbor oláhok és türelmes szászok egyre inkább kötekedőek és követelőzők lettek. Jogaikat és jussukat említették, és évszázados elnyomásról beszéltek. Egyáltalán nem bántam, hogy visszaköltöztem Marosvásárhelyre, amely Erdélyben mindig is a tiszta magyar élet egyik csendes kis szigete volt.

Fiamat beadtam a Kollégiumba, de nagyon gyenge tanuló volt, Málit az anyja nem engedte, hogy taníttassam. Dénes fiammal sok gondom volt, a Kollégiumból is négy év után eltanácsolták. Semmi szellemi munkára nem tudtam rábírní. Gyenge, idétlen játékokkal foglalta el magát, a kertben dolgozni sem szeretett. Így ért el minket is a nagy 48-as forrongás. Figyeltem azt a sok hamis beszédet és hözöngő fiatalt. Esténként fáklyás meneteket tartottak, lázító beszédeket tartottak, igazság szerint nem nagyon érdekeltek, mert akkor adta kezembe Atyám Lobacsevskij Miklós: Geometrische Untersuchungen című kis munkácskáját. Abba teljesen belemerültem, hónapokig se nem láttam, se nem hallottam semmit. Mintha az én Tér Tudományomat olvasnám, egy kicsit más tálalásban. Mintha ellopták volna művemet. Az nem lehet, hogy éppen a XI. axióma kikerülését, olyan nagy pontossággal és az én Appendixemhez teljesen analóg módon tárgyalják. A képletek egy kicsit más formájúak voltak, a jelölés néha tömörebb, néha talán sikerültebben voltak az enyéimnél. Eleinte Gauss mesterkedését sejtettem benne. Rajta kívül el sem képzelhettem, hogy még akad valaki a Földgömbön, aki ennyire mélyen megérti a lényegét. Ezt Atyámmal is közöltem, amire ő szörnyen megharagudott. Hogy is merem ilyesmivel megvádolni Gausst, hogy a Lobacsevskij név alatt Gauss rejtőzködne. Mutatott nekem egy közleményt, amelyben Mentovichnak újságolta Gauss, hogy még valaki felfedezte a Tér Tudományát, amely roppant hasonló a Bolyaiak elméletéhez. Továbbá, mondta

Atyám, hogy neki milyen sok idejébe és fáradságába telt, amíg ezt a kicsi művecskét beszerezte. Újból végigolvastam és levezettem Lobacsevszkij számításait. És rájöttem, hogy orosz honfitársamnak valóban egy létező matematikusnak kell lennie. Ő nem tesz mást, mint a gömbi trigonometriát alkalmazza az imaginárius sugarú gömbre, és nagy eleganciával kapja vissza a Tér Tudományának abszolút geometriai képleteit és tételeit. Valóban mesteri fogás. Ki gondolta volna, hogy orosz honban ilyen kiváló matematikusok születnek? Szóval ez kötötte le az én 1848-as mindennapjaimat, és keveset törődtem a forrongás eseményeivel. Persze, aztán engem is sok minden megérintett, főleg akkor, amikor elszállásoltak kicsi lakásomba 11 otromba székely katonát. Sőt még strázsamesternek is ki akartak rendelni a város határába. Ezen aztán szörnyen felháborodtam. Elvégre nem azért nyugdíjaztak le, hogy strázsamester legyek. Sok beadványt írtam a helyi parancsnoknak, de Kossuth kormányzónak is. Egy újságban arra is felszólítottam, hogy menjek a Hadügyminisztériumba. Dósa Dániel marosvásárhelyi ismerősöm írta le ezeket az Ellenzék nevű újságban. Aztán Dobolyi Sándor barátom is írt egy felszólító levelet, hogyha kedvem volna visszatérni most már a magyar seregbe, akkor ők szívesen segédkeznek nekem. Nem volt kedvem, és nem is nagyon hittem a forradalom győzelmében. Látván a sok fejetlenséget, a hadi dolgokhoz nem értő előljárók parancsolgatásait, a máról holnapra felemelkedett katonai parancsnokokat, olvasván a költők és írók minden alapot nélkülöző okoskodásait, éreztem, hogy ebből jó nem származhat. Én, aki ismertem a hadsereg szigorú rendjét és erejét, tudtam, hogy a forradalmat le fogják verni, ha kell, szövetséges erővel is. Az eszme szép, a magot először el kellett volna vetni, meg kellett volna várni a szárba szökést és a megérést, és csak utána jöhet az aratás. De itt jóformán meg sem történt a mag elszórása, azonnal aratni akartak. Nem véletlenül lázadt fel az oláhság ellenünk, és a szászok is mind ellenünk fordultak. Ez nagyon elgondolkoztató volt. Ebből semmi jó sem származhatott.

Ahogy hallottam, 48-ban Domáldon is véres események történtek. És nem harcok voltak, hanem csak lázítások, gyilkolások, lincselések. Az oláhok a magyar földesurak torkának ugrottak. Ott el sem tudtak menekülni. Bolyában legalább a magyar urak elmenekültek, de így is kifosztották a bolyai birtokunkat. Egy képzett hadmérnöknek nem volt keresnivalója ilyen szedett-vedett társaságban.

1849. május 19-én, miután már itt magyar világ lett, elmentem Péterfi István református paphoz és megkérdeztem, hogy összead-e Orbán Rozival, akitől immár három gyereke is van. A tiszteletes az mondta, vigyek két tanút és akkor összead. Megkértem Béltéki doktort, aki az idő tájt gyógyítgatott, és orgonakészítő Szabó Jánost, a szomszédomat, tiszteljenek meg azzal, hogy eljönnek tanúnak a Vártemplomba. Ez szerényen meg is történt.

Mikor azonban visszaállt a császár birodalma, házasságomat nem ismerte el a General Commando, és a nyugdíjamat is elveszíthettem volna, ha sokat akadékoskodok. Nem tettem, Rozival úgyis nagyon megromlott a kapcsolatunk, így 1852-ben elhatároztam, hogy különköltözöm. Már nem bírtam a sok zsörtölődését, állandó székírozásait, veszekedéseit. Alig volt csendes napom mellette, nem hagyott gondolkodni. Ráadásul nem is főzött nekem, nem is mosott, szolgálat kellett fogadjunk. Így megegyeztünk Rozival, hogy adok neki 400 rénes forintot,

ráhagyom a házat, amit már első perctől az ő nevére írtam, hogy atyámfiától megmentssem a vagyont. Egyezséget kötöttünk, hogy Amáliát, Dénest, Klára-Elizát rendezzi, gondoskodik róluk, de engem többé nem háborgat. Én akkor elköltöztem a Poklos utcai Káli Nagy István házába. Szolgálóm volt Simonfi Lídia. Sajnos csak 1854-ben találtam egy jóra való lányt, aki aztán kitartott mellettem és aki most is itt van mellettem. Sokkal inkább megérdemelte volna Szócs Júlia azt a sok jót, amiben Rozit részesítettem. Sokkal szebb is, vonzóbb is volt, mint Rozi.

De hiába egyeztem meg Orbán Rozival, 1853-ban már megkeresett, hogy ő más gyermekét ingyen nem tartja, fizessenek neki minden hónapban, ha azt akarom, hogy etesse a gyermekeimet. Akkora ribilliót csapott, hogy végül is ebbe is belementem. Így megállapodtunk, hogy fizetek neki havi 10 rénes forintot. Ezzel aztán békémet hagyott. Közben arra is megkért, hogy írjak valamiféle szöveget, hogy ő kiadja a szobámat a Németvárosi utcában, mert hallotta, hogy a nemes tanács ilyen felhívással szól Marosvásárhely polgáraihoz. Írtam is, ugyanis Rozi nem tudott írni, még arra sem tudtam megtanítani, hogy legalább a nevét le tudja írni. Hallottam is, hogy aztán sikerült kiadni a szobát egy Popitska nevű német alhadnagynak. Biztosan ezzel eléggé össze is melegedett, mert 1854-ben azzal állított be hozzám, hogy írjak levelet annak a Popitskának, mert férjhez szeretne menni hozzám. Ezen egy kicsit elcsodálkoztam, de Rozi kívánságának eleget tettem. Levelet írtam Popitskának, amiben figyelmébe ajánlottam Rozit. Persze nem volt foganatja az ajánlatunknak. Így aztán Rozi néhányszor visszajárt hozzám, pedig akkor már megfogadtam Szócs Júliát. Rozi látta, hogy Júliával milyen jól megértem magam, és hogy Júlia is mennyire a kedvembe jár, azt vettem észre, hogy Rozi féltékeny lett. Amit eddig sohasem észleltem Rozinál, pedig hát együtt laktunk közel 18 évet. Úgyhogy hiába laktunk külön, még az ágyamba is bebújt, talán hogy megmutassa Júliának, ki az elsőbrendű. Így történt, hogy Rozi újra várandós lett. És úgy jártam ebben az esetben is, mint Klára Elizával. Magam sem tudnám biztosra megmondani, hogy én vagyok-e az apja. 1855. júliusban szülte meg Gyulát. A házi csendemért abba is belementem, hogy a nevem után írassa, pedig mondom, magam sem tudom biztosra, hogy tényleg az én fiam-e?

Úgy látszik, vannak dolgok, amikre a teljes igazságot csak halálunk után fogjuk megtudni, akárcsak a matematikában. Az ember életének értéke és értelme nem ilyen kicsinységeken múlik. A Tér Tudománya megalkotása után számomra minden más eltörpült és másodlagos lett. Mindenkor a nehezebbet választottam, az emberek szemében a szokatlant, nem érdekelt a látszat, nem akartam az embereknek tetszeni vagy a jófiú képében tündökölni, tettem mindig azt, amit a helyzet megkövetelt, és mindig vállaltam tetteim következményeit. Az emberek szeretnek maguknak hazudni, szeretik, ha jókat mondanak róluk, és azt hiszik, hogy ezeknek a külsőségeknek az alapján értékesebbek lesznek. Mennyire képmutatás az élet! Ha valamire megtanított a matematika, hát erre igen. A lényeg valahol a mélyben van, ahogy a Biblia is írja, megvizsgálják majd az embernek epéjét, máját, igazán a tettei után ítélik meg, és hogy volt-e bennünk szeretet? Én Rozit magamhoz emeltem. Nagy erőfeszítéseket tettem, hogy szeressem és elfogadjam. Sok-sok kívánságát teljesítettem, bajában meghallgattam és megsegítettem.

A többi már nem rajtam múltott. Ahogy hallottam, eladta a németvárosi házat és Kolozsvárra költözött. Szegény Klára Elizát cselédnek adta Vajába. Amáliát legalább varrni taníttatta. Dénest még én kereskedőinasnak adtam Atyám sógorához, somorjai Nagy Istvánhoz Segesvárra. Sajnos ott sem állta meg a helyét. Egy fél év után hazaküldte a kedves sógor. Amíg tudtam róla itt téblábolt a városban. Később azt hallottam, hogy beállt katonának. Ott talán tanul majd egy kis rendet, fegyelmet.

1854-ben kérvényeztem a magas rangú katonai Mária Terézia-érdemrendet. Egyfelől, hogy visszaszerezem családunk ősi rangját, másfelől a szellemi alkotás is van olyan értékes és maradandó mű, mint a harcmezőn szerzett hősi tett. Miért ne kaphatnám ezt meg a Tér Tudományomért? Csak az emberek lekaszabolásáért jár elismerés? Most már műveltséggel kell kitűnnünk és nem durva erővel. Sejtettem, hogy csak különleges fejcsóválásban lesz részem, de az uralkodó osztályt is tanítani kell. Szokja meg, hogy igenis a matematika terén is lehet olyan maradandót alkotni, mint a harc mezején. A világ meg fog változni, és eljön az az idő, amikor a szellemi alkotás értékesebb lesz embertársaink elnyomásánál és eltiprásánál. Persze, hogy nem kaptam választ a császári udvartól a beadványomra. Hiába soroltam fel családunk ősi és hősi múltját: hogy őseim a honfoglaló magyarokkal jöttek; hogy a Bolyai család megteremtője Buja, Töhötöm őszvér dédunokája volt; hogy Bolyai-őseim sohasem álltak a középkori Magyarországot szétdarabolók mellé, mindig hűségesek voltak az egységes Magyarország királyaihoz. Ezért álltak Károly Róbert, majd Habsburg Ferdinánd mellett. Sohasem veszítették el a történelem sodrában az iránytűt, nem két hazában éltek, hanem csak egy és oszthatatlanban. De ha így gyakorolja arisztokráciánk a hatalmat, hamarabb csinálják meg oláh testvéreink nagy Oláhországot, mint ahogy mi vissza tudnánk állítani ősi országunkat. A Bolyaiak a legelőkelőbb arisztokráciáknál is régebbiek és dicsőbb múltúak, csak a sors bánt el igazságtanul velünk. A Tér Tudománya megalkotásáért igenis megérdemelnénk, hogy a Mária Terézia-érdemrend elnyerésével egyenrangú grófi címet kapjunk. Persze ez is elmaradt.

Rozitól való különköltözésemmel az Atyámmal való kapcsolatom is javulni kezdett. Többször meglátogattam, és jókat beszélgettünk a matematikáról. Az idő tájt a kis Fermat-tételének fordítottján elmélkedtünk, az egész számok csodálatos világában sétálgattunk. Közben mi is tettünk egy-két felfedezést. Igyekeztem kerülni az imagináriusok tanát, mert abban nagyon különbözött a nézetünk, és Atyám nem akarta belátni téves eszméit. Aztán tanácsot kértem Atyámtól a hőelméletből, a newtoni tanból. Együtt beszélgettünk Boskovitch atomelméletéről. Atyám 1851-től visszavonult a tanítástól, de ereje és egészsége is rohamosan gyengült. Az addig igen aktív Atyám alig kezdett kijárni a házból. Magához fogadta kisebbik fia családját, és nála laktak a kis Borzi és a sógornóm, Karolina. Szegény kis Borzi elhunyt, és Atyámat ez szörnyen megviselte. Érdekes, hogy volt nekem egy Anikó húgocskám, aki egy pár évet élt, aztán Atyám második feleségétől, somorjai Nagy Teréztől is született egy lánykája, és az is pár hónaposan meghalt. Csak a férfiak voltak olyan életerősek a Bolyai nemzetségben, hogy 700 éve fenn tudják tartani a családot.

Atyám halála után 1857 nyarát Bólyában töltöttem a testvéröcsémnél. Bár voltam Bólyában 1845-ben is Antal bátyám temetése és hagyatéka elrendezése alkalmából, azóta sokat romlott a falu közbiztonsága. Rendetlenebb népség lakja, mint Domáldot. Többségében oláhok, kevés szász, csak a földesurak voltak magyarok, alig lehet találni egy tisztességes szolgát. Gergely öcsémet is emberei lépten-nyomon becsapják és meglopják. Nehezen lehet megélni a gazdálkodásból. Talán jobb lett volna Gergely öcsémnek, ha Marosvásárhelyen marad, és legalább törvényszéki írnok vagy fogalmazó lett volna. Ha nem jön közbe a 48-as felfordulás, talán maradhatott volna is. De Gergely öcsém, mint lelkes és hőzöngő fiatal, azonnal a fáklyás menetek élére állt, és hiába csillapította Atyám, akarata ellenére jelentkezett az önkéntes csapatokhoz. Hármunk közül csak ő vett részt a forradalomban. Volt is baja elég, csak egy véletlenül múlt, hogy elkerülte a haditörvényszéket. És nem az osztrákoktól, hanem még a magyaroktól, mert elszökött a csapatától, mikor látta a sok fejtelenséget. Aztán 1848-ban az oláhok Bólyát és Domáldot is feldúlták. Szerencsére nem égették fel a kúriánkat, de élelmiszert, bort, gabonát, minden mozdítható szerszámot elvittek. Bólya feldúlásáért Gergely öcsém elég szép kártérítést kapott, 1200 rénes forintot. Ebből igyekezett újra berendezkedni. Biztatott, hogy költözzem végleg hozzájuk, Bólyába, de nekem semmi kedvem nem volt hozzá. Szerettem a csendet, és hogy magam ura legyek, Bólyában ott volt a sógornóm és a kis Gáspár unokaöcsém. Véle sokat játszadoztam, még bújócskáztunk is, de kis hajót és hidat is építettünk a kertünkön átfolyó Csóra patakra. Sokat sétálgattunk a környező erdőkben, de őszre visszaköltöztem Marosvásárhelyre. Várt Szócs Júlia, akivel valóban jól megértettük egymást. Szobát béreltem a Kálvária utca 905. számú házban. Rozoga kis szoba volt, úgyhogy egy évre rá átköltöztünk a 902-es házba, amely a 905-től a harmadik ház volt a sarkon, a katolikusok temetőjének bejáratával szemben. Az a ház a Péterfi-örökösöké volt és Petri volt az intézője. Ez erősebb épület volt, tornácos és négy szobája is bérbe volt adva. Mi a harmadik szobájában laktunk Júliával. Most itt írom a naplóm.

Soha nem hagytam abba matematikai vizsgálataimat. Szinte minden nehéz problémával sikeresen megbirkóztam. Atyám már gyermekkoromban belém ültette azt a vágyat, hogy a geometria legfontosabb feladata tisztázza a XI. axióma helyzetét. Vagyis, hogy tényleg az axiómák sorába tartozik-e, vagy tétel, és bizonyításra szorul. Atyám az ő költői lelkével múlhatatlan vágyat oltott belém, hogy ezt a kérdést tisztázzam. Ahogy ő mondta, „aki ezt a feladatot megoldja, akora gyémántot érdemel, mint a Föld”, vagy máskor úgy kiáltott fel: „halandók, aki ezt a kérdést kitisztázza, annak örök emléket állítsatok!” Mikor én ezzel a megoldással Atyám elé álltam, Ő sem hitte el, vagyis azt, hogy tényleg ezt egyszer s mindenkorra kitisztáztam. Atyám értette a megoldásomat, vagyis azt, hogy a XI. axióma valóban jó helyen áll a tudományban, és nem lehet bizonyítani. Tagadása ellen új, más világot nyerünk, kihagyása esetén pedig az abszolút geometriát. Igazából atyám akkor kezdte a maga mélységében megérteni tanomat, amikor Lobacsevszkij könyvét is elolvasta. Akkor valóban kezdte belátni, hogy ez a kérdéskör – úgy néz ki – kitisztázódott. De ekkorra már Ő is elfelejtette, mint ahogy a költők is szokták, az ígéreteit. Magam sem vártam volna gyémántokat a Tér

Tudományomért, de azt elvártam volna, Atyám minden tőle telhetőt megtegyen, hogy engem elismerjen. Sokszor gyalázott, igaz, főleg Roziért és életemért. Ez is a sors rendelése volt, mint ahogy az is nekem volt kirendelve, hogy ettől a mocsoktól megtisztítsam a geometriát.

Irodalomjegyzék

- Forrásközlés: *Az 1784-es parasztfelkelés székelyföldi dokumentumaiból*. Közlik: Forró Tibor, Gidó Csaba, Novák Károly István, Róth András Lajos, in: *AREOPOLISZ, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok II.*, Székelyudvarhely, Litera Könyvkiadó, 2002, pp. 204–266.
- Magyar Országos Levéltár (P 665 2. tétel Nr. 103.)
- MTA Könyvtár Kézirattár Bolyai-gyűjtemény, K 22/146, K 28/25
- Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Összeállította Gazda István, benne: „Nyilvános vizsgálja a Kolozsvári Református Kollégiumban, 1792-ben”, közli Oláh Anna, Akadémiai Kiadó, 2002, p. 119–120., Bécsi Magyar Hírmondó, 1792. november 1.
- Bolyai Farkas önéletírása*. Erdélyi Arcok 1791–1867, Kolozsvár, 1941, pp. 139–147.
- Szabó Péter: *Adalékok Gauss és Bolyai levelezéséhez és Bolyai Farkas életrajzához*. Math. és Természettudományi Értesítő, 1907, pp. 334–338.
- Oláh-Gál Róbert: *Aki Bolyai Farkast testvérévé fogadta (I–VIII.)*. Népújság, Marosvásárhely, 2010. július–augusztus–szeptember, 2010. Színes Világ melléklete
- Oláh-Gál Róbert: *Adalék a Bolyai-levelek történetéhez (Öreg Bolyai Gáspár utolsó levele)*. = Forrás 41. (2009) No. 10. pp. 81–83.
- Oláh-Gál Róbert: *Levéltári okmányok Bolyai Farkasról*. In: „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak”. Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Bp., 2007, PolgART Kiadó, pp. 191–201.
- Oláh-Gál Róbert: *Bolyai János kolozsvári nagyszüleinek testamentuma*. Szabadság [Kolozsvár], 15 (2003) No. 203. (szept. 6.) p. 9.
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Bolyai-gyűjtemény
- Teleki-Bolyai Könyvtár (Marosvásárhely), Bolyai-gyűjtemény
- Oláh-Gál Róbert: *Bolyai János mint domáldi gazda*. Forrás, 2010, 42. évfolyam 4. szám, pp. 81–83.
- Oláh-Gál Róbert: *Bolyai Farkas utolsó levele*. Forrás, 2011, 43. évfolyam 3. szám, pp. 50–52. Ungaria, HU ISSN 0133-056X.
- Oláh-Gál Róbert: *Bolyai János és az 1848-as forradalom (és események Domáldon)*. Valóság, Ungaria, ISSN 0324-7228, 2010. Nr. 3., pp. 35–42.

Csehy Zoltán

Őszi lovaglás

*Gyöngéden, ahogy a tépett napraforgó
hajol a kerítésre. Ahogy beteg
gyerekarc tapad az ablaküveghez.
Úgy hajoltam a ló fejéhez,
aztán hosszan simogattam.
Az erdei ösvényen, görgetegkövek,
kidudorodó gyökérerek, szivárgó patakok közt botorkált,
fel a Schillerhöhe költői magasába:
diadalmasan sütött a nap, és
szakszerűen megcsonkított betegek integettek az ablakból.*

Nyelvtani gyakorlatok

*, hogy a mondatnak legyen eleje és vejeje
, hogy a lekerekítettség azért legyen meg
, hogy az ettől–eddig, mint egy meztelencsiga
, ha araszol az úton, legyen nyilvánvaló
, hogy rátörhessünk a méretes nyilvánvalóságra
, hogy a miheztartás végett tudatosítsuk
, hogy a nyilvánvalóságra törekedünk
, hogy ennek túl sok időt szentelünk
, hogy módosítószókkal foglalkozzunk
, hogy a hangtani kérdéseket feszegezzük
, hogy ne kelljen félni az egyeztetési kudarctól
, hogy a tapasztalat beépíthető legyen több tulajdonságba is
, hogy néha kifejezetten alantas dolgokkal próbálkozzunk
, hogy higgyünk a test feltámadásában
, hogy valaki egészítse ki a gyöngyörgetett tőmondatot
, hogy végre kitegyük a szükséges mondatvégi írásjelet*

A Bach Akadémián

A Bach Akadémián Tan Dun, a kínai-amerikai zeneszerző beszél. Szenvedélyesebb, mint a víz, az őselem, melyről századunkban ő tud a legtöbbet.

A székek tulajdonképpen tavirózsák, ellebegnek egymás mellett, a hervadtabbja dekadens, a virulók (mint én) lelkes sznobok. Tudom, a szemléletes költői képek kora lejárt.

Christian Lorenz és Dr. Michael Gassmann kérdezik. És egyszeriben minden hang lesz, halakkal telik meg a terem, és búvárruha híján fuldoklunk a vízben. Egy béka hangját hallom még utoljára, ahogy ösztönös ugrása áttöri a víztükroket.

Boszorkány

Ez a délszláv nő örökké egy vasútállomáson ül, roppant csomagokkal véve körbe, koffer, kalapdoboz, retikül, más férfiakra és más nőkre vár. S ha felemeli a mutatóujját, vihart gerjeszt, mint valami egzotikus isten, akinek nem árt párzás, abortusz, lesbikus hajlam. És pörögni kezd a pályaudvar órája, és a vonatok összezavarodnak, a kalauzok a lépcsőkön ülnek, és a vágányokra lógatják a lábukat, vagy óráik tébolyában gyönyörködnek.

És ő szépnek, meztelennek látja őket s hisz benne, hogy leválaszthatók a vonatról, hogy az állomásépület nélkül is léteznek, hogy tovább rajzolhat a testükre a kék tűvel, hogy megjelölheti őket olyan jelekkel, melyeken csak ő tud eligazodni, hogy megnyomoríthatja őket vagy átejtheti a képzeleten túlra, mint mikor öccse villanyvonataival játszott a karácsonyfa alatt.

Acteon-variáció

*Acteon rémülete mielőtt szarvassá változik
ebek harmincadján a nyakörv hiánya
topográfiailag itt a sás és a
lápposvány közötti részen*

*az Argoszölő leleményessége pulzál benne
időnként kivilágított
bazár a mitológia
„Hogyan kerültél ilyen messze önmagadtól?”*

*„Hogyan lettél a bőröd árulója?”
„Honnan bújt beléd ekkora szarvas?”
„Hány gyertya ég agancsaidon?”*

*„Hogy férsz el egy szarvasban, ember?”
És szürke arcába vér szökött:
„Diana ágyában háltam.”*

Tornai József

Hernyók az akácfán

Minthogy minden élőlénynek van életszerű lelke, halálom után nemcsak az atomjaim öröklődnek tovább növényekben, állatokban, emberekben, hanem a mindenben jelenvaló szerves lelkem is. Bár annak, hogy mi a lélek, nincs, csupán megközelítő elmélete. Egyébként csak ráutalásos jelenségek vannak.

Egy régi, kamaszkori vers: Ezer isten

*Zúgott a szél fönny a fákon.
Egy az isten, mondta három.
Ezer isten mennydörögte
az én mindenségre-vágyam.*

* * *

*„Az ázsiai pusztákról jönni és ezer éve nem ott élni – ez a magyar antinómia.”
(Miroslav Krleža)*

* * *

„A vers nem mond valamit – a vers maga a valami.” (T. S. Eliot)

* * *

„Az oroszok nemzeti bűne a hazugság.” (Szaltikov Scsedrin) Mindenki megtapasztalhatta, aki itthon vagy Oroszországban azt a rezzenéstelen arcú hamisságot és hazudozást megfigyelte, amellyel még a legjobb barátaink is ránk ijesztettek.

* * *

Az én annyira, mint önreflexió. A reflexiók különféle szintjein át juthatunk el a reflexiótlanságig. Ez a szabadulás az úgynevezett „bűnbeesés” következményeitől. Ha e folyamat helyett valaki egy rajta kívül álló lényben találja meg önmaga föloldódását, az a bálványimádás. Azaz: animizmus, az ember eredendő szellemi-lelki állapota. A kereszténységben a Bárány fölfalja a bűnösöket. Furcsa módon ez így szól latinul: „Agnus dei, qui tollis peccata mundi.” (Isten báránya, ki elveszi a világ bűneit.) Ennek a kijelentésnek a tartalma homályban marad.

* * *

El kell jutnom nyolcvan után odáig, hogy mindegy: élek még, vagy hamarosan meghalok. Ez a kataraxis lényege. De többről is szó van, mint az én megmaradásom vagy eltűnésem: ontológiai törvény, hogy a létezés föltételeinek megszűnésével egyidejűleg elvegyülök a kozmosz formáival. Ez nem a nihilista minden mindegy, hanem az egyensúly megteremtése világ és nem világ között. Mint végső fölismerés. Mint a létem nyomorúságától való megszabadulás.

* * *

Babits. Mi az, ami kultúránknak ettől az óriásától kezdet óta (1944-től fogva olvasom) elvált? Talán az, hogy általában nem képes egyé lenni az életével, még kevésbé a verseivel. Kicsit mindig groteszk a magatartása. Kívül a nyelv és a tudatalatti ösztönök földrengésszerű mélységén. „*Ölelném az élő, vérmes szerelmem, de csak az ékszerai, a gesztusai elérhetők számomra, mintha nem az eleven kígyót, hanem levedlett bőrét szorongatnám.*” Így mondhatom az ő vallomásaként. Szerencsére néha mégis megszületnek számunkra, mindannyiunk döbbenetére Babits nagy versei is.

* * *

Az evolúció hibája: a hátára esett bogár ismert példája. A mezei poloska nem tud többé lábára fordulni. Ha nem segíték neki, elpusztul.

* * *

Nem tudom, Rilke sejtette-e, hogy buddhista verset ír, mikor az 1926-ban keletkezett *Sírfelirattal* elkészült.

Pedig ez történt.

A német szöveg nem hagy kétséget:

Rose, o reiner Widerspruch, Lust,

Niemandes Schlaf zu sein unter so viel

Lidern.

Hozzá kell tennem, hogy ez a három sor Rilke utolsó művei közé tartozik. Egyébként olyan szöveg, melyhez nem kell különösebb némettudás.

Először Szabó Ede fordításában olvastam:

*Rózsa, merő ellentét, mámor,
nincs kinek álma e pillák árnyán
nyugszik.*

A második megoldás Nemes Nagy Ágnesé:

*Rózsa, te tiszta ellentmondás, gyönyörűség,
annyi temérdek pilla alatt
senki sem alszik.*

Fritz Rehn szerint: „Az értelmezés csak tapogató és kísérletjellegű lehet. A költő álma Senki álma, mint ahogy a rózsá álma is »Senkinek álma«. Ebben az álomban

nem alszik »senki«. Mert a költő feloldódott a szemléletben, a műben, amely a legbensőségesebb kapcsolat volt a lét minden alakjával. Halála nem más, mint a feloldódás végleges története.”

Szép semmitmondás.

Sem a fordítók, sem az értelmező nem képes az európai szemléleten túllépni, nem is juthat el a vers súlyos tartalmáig. Ha ezzel a látásmóddal szakítok, világossá válik az ösztönös (tehát nem filozófiai) fölismerés: a jelenségek mögött nincs szubsztancia. Nem arról van szó, hogy nincs semmi, ezt hinni tévedés volna: a jelenséggel, a léttel szemben nem a semmi áll. Buddha újítása annyi, hogy csak az abszolút, föltétel nélkülit utasítja el, és nem a kondicionált keletkezést és megszűnést, amely változatlan a szemléletben. Rilke verse tehát leleplezi a tévedést, miszerint ellentmondás van lét és gyönyör között. Nincs ilyen ellentmondás, ha tudom, hogy a „Senkinek álma” a szubsztancianélküliséget fedi föl. Ezért, hogy a rózsának nem szirma van, nem is pillája, hanem szemhéja (Lider), méghozzá sok szemhéja. Ezzel még a brahmanista hagymáról szóló példázatot is összekapcsolhatjuk: hiába hámozzuk, csak újabb és újabb héjhoz jutunk anélkül, hogy a „hagymaságot” megtalálnánk.

A *Sírvers* eszerint így hangzana:

*Rózsa, ó tiszta ellentmondás, gyönyör,
senkinek álma lenni ilyen sok szemhéj
alatt.*

A „tiszta ellentmondás” éppen a „tiszta” miatt látszat, a valóságos a „gyönyör”, az, hogy a virágzás mögött nincs sem személyes, sem személytelen szellem. A lét azonos önmaga nemlétével.

* * *

Egy sötétbarna pont mászott meztelen vállamon a kertben, ahol ültem. Tízszer kisebb volt, mint egy katicabogár. Az asztalra segitettem egy fűszállal. Órákig nem mozdult. Aztán gyorsan nekilódult, és kitinszárnyát váratlanul széttárva elszállt az ismeretlenbe.

Bámultam és megnyugodtam.

Ugyanolyan génekből, kromoszómákból épült ez a másom, mint én. Mi választ el: a nagyobb láb, szélesebb törzs, szív, talán a sokkal összetettebb agy? De mi a különbség köztem és a százmillió fényév hosszú galaktikák között? Nem kerestem, nem is találtam végső különbséget. Az éonok egymásutánja tudhat valamit, amit én soha nem tudhatok meg.

* * *

Belenyugodtam: olyan világban élek, ahol a morálnak nincs többé döntő szerepe. A fecsegése, képmutatása, hazudozása, manipulálása annál nagyobb. Amit valamelyik pártnak, egyháznak, népcsoportnak az érdekében vagy céljai eléréseért tesznek, az eleve etikus. A sorrend megfordításáról van szó, de ezt már Lenin elboronálta a maga módján. Az elfogulatlanság nemcsak erkölcstelen, hanem

lehetetlen is. Hivatkozási alapnak vagy az ellenséges érdekű mozgalomnak a leleplezésére persze megfelel. Író, te vagy az abszolút bűnös! Nincs, aki e machiavellizmus fölött állhatna, legföljebb becsaphatja magát és másokat valamilyen magasabb rendű eszmére, célra, szentségre hivatkozva. Elismerem: ami szerintem a magyarságot szolgálja, igaz, ami nem, az tőből hamis. Így aztán ki-ki állásfoglalása szerint – a tökéletes abszurd szerelmében él, cselekszik, ír, beszél.

* * *

Az ember létezésének értelmezésében a fordulat a XX. században következett be, amikor kiderült, hogy a történelemnek se megoldása, se világi-politikai célja nincs. A kommunizmus volt az utolsó filozófia, amely még olyan határozottan meg tudta jelölni, merre halad az ember, mint korábban a jahvizmus, brahmanizmus, a manicheizmus, mohamedanizmus vagy a kereszténység. A buddhizmus még vallásos torzulásában sem vállalkozott efféle történelemértelmezésre.

Mára végleg befellegzett bármiféle teleológiai fölfogásnak. Ilyenformán hol áll fajunk a közömbös csillagok, galaktikák, a sok száz milliárd világegyetem közepette? Ha erre a kérdésre nincs kellő válaszuk, akkor világos, hogy megismerő képességünk pusztá fényűzés, hiszen csak bizonytalanságot teremt, célba érést nem.

* * *

Talán már leírtam, most mégis hangsúlyozom, az ember akkor is a kozmosz része, amikor megszületik, föl nő, megöregszik, meghal. A különbség annyi, hogy állapotától függően más és más ontológiai kategóriába kerül.

* * *

Van egy eléggé elfogadott koncepció az irodalomban, a prózában és a költészetben is, az, hogy a szerzők eszményi lények, írhatnak kritikát másokról, társadalomról, királyokról, zsarnokokról, csaloókról és bűnösökről.

Ők sérthetetlenek.

Nehéz elképzelni, hogy Csokonai, Berzsenyi, Arany, Vajda, Petőfi és más kisebb költő valamilyen csúf hibáját, bűnét, erkölcsi bukását bevallja vagy elbeszélést, regényt, önéletrajzot, naplót, verset írjon róla. Azt várja tőlük mindenki, hogy hibátlanok, tévedhetetlenek, etikusak, igazságosak legyenek. A legtöbb külföldi és hazai író meg is felel ennek a kívánalomnak. Az olvasók általában meg is vannak győződve arról, hogy Jókai, Balzac, Tolsztoj, Móricz, Krúdy, Szabó Dezső, Németh László makulátlan ember és jellem.

Bármennyire természetes ez, az évek során egyre inkább azokat kezdtem szeretni (nem többre értékelni!), akik hajlandók voltak beismerni, megírni, leleplezni vétkeiket, hibáikat, esendőségüket, esetleg gonoszságukat. Kevesen vannak, mégis nagy személyiségek tartoznak közéjük, olyanok, mint Villon, Rousseau, Baudelaire, Dosztojevskij, Rimbaud, Balassi, Ady, József Attila. Ők nem engedelmeskedtek annak a fikciónak, melyet elvárnak tőlük. Ők a rendellenesek, a stigmatizáltak, az őszinték, pedig tudják, hogy a nyíltság nem oldja föl őket az ítélet alól. Ráadásul nemcsak azok deviánsak, akik magukat föltárják: azok is,

akik az emberiségről festenek szörnyeteg ábrát. Swift, Vörösmarty, Barroughs, Orwell, Genet, Ionescu, Becket, Szathmári Sándor, Euripidész, Lautréamont.

* * *

A nyolcvanas években Reagan amerikai elnök elítélte a Szovjetuniót mint a „gonoszság birodalmát”. Tíz év után az összeomlott, és megjelent helyébe a másik ugyanolyan gonosz birodalom, az Egyesült Államok és a Nyugat pénz- és manipulációhatalma.

* * *

A svájci gyorsító. Huszonöt kilométer kerületű gyűrű száz méterrel a föld alatt. Tízezer ember: tudós, technikus és egyéb személyzet vesz részt a munkában. Mire keresik a választ? Arra: milyen volt kezdetben az anyag szerkezete? Jelenleg tizenháromezer egész négytized milliárd évig látnak visszafelé. Kutatják a fekete anyag és a fekete lyuk magyarázatát is. Kiderült: ebben az időtávolságban már tizenhárom dimenziós a tér. Ez még nem az utolsó állomás. A föld alatti pálya burkolatának hőmérséklete a világuír abszolút hidege alatt van. Csak csodálni tudom ezt a vállalkozást, még akkor is, ha az eredmények elérése bizonytalan, vagy legalábbis hosszú éveket vesz még igénybe.

* * *

Hernyók az akácfán. Azt hittem, a ködösítés csak a szovjet világra jellemző, a fondorkodás, szócsavarás azonban a váltás után az atlanti országokban is kötelezőnek bizonyult. Az, ami ma mindent, kultúrát, politikát, információt, közgazdaságot, háborút értelmetlenné tesz, nem más, mint a manipuláció tökéletes győzelme. Ez annyit jelent, hogy tényekhez lehetetlen hozzáférni. Úgy fest, mintha az állami, egyházi, pénzügyi, politikai vezetők irányítanák az eseményeket, ezek találását, és a polgárok volnának ennek a különös tápanyagnak a fogyasztói. Vagyis kiszolgáltatottjai. Mindenesetre a hírközlés és a hivatalos retorika ilyen színben tünteti föl a XXI. század első évtizedére kialakult helyzetet. Ennek meg is van a nyomatéka, ironikusan mondhatom: eredménye.

Tévedés volna azt hinni: az irányító szervezetek, kormányfők, bankkirályok tudják, mi történik velünk általában. Ők sem értik a válságokat, összeomlásokat, őket is manipulálja valami, melynek nem tudjuk még a nevét sem. Ha volna efféle mindenre, minden földrészre, országra, kormánypolitikára kiterjedő hatalom, jobban állnánk, hiszen esetleg le lehetne leplezni, sőt fölszámolni ezt a manipulációs központot. Ilyen azonban nem létezik. A valóságos helyzet felőli tudatlanságban a vezető politikusok, vagy olyan szervezetek is, mint az Európai Unió, csak retorikai megoldásokkal kísérletezhetnek. Ennek semmi hatása a valóságos krízisre: a világ hajója kormány, iránytű nélkül halad valami felé, nem tudjuk, hova.

Eközben a mindennapi konfliktusok kezelői az egész szituáció hatalmas méretéhez képest apró, hatástalan lépéseket tesznek: tiltakoznak, háborúznak, pénzügyi, banki spekulációkkal foglalkoznak, mintha nem égne fejük fölött a ház: az egész emberi bolygó. A tárgyalások, úgynevezett egyeztetések

olyanok, mintha valaki, nő vagy férfi, plasztikbábuval szeretkezne: ebből nem születhet gyerek. Ahogy a zuhanás sebessége sem csökken, akár a különféle helyeken folytatódó, holtpontra jutott bajokat vesszük, akár a gazdasági tanácstalanságot. Mindebből csak azt érzem, hogy elviselhetetlen nyomás nehezedik rám, mert nem szoktam meg, hogy a dolgokat, kritikus helyzeteket ne tudjam értelmezni, megmagyarázni.

Most erre nincs módom.

Nemcsak a vallások, babonás nézetek, madárjóslatok fönnyaradására, a tévhiedelmek hihetetlen terjedésére és korlátlan érvényesülésére gondolok (az utóbbira soha nem képzelt lehetőséget teremtett az elektrotechnika: a televízió, a világháló és egyéb információs eszközök forgalmazása, mint amilyen a fényképező telefon, a facebook és a többi még várható találmány), hanem a szellemi, filozófiai, vagy akár természettudományos tevékenység következtében nélkülözhetetlen kritikai állásfoglalásokra is. A csillagászat, a biológia, az embertan, az archeológia, paleontológia és vallástörténet kellő alkalmat nyújthatnának az elkörosodott szekták, mozgalmak tanainak cáfolatára.

A szellemi világ azonban mindezzel nem törődik, sőt maga is belekeveredik olyan elméletekbe, válaszokba, amelyek csak fokozzák a zűrzavart. Egy-egy új botrány, ellentét, abszurditás, tragédia, merénylet, emberellenes büntett alkalmával sem foglalkozik az általános veszéllyel. A különféle hitvallású egyházak, egyházi vezetők ájtatos szavai, imái semmit sem segítenek hullámok közt hanykolódó hajónk végzetén. Mert úgy látszik, végzetes a nemtörődömség, amely az ember mohóságából, rövidlátásából következik. Edward O. Wilson biológus könyvében (*Minden egybecseng*, 2003) olvasom: „A jövő erőforrásainak és éghajlatának tekintetében a fal, mely felé az emberiség egyértelműen rohan: a hiány fala – nem az ásványi anyagok vagy az energia, hanem az élelem és a víz hiányáé. A nagy ütközés pillanata egyre közeledik, a fizikai éghajlat ugyanis egyre alkalmatlanabb lesz. Az emberiség könnyelmű háztartásvezetőként éli fel a tőkét... A fejlődés iránya megfordíthatatlannak tűnik. A primitivistáknak, akik a természet kőkorszaki derűjének egyensúlyáról álmodnak, azt üzenem: Túl késő.”

Én ezt a „kőkorszaki derűt” szintén a manipulált és manipuláló ember tév-eszméjének látom. A napi szomorúnál szomorúbb hírek azt bizonyítják, a Föld fokozatosan az elmezavar állapotába kerül. Egyre kevesebb a normális, rendezést kereső homo sapiens. A többség a maga kis vagy egészen jelentéktelen huzakodásaival van elfoglalva, pedig mindannyiunkra ugyanaz a befejezés vár. Szörnyű érzés azt tapasztalnom például, hogy a szomszéd országok még mindig a nemzetállami gondolkodás kelepccéjében forgolódva igyekeznek a kisebbségek (köztük lakó más nemzetek) beolvasztására, mintha még mindig hatalmi játszmák színtere volna a Föld, mint mondjuk a XVIII. vagy a XIX. és a XX. század elején új határok és nyelvi tilalmak erőszakos fogásaival történt. Erre mondom azt, hogy *nem lehet igaz!* Fogalmunk sincs, mi a világgazdaság eddig jól bevált rendszerének (szabadpiac, kereslet-kínálat egyensúlya, bankuralom) a baja, hogyan, miért történt az összeomlás. Kis perpatvaraikat ugyanúgy folytatják országok, szövetségek, titkos hatalmak, államfők és elméletgyártók, mintha nem sülyedne az egyetlen, menthetetlen hajó. Hadd idézzek még néhány mondatot

Wilsonról: „A következő két évtizedben teljesebbé válik a nagy népességrobbanás, hatról nyolcmilliárdra, ami ráadásul elsősorban a legszegényebb nemzeteket érinti. A víz és a művelhető talaj csökkenését, az erdők letarolását és a tengerparti élőhelyek kimerülését fogjuk tapasztalni.”

Wilson mindennek tudatában is meglepően optimista. Én nem vagyok az. Idézem: „Az a hit, hogy csupán saját magunkra támaszkodva megismerhetünk, és a megértés birtokában bölcsen választhatunk, a Felvilágosodás öröksége.” Legjobban elkésérít ez a meggyőződése: „Mindeközben megtanuljuk majd azt az alapelvet, mely szerint az etika minden.” Ezt az etika mindent én húztam alá. Hiszen éppen az ellenkezője igaz: mai világunkban, mint már írtam, el kell fogadni, hogy az etika éppen hogy semmi! Ez mutatkozik meg abban is, ahogyan a gyilkosságot, sőt a tömeges emberölést alapján véve nem vagyunk képesek kizárni az életünkéből, sőt még igazán elítélni sem.

Mert ki tudja még, mi a bűn?

Norvégiában 70 vagy 80 embert ölt meg egy „szent” fajgyűlölő. Mikor ezt tudomásul veszem, földhöz lapít a kétségbeesés! Egyre jobban szégyellem, hogy homo sapiens vagyok. Ráadásul összehasonlítom: Líbiát legalább három hónapja bombázza a NATO, időnként 10–20–30 ezer civil lakost érnek halálos rakétatalálatok. Ez nem ugyanolyan gyilkosság, mint a norvégiai? Ha a Pentagonban adják ki a parancsot, és száz meg száz emberi lény elpusztul, az nem bűn? A katona, a pilóta nem bűnös? Hogy szabadulhatok meg a kétségbeesésemről?

Az is embertelen számomra, ahogyan némelyek igyekeznek visszavonulni kis magánéletükbe a nagy gondok elől. Ugyse tehetek semmit, gondolják, mit érdekel engem a manipuláció, a csalás, a cinizmus, a pártgyűlöletből eredő engesztelhetetlen düh? Az biztos: a határtalan elfogultsággal vitakozó, igazságosztó feleket, bármelyikük az, nem érdemes meghallgatni. Lehet, hogy a valóságban nem tehetek semmi, bár ez sohasem a teljes igazság, a kialakult történelmi méretű katasztrófa természetéről, a megismerésről, a gondolkodásról nem mondhatok le.

Végül is visszavonulhatok az elemzés, a teoretikus keresés végső hadállásába.

Meghallgatok minden őszinte gondolati kísérletet, mentőötletet, hogy értsem a közgazdászok, a történészek, az ideológiatermelők, írók és megválasztott képviselők, kormányférfiak elképzeléseit. Mindennap tudnak mondani valami agy-háborítót. Talán maguk is hisznek bizakodásukban, hogy még van menekvés. Ha mégis azt kell tapasztalnom, hogy jobb híján vigasztalni akarnak, bár a törvényszerűségeket, melyek sorsunkat megszabják, nem látják tisztán, vagy egyáltalán nem látják, akkor is szabad polgárnak kell tekintenem magam. Nem bennszülöttnek, ahogy Németh László leírta a magyar történelmi kudarcok alapvető okát. A vers, az írás még mindig a rendelkezésemre áll, ha jó társakat nem is, de figyelmes olvasókat találhatok. „Hé, fejünk is van!” – amint Csanády Imre fölkiáltott a versében, mikor a 6:3-as wimbledoni győzelem után mindnyájan csak az izmaikra gondoltak. Mert nemcsak a történelem célját nem lehet többé megjelölni, hanem a filozófiáét sem. Hirtelen ráébredek: igen, az átfogó filozófiai rendszer hiányzik, amilyen a preszokratikusok némelyikénél megvolt, nem is beszélve Platón, Arisztotelész, Plótinosz, Szent Tamás, Hume, Berkeley, Spinoza, Leibniz, Kant, Nietzsche és a XX. századiak: Sartre, Nikolai Hartmann, Jaspers,

Husserl, Ortega, Merleau-Ponty, Foucault, Croce, Heidegger, Carnap, Popper áttöréseiről. Elsőnek persze a Kelet nagyjait kellett volna fölemlítenem, a legfőbb újítókat, Lao-cét, Buddhát, Nágárdzsunát és követőiket, akik akár névtelenül is megteremtették a Nyugatra bélyeget sütő kétvilág-metafizika helyett a monizmust, a kettősség- és szubsztancianélküliség mindenre kiterjedő bölcséletét.

Nincs filozófiánk, miután a történelem- és természetfilozófia képtelenné vált arra, hogy tudásunkat összegezze. A legfájdalmasabb érzésem az, hogy efféle már nem is lehetséges. Erről azonban nem szeretnék lemondani, mert ettől függ minden: a fizika, a biológia, a csillagászat, a régészet, a paleontológia, röviden: hogy ne iránytű nélkül vezessük a Nagy Hajót, vagy akárcsak kis hétköznapi ladikunkat. Azt tudom: a vallások és a vele kapcsolatos fantazmák, vajákosságok az ember agyának gyógyíthatatlan betegségei. De egy még normális kisebbségnek rendszereznie kellene fogalmainkat, átfogóan gondolkodni és élni legalább „a homlokunktól fölfelé”, ahogy Szabó Lőrinc írta. Ha egy fölényes agyú, egy igazi guru megjelenése még sokáig várat magára, akkor nem marad más, mint az a végkövetkeztetés, hogy a „gondolkodás bűnének az ember a tette”. Vagy csak a vegetálás nemzedékről nemzedékre: ez lenne a mi sorsunk? Párteberek, néha szaktudósok is „a tudás társadalmáról” szónokolnak. A 25–50 év múlva az egész Földet beborító emberi biomassa vajon milyen tudásról, milyen művészetéről, milyen szellemiségről tehet tanúságot? Mindig eszembe jut gyerekkorom emléke: a ház előtti gömbakácokról lerágták az összes levelet az elszaporodott hernyók, aztán maguk is elpusztultak. Pontszerű, fekete hulláik vastagon borították a homokjárdát.

Turai Laura

Szürkület

Angelo Minutinak

*Messziről jövök.
Az álom hínárösvénye átdolgoz
s látok selymes utcát szürkében,
tisztá szívet mesélő esőillatban ázva*

*Mert ott volt a vakító ablakú ház
S a hideg láz, hogy mégis elsuhant az éjben...
(Mindenhol aranyló angyalok
A félhomályig földet érten.)*

*Rimánkodok.
Nincs már szavam, igába vont az éden.*

*Majd hallgatok, míg évszázadok
vallanak bálna-mélyben.*

Hodály

*Érvénytelen sebek.
A lélektágas éjszaka
levelekké hasítja csillagait.
szemem beléjük tapad: mily bűvös ahogy
csüggnek hajszálagak végein
átmeredve az ónix-levegőn*

*A hasadásban ülök
megint – hibernált hegek.*

Circulus vitiosus

*Elvesztem, tiéd vagyok.
Hullnak felém a csillagok.*

*Tiéd vagyok mint sohasem
Elvesztem csillaglesen.*

*Hullnak belém a csillagok
Tüzesen prüszköl varázslatuk.*

*Tiéd vagyok mint vulkáné a láva
kitörök érted az éjszakába*

*Mint sohasem, vágtat életem
izzik hiányod a gyepen*

Elvesztem édes csillaglesen

*Hullnak belém a csillagok
s most hirtelen nálad vagyok*

*Tüzesen prüszköl varázslatuk
Elvesztem. Tiéd vagyok.*

Tollam

*Lelkedbe mártom tollam
gyíkféher tintádba nézek
sápadt vagy, mint egy kagyló
gyöngyödet hol emészted?*

*Árnyadba mártom tollam
ezüst sugárban fénylesz
bárhol vagy rám vetülsz
mint délre a nyári légyesz*

*Álmodba mártom tollam
hideg szél megcirógat
virág hasít nevembe
tiéd a hold, s a holnap*

*Lábnymaidba fekszem
csak fekszem s így követlek
véredbe mártsam tollam
hogy végre megértsd szeretlek?*

Lengyel András

A vezércikkíró Cholnoky Viktor

1

Cholnoky Viktor életműve, sok ok folytán, alkalmas arra, hogy egy – mélyebb meghatározottságú – kánonszereplőjeként a „talpon maradó” életművek mellé fölzárkózva, s mintegy a kánon kiegészítőjeként s bővítőjeként mai értelmezői érdeklődést kapjon (vö. Gintli 2009, Dérczy 1993, Barta 1998/99, Egressy 2011). Cholnoky nagy tehetségű, nagy tudású, szabad, sőt – mondhatnánk – konvenciókra fittyet hányó, már-már extravagáns szellem volt, ideális szereplője a kor kikényszerítette nagy mentális és poétikai átalakulásnak. Kortársai közül olyanok megbecsülését is kivívta magának, mint pl. Ady, Krúdy vagy Kosztolányi (Egressy 2011), akiknek elismerése ma ugyancsak „rehabilitálását”, azaz a kánonba, de legalábbis a kánon peremére való beemelését segíti. Áttörés azonban, úgy látszik, mégsem következett be: alig lévén érdemi Cholnoky-filológia (vö. pl. Sánta 1993), túl kevés az, ami a szorosabb értelemben vett elbeszélői életmű kanonizációs folyamatába „kívülről”, megerősítésként bevonható volna. A kanonizáció ugyanis, ne legyünk őszintélenek, mindig irodalmon kívüli eszközökkel és megfontolásokkal zajlik – leginkább akkor, amikor az irodalmi önelvűség szempontjai a leghangosabban szólalnak meg. Az utóbbi negyedszázad Cholnoky felé forduló figyelme így egy se bent, se kint helyzetben rögzült: írói presztízse megnőtt (ami konferenciatémaként való ismételt szereplése is látszik), az értelmezések azonban többnyire ugyanazt a (nem túl nagy terjedelmű) szövegkorpuszt veszik újra s újra elő, ugyanazokat a „fölismeréseket” variálva. A magyar irodalomértés (s a kulturális horizont) vesztesége lenne azonban, ha a Cholnoky iránti érdeklődés megrekedne a divatszertű, ideiglenes föllángolásnál, s az érdeklődést nem követné az életmű (s az életpálya) ismeretgyarapító föltárása.

A filológia, amely átsegítheti a holtpontra a Cholnoky-értelmezést, persze időigényes és „macerás” gyakorlat. Olyan önmagukban is fáradságos műveleteket kell elvégeznie, mint például az életművet alkotó szövegkorpusz teljességre törekvő fölmérése, hogy látható legyen, Cholnoky mikor, hol s mit írt. Vagy: életútja eseménytörténete is fölmérhető, hiszen az állandóan ivó (s író) alkotó legendája önmagában túl sovány értelmezést befolyásoló momentum. Arról nem is beszélve, hogy (korai halála ellenére) Cholnoky egy nagy szociokulturális átalakulás egyéni realizálója is volt: a pozíciót veszítő „úri” osztály szocializáltjából egy – igaz, körülményei és lehetőségei ellen mindvégig protestáló, alkoholizmussal, egész életmódjával tüntető – értelmiségi proletárrá vált. Az a személyes (bár nyilván nem teljesen önkéntes) opció, amely Cholnokyt nem a még jól-rosszul működő „úri” privilégiumképzés folyamatába vitte bele, hanem egy, az egyéni teljesítményt és az életvitelbeli extravaganciát egyesítő marginalitás vállalásába sodorta, mélyebb magyará-

zatot igényel. Miként az is tisztázandó, az extravagáns és a maga marginális létmódját irodalmi alkotássá is szublimáló Cholnoky mindeközben mit őrzött meg szocializációja jellegéből és szerkezetéből, s amit megőrzött, azt hogyan működtette a modern, nagyvárosi kulturális peremhelyzetben. Útja ugyanis, már az eddig ismerhető megnyilatkozásaiból kikövetkeztethetően is lényeges pontokon eltért az Adyétól, sőt – nem egy vonatkozásban – szemben is állott Ady opciójával. Attitűdjében persze sok minden rokonította az őt méltányló három nagy „magyar” deklasszálttal, Adyval, Krúdyval és Kosztolányival (valamiképpen velük egy mátrixban mozgott), ám egyéni válaszai közös léthelyzetükre, valamiben mindegyiktől el is választotta. (Szociokulturális jellemzőit tekintve leginkább Kosztolányival lenne rokonítható, ha *pszichológiai* alkata nem éppen a Kosztolányié ellen-tétéként lenne leírható [Lengyel 2011].)

Summa summarum: az értelmezés anyagát és szempontjait kitágító filológia erőfeszítés csakis hosszú és aprólékos munka révén hozhatja meg eredményét. Királyi út itt sincs.

2

E cikk, látszólag szembemelve a (hallgatólagos) kanonizációs előföltévésekkel, nem poétikai, hanem úgynevezett „politikai” kérdéseket hoz szónyegre: a *vezércikkíró* (azaz politizáló) Cholnoky Viktor megismeréséhez kíván hozzájárulni. Ez a megközelítés, persze, bármi legyen is véleményünk az íróról, legitim megközelítés, hiszen Cholnoky *írt* vezércikkeket, sőt olyan lapban, amelyben a szerzők általában nem jegyezték nevükkel vezércikkeiket, ő teljes nevével vállalta azokat – azaz gesztusai nyilvános és személyes gesztusok voltak. Cikkei így beletartoznak életművébe, s így vagy úgy, de magyarázó értékük (s szerepük) is van. A kérdés csak az, e cikkek elemzése során mire derül fény, s az ezekből megismerhető „új” momentumok, írói-gondolkodói jellemzők érdemben alakítják-e a Cholnoky-portrét?

Nem kétséges, ez esetben is áll: „az igaz: az egész”, s ha csak két-három év alig két tucat írását mérlegeljük, könnyen becsapódhatunk. De a részleges elemzés kockázatát vállalnunk kell, mert csak így lehet „új” összefüggéseket láthatóvá tenni, csak így lehet az írói tudat „elsüllyedt” tartományait fölszínre hozni s az értelmezés körébe bevonni.

Az a szövegkorpusz, amelynek elemzésére és bemutatására e cikk vállalkozik, *A Nap* című militáns bulvárlapban jelent meg (*Az Est* 1910-es indulása előtt ez volt a legjelentősebb magyar bulvárlap), 1905 és 1907 közt. Huszonegy vezércikkről van szó, tehát nem nagy korpuszról, s időben ezek is erősen egyenlőtlenül oszlanak el. A megjelenési időpontok a következő megoszlást mutatják: 1905. jan. 6., jan. 14., jan. 20., jan. 25., febr. 7., 1906. aug. 9., 1907. febr. 24., márc. 24., ápr. 27., máj. 26., jún. 30., júl. 6., júl. 16., aug. 11., aug. 17., szept. 6., szept. 14., okt. 3., okt. 6., dec. 18., dec. 20. Az egyes cikkek terjedelme a másfél hasáb és az egy kolumna közt mozog, kezdetben (1905) inkább a rövidebb terjedelem volt a jellemzőjük, később a cikkek hosszabbak lettek. Hogy mi okozta a periodicitás ilyen hektikuságát, nem tudjuk. Egyelőre sem *A Nap* története, sem Cholnoky életrajza nincs megírva. Elképzelhető, hogy a „neves” időpontok közt névtelenül is jelentek meg Cholnoky-vezércikkek *A Napban*, de az sem kizárt, hogy e műfajból ide ez időben csak ennyit írt. Ami bizonyos: ez az 1905 és 1907 közti időszak az, amikor Cholnoky újságíróként is beérkezik, s bár ekkoriban is többfelé dolgozik, ebben az időben már *A Héthez* fűzik a legszorosabb (s egyre szorosabbá váló) kötelékek. *A Nap* és *A Hét* persze nagyon is különböző irányultságú médium volt – utóbbi a mentális modernizáció irodalmias jellegű hetilapja volt, *A Nap* viszont direktben politizált, s a maga módján szinte kereste a konfliktusokat, a „leleplezésre” váró fejleményeket. Bizonyos értelemben komplementer lapok

voltak. Cholnoky *A Napba* nyilván a „szükséges pénz”-ért dolgozott, de aligha kétséges, hogy alkatától sem volt idegen az a harcos, odamondogató témakezelés, amely *A Napot*, jellegéből is adódóan, jellemezte.

S a megszólalásnak ez a médium-specifikus lehetősége az, ami szempontunkból különösen érdekes lehet. A bulvárlap vezércikkírója, ha nem is volt a korlátlan szabadság birtokosa, az adott téma földolgozásakor hangfogót bizonyosan nem tett föl magának. Azaz, epéjét kiadhatta, s így írásából kielemezhető ellenszenveinek térképe. Kiderül, mi az, amivel szemben áll, mi az, ami fölháborítja, mi az, ami elfogadhatatlan számára a közéletben. S érvei, érvelési irányai láthatóvá teszik a modalitás szerkezetét is. Az időpont pedig a maga módján szintén árulkodó. Mivel 1905–1907 a magyar modernitás történetének már egy viszonylag kialakult, jellegzetességeit már megmutató szakasza, e cikkekben a modernitás – Cholnoky szerinti – anomáliái is föl-föltárnak.

3

Ha Cholnoky vezércikkeit időrendben olvassuk újra, az első, ami föltűnik, a szerző kritikussága. Cholnoky mindent és mindenkit bírál, a mai konzervatív és progresszív kánon politikusait egyaránt. (Az egyetlen kivétel, érdekes mód, Vázsonyi Vilmos, akit egy történelmi határhelyzetben a jövő lehetséges embereként mutat föl.) Ma, amikor Tisza István rehabilitálásán, történészi segédlettel, nagy politikai erők dolgoznak, meglepő lehet, hogy Cholnoky Tiszának is radikális kritikusa volt. Több cikkben is bírálta (*Baj van*. 1905. jan. 6., *A neveletlen idegen*. 1905. jan. 14., *A gölem*. 1905. febr. 7.). Ítélete minden esetben lesújtó. Tisza, Cholnoky szerint, a kártékony magyar politikus mintapéldája. „*A természete, a lelkülete nemcsak erőszakos, politikai morált nem ismerő, joggal és történelmi igazságokkal nem bajlódó, hanem mindennél is több: ízléstelen. Nincs benne annyi tapintat sem, mint a kifütyült színészben, aki a kudarca után nem mutatkozik többé a színpadon, legfeljebb a kulisszák mögött szidja a hálátlan publikumot. Ez a politikai kísértet [ti. Tisza] ledobja magáról a szemfedőt és visszajár, hogy megtöltse hullaszaggal a csarnokokat, amelyeket most nyitott meg a nép akarata a szabadság levegője számára.*” (1905. febr. 7.). „*A tiszta látást, a helyzet őszinte tisztázását, a dolgok rendjéből a konzekvencia teljes levonását akadályozza meg Tisza a pusztá jelenlétével, csupán azzal, hogy még itt van.*” (1905. febr. 7.). Jellemző, hogy Tisza kormányzását egészében „*hazafiatlan kalandnak*” ítélte, s a „*sötétséget*” emlegette vele kapcsolatban (1905. febr. 7.). Nem kétséges, ez az elutasító jellegű Tisza-karakterisztika a magyar irodalomban az Adyével rokonítható, s ez sem kevésbé dehonesztáló, mint Ady „*címkézései*” („*vad, geszti bolond*”, „*gyűjtogató, csóvás ember*” stb.). A két kritika rokonságot tart, van valami lényeges közös bennük. De Cholnoky – Adyval ellentétben – élesen elítélte a Tiszát fölváltó, úgynevezett „*darabont-kormány*” működését is, kivált annak belügyminiszterét, Kristóffy Józsefet. Egyik glosszájában, amelyet szignált, tehát bizonyosan ő írt, még a magának bécsi lakást bérlő Kristóffy is a következő, igen kevésbé elismerő szavakkal jellemezte: Bécs „*az egyetlen menedéke marad azoknak, kik a koalíció kormányra lépése után az aktív váló közutálat elől a luegeri gondolkodás vezérkari intelligencia halmán érzik olyan jól magukat, mint a kiűrt és kidobott szardíniás-skatulya a szemétdomb tetején*” (Kristóffy – bécsi lakos. 1906. febr. 1.). Magyarán, Kristóffy egy bukott hazaáruló. Egy másik, már az eseményekre utólag visszatekintő cikkében pedig „*Fejérváryék alkotmánytörő kísérleté*”-ről, „*abszolútizmusá*”-ról, vagy éppen „*Kristóffy és Lányi szabadságzúzó kísérleté*”-ről beszélt (*A vörös reakció*. 1906. aug. 9.). Nem tudjuk, a darabont-kormány regnálása idején, névtelenül, írt-e vezércikkeket Cholnoky (valószínűleg igen), vagy akkor nem volt módja vezércikkíróként megnyilatkoznia, de az a kevés, ami e tárgykörben megfogalmazódó véleményeiből mégis ismert, önmagában is

jelzi, Cholnoky e ponton szembekerült Ady politikai helyzetérzékelésével (Ady ugyanis maga is „darabont” lett), azaz itt egy jól érzékelhető útelágazáshoz értünk. Cholnoky opciója másféle választás volt, mint a Tisza-ellenes „progresszív” táboré.

S hogy minden rendszerkritikai érzékenysége ellenére (vagy talán éppen abból következően) beállítódása bizonyos – lényeges – pontokon az úgynevezett „progressziótól” is különbözött, sőt azzal szembe is került, *A vörös reakció* című, 1906. augusztusi cikke mutatja meg a maga teljes plasztikusságában. A cikk apropója a Társadalomtudományi Társaság szakadása, radikalizálódást elindító fordulata volt. De e fordulatból érdekes mód Cholnoky csak egyetlen, igaz, számára döntő fontosságú mozzanatot emelt ki s nagyított föl: „*miről volt szó? Arról, hogy Andrássy Gyula gróf lemondott a társaság elnöki tisztességéről azért, mert Kristóffy Józsefet újra beválasztották a választmányba. És ez a társaság, amely az emberi szabadságjogok propagálását, a haladást, a jobb jövő előkészítését tűzte ki feladatául, túlnyomó többséggel foglalt tegnap olyanforma állást, amely végeredményében mintegy Kristóffy igazolását, rehabilitálását akarja deklarálni.*” (1906. aug. 9.). A cikkből kiderül, a progresszió általános elveit Cholnoky most sem kérdőjelezte meg, hangsúlyozva, hogy: „*Nem kerestük és nem akartuk a vitát azokkal, akik a haladásnak, népszabadságnak és boldogulásnak az eszközeit tűzték célul maguk elé – a programjuk és alapszabályaik szerint. Ha valahol, ezeken a hasábon szünet nélkül, érdek nélkül, szent és igaz meggyőződésből hangzottak mindig ugyanezek az igék.*” (1906. aug. 9.). Nem kifogásolta azt sem, hogy a Társadalomtudományi Társaság „politizált”: „*Nem csak el nem ítéltető, hanem egyenesen helyeselni való, ha ez a társaság a napi politika kérdéseivel is foglalkozik és állásfoglalásával súlyt, támasztékot ad ennek, vagy amannak az irányynak.*” (1906. aug. 9.). Cholnokynak Jásziékkal más baja volt. S kifogása voltaképpen két alakban is ugyanazt mondta ki: a társaság „hallgatott”, amikor a darabont kormány „abszolutizmusa” ellen kellett volna (Cholnoky szerint) föllépniük, s ugyanakkor „hangos” volt, amikor Kristóffy rehabilitálása volt terítéken. Ahogy a cikk meg is formulázta: „*De annál hangosabbak voltak tegnap. A lehangosabbak azok, akik az abszolutizmus idején szélső szárnyeségei voltak Kristóffy és Lányi szabadságzúzó kísérleteinek: Somló Bódog és Jászi Oszkár. Azok, akik szemérmetlenül pofonverte a társaság programját és a progresszió minden gondolatát, tetteleg elősegítették a sajtószabadság elnyomását, a gyülekezőjog megsemmisítését, akik gyáván reszketeg kezüket együtt nyújtották ki Kristóffy bandita-vakmerőségű ujjaival még a tulajdon szentsége után is.*” (1906. aug. 9.).

A darabont kormány politikája, ma már tudható, egy „bécsi” támogatású modernizációs féldiktatúra kísérlete volt: egyféle – kényszerű és sikertelen – válasz a ’haza és/vagy haladás’ antinómikus alternatívájára. A magyar progresszió „darabonttá” lett képviselői, így Ady, vagy a Cholnoky is emlegette Jászi és Somló is, a modernizációnak adtak prioritást a ’jogtisztelet’ rovására. Ezt a jogi deficitet Cholnoky nem csak jó érzékkel vette észre, de indokoltan állította középpontba is. Nem alaptalan (bár nem is teljesen pontos) ide vágó szemrehányása: „*A szabadságnak, a haladásnak, a jogtiszteletnek a kivívásában mit segítettek ők akkor?*” (ti. a darabont korszakban). S bizonyos: a jogi normák modernizációs célzatú fölfüggesztése (amint a 20. századi magyar és egyetemes történet is jól demonstrálja) a modernizációs kísérletek alighanem legsúlyosabb következményű, magát a modernizációt is sérülékennyé tevő és eltorzító mozzanata lett. Ezt 1906-ban meglátni és számon kérni éles szemre vall.

A darabont gyakorlatban tetet öltő antinómiát azonban Cholnoky álláspontja sem oldotta, oldja föl. A „tulajdon szentsége”, amely manapság oly jól hangzik, és sokak számára sérthetetlen elv, valójában – tudható – meglehetősen problematikus ideológéma, s legalább annyi érv szól ellene, mint mellette. Ha jól belegondolunk, ez az ideológéma legalább annyi emberi élet megnyomorodásáért és pusztulásáért felelős, mint amennyiért az ugyancsak hatékony, ilyen vagy olyan indítékú jogfölfüggesztő erőszak. Cholnoky

álláspontját azonban ez elv legfőljebb csak fokozati értelemben alakította – gondolkodás-történeti specifikumát (s egyben lényegét) más meghatározottság adja meg. Cholnoky „nemzeti”, vagy ha úgy jobban hangzik: „magyar” ideológus. (Ezt az – egyébként tautológiás – magyar jelzőt Kosztolányi szerette használni Cholnokyról megkülönböztető és jellegkiemelő mozzanatként.)

A „nemzeti”-nek centrális politikai kategóriaként, elsődleges mértékként való használata markánsan megjelenik *A vörös reakcióban*. E szempontnak legalább három dimenziója jól el is különíthető egymástól. Az egyik dimenzió történeti: ezt Cholnoky a magyar történelem alakulásából vezette le. *„Politika és társadalom sehol a világon olyan szorosan összeforva nincs, mint Magyarországon. Háromszáználcvan esztendőös függőség, amely alatt hol a török, hol a német akarta a fejünkre csinálni a maga politikáját, egészen kiiskolázta a magyar nemzetet arra, hogy társadalmi élete is átívódjék a politikával, hogy az idegen hivatalos politikával a nemzeti társadalmat szegezze szembe. Ez a társadalom, ez a politizáló magyar szociálközélet törte meg az ötvenes évek abszolútizmusát éppúgy, mint Fejérváryék alkotmánytörő kísérletét.”* (1906. aug. 9.). Ebben a gondolatmenetben, nem kétséges, sok s lényeges igazság van: a magyar társadalomfejlődés itt leírt sajátossága csakugyan szignifikáns összefüggés, s jóval több, mint valami érzelmi hazafiság, valami „nemzeti” érzület. Itt a társadalmi konstrukció egyik konstitutív elemét ismerhetjük föl. Fölismerése érdem. A második említésre érdemes dimenzió a „nemzeti” és a modernizációs szempont szembekerülése, pontosabban utóbbinak az előbbit gyöngítő (s Cholnokytól nehezményezett) szerepe. Lényeges mozzanat, hogy ezt, bár indokait nem tette explicitté, Cholnoky egyirányúan értelmezte s fölöttébb nehezményezte. Sőt, végső soron, ez váltotta ki Jásziék elleni föllépését is. Megítélése szerint ugyanis a társaság *„belehullott az ostobaság vermébe. Szinte leverő gondolat, hogy művelt, sőt tudományos tekintélyeknek vélt emberekből összeegyesült társaság megkötyagosodhatik egy gondolattól [ez a gondolat, bár Cholnoky tételesen nem mondja ki, a modernizáció gondolata] és elvakult szolgáljává szegődik azoknak, akik látnak, de rosszhiszeműek. Úgy tetszik, hogy valahogyan az internacionalizmus gondolata és a haza fogalmának elavultsága vezette bele ebbe a rút és öngyilkos szerepbe a társaságnak – mondjuk – naivabb tagjait. És ez teszi nemcsak gyűlöletessé, hanem egyenesen nevetségessé a tegnapi szereplésüket.”* (1906. aug. 9.). E dimenzió, bár érzelmi fölhanga igen erős, következményei pedig messzire vezetők és súlyosak, intellektuális szempontból homályos, kifejtetlen. Cholnoky intellektusa itt nem brillírozik, itt ő maga is érzelmi álláspontot jelenít meg, anélkül, hogy álláspontja negatív következményeivel kicsit is számolna. (Szocializációjának ereje, amelyet az új s újabb tapasztalatok sem hatálytalanítottak, sőt úgy látszik, inkább megerősítettek, alighanem e ponton érhető leginkább tetten. Ez a meghatározottság valamiképpen bezáró, perspektívabehatároló erőként volt jelen gondolkodásában.) A harmadik dimenziót, amely „nemzetivé” tette, a század eleji nemzetközi fejlemények, az aktuális nemzetközi erőviszonyok hívták elő, tették Cholnoky számára jelentőségteljessé. Úgy látta, hogy *„a fejünk fölött Vilmos császár német nemzeti politikát, a lábunk alatt a Balkán-államok szláv politikát, az oldalunk mellett, sőt bent Erdélyben is Románia román politikát csinálnak”, s „amint itt a magyar nemzeti erő megcsökkenik, azonnal felemeli nyugot felől a fejét az osztrák politika, amely a reakciónak, elnyomásnak hagyományos és folyton résen álló őre Középeurópában”* (1906. aug. 9.). Nem kétséges, nem is lehet vita róla, a rivális érdekek és nacionalizmusok diagnosztizálásában Cholnokynak igaza volt, s mindaz, ami a világháború elvesztésével bekövetkezett, diagnózisát messzemenően igazolja. Jellemző, s egyben lényeges mozzanat azonban, hogy e cikkben (s tudtommal Cholnoky más írásaiban sem) merül föl az a kérdés, miből fakadnak ezek a rivális nacionalizmusok, mi adja dinamikájukat. Cholnoky a német, szláv, román és „osztrák” nacionalizmusokat pusztán *adottságként* kezeli. S így nem is tud mást velük szembeállítani, mint a magyar nacionalizmust, a „nemzeti” szempont erősítését. Pedig, cikkéből kiderül, sem „a francia

nacionalizmus”, sem a „német sovenizmus” nem volt kedves számára, a szó szokványos értelmében ő maga nem is volt nacionalista. Magyar viszonyok közt azonban (s ez adja meg Cholnoky beállítódásának specifikumát) úgy látta, „Magyarországon csak nemzeti politika lehetséges, itt, a mi speciális viszonyaink közt a hazaszeretet fogalma szorosan egybeesik az emberi szabadság fogalmával.” „Magyarországon a nemzeti politika nem bornírtságot jelent, nem fajprepotenciát, nem osztályuralmat, hanem ideális és minden mellétekintettől elvonható szabadságvédelmet, haladást, felvilágosodottságot a folyton fölöttünk lebegő reakcióval szemben.” (1906. aug. 9.). Ezért, vonja le a konklúziót, „tisztán és akár a szélsőségekig elmenően is, magyar politikát kell csinálnunk Magyarországon” (1906. aug. 9.).

Nincs ok rá, hogy kétségbe vonjuk Cholnoky szubjektív jóhiszeműségét, álláspontja azonban olyan – naiv s önáltató – idealizációja a „magyar” politikának, amelyet a tények már akkor sem igazoltak vissza, utóbb pedig radikálisan cáfoltak. Az, amitől elhatárolja a „magyar” politikát: bornírtság, fajprepotencia, osztályuralom, mind-mind kimutatható a magyar politikai gyakorlatban, mindaz pedig, amit eszményként megfogalmazott (szabadságvédelem, haladás, felvilágosodottság) a gyakorlatban egyre növekvő deficitként jelentkezett.

A „magyar politika”, mint szabadságvédelem, ideáltipikus képe egy nem létező, vagy legföljebb csak nyomokban létező gyakorlatnak. Cholnokyra, s nem a magyar politikára volt jellemző. De a mindezt előadó cikk címe – *A vörös reakció* – még nála is erősen stigmatizáló állítás. S gondolkodástörténetileg új (s fölöttébb problematikus) frontot nyit meg.

4

Az eddig mondottak előkészítik, de önmagukban nem magyarázzák meg Cholnokynak Vázsonyi Vilmos melletti kiállítását (*Vázsonyi Vilmos*. 1905. jan. 25.). Az a Cholnoky ugyanis, akit vezércikkíróként az erősen kritikus beállítódás jellemzett, Vázsonyi mellett váratlanul lándzsát tört, s benne egy, a dualizmus politikai rendszerében teljesen új politikai gyakorlat lehetőségét mutatta föl. Ez legalábbis meglepő, ha tudjuk, hogy Ady (1912–129.) később, 1912-ből visszapillantva még arról beszélhetett, hogy a magyar közéletben sokáig „rémnek hittek egy Vázsonyi Vilmost”, azaz a föllépő Vázsonyinak nagy ellenállással kellett megküzdenie – ám paradox mód, éppen ez a mozzanat az, amire az öntörvényű Cholnoky fölfigyelhett. S mérlegelése, úgy látszik, Vázsonyi számára kedvező eredményt hozott. „Vázsonyi Vilmos azok közé a kivételes emberek közé tartozik” – írta róla –, „akik új gondolatot tudnak adni az emberiségnek. Szándékosan iparkodok itt kerülni minden szertelenséget, azért beérem a meglehetősen szürke »új gondolat« szóval és nem vonok határt ötlet és gondolat között, nem térek ki arra bővebben, hogy új gondolat alatt természetesen új és nagy gondolatot értek, tehát olyant, amelynek reformáló ereje van s alkalmas arra, hogy a társadalomnak legalább is egy részét, vagy rétegét átalakítsa” (1905. jan. 25.). De mi volt ez az új gondolat, amelyet Cholnoky fölfedezni vélt? Ezt az új gondolatot, szerinte, maga Vázsonyi a *demokrácia* szóval nevezte meg: „amikor még csak kezdetén volt a pályájának, már jelentkezett lelkében az a gondolat, amely ma teljesen kiforrva áll előttünk s amelyet Vázsonyi maga a *demokrácia* szóval jelöl meg” (1905. jan. 25.). Az idézett önmeghatározás azonban, bár irányjelölő terminus, s történetileg mindenképpen beszédes, hogy ezt Cholnoky nemcsak kívánatosnak, de aktuálisnak is tartotta, önmagában a mai értelmező számára már nem sokat mond. A Vázsonyi-féle „demokrácia” megismeréséhez némileg közelebb visz Cholnokynak az a megjegyzése, amely szerint Vázsonyi „rendszere általános emberi értékű, mert mindenütt alkalmazható és mindenütt igazság marad” (1905. jan. 25.) – de ez is inkább csak várakozást kelt.

Mi tehát Vázsonyi demokraciafelfogásának (Cholnoky szerinti) újdonsága? (Hogy maga a demokrácia gondolata egyáltalán nem volt új, azt Cholnoky nyilván nagyon jól tudta.) Vagy másképpen fogalmazva: mi újdonságot látott bele Cholnoky? S itt éri az első meglepetés a mai értelmezőt. Vázsonyiban Cholnoky a szocializmus gondolatrendszeréből kiinduló, de arra reflektálni tudó, azt „meghaladó”, polgári keretek közt maradó, ott kiteljesedő demokrácia politikusát látta. *„A Vázsonyi értelmezése szerint való demokrácia kétségtelenül a szocializmusból vette kezdetét, de eredetisége, újvolta éppen abban rejlik, hogy magát a szociális kérdést tudta egészen másképpen látni meg, mint ahogy a szocialisták látták. S ezt egyszerűen azzal érte el, hogy félredobta a szocializmus dogmáit, sőt minden dogmát félrevetett. Azért szabadabb, természetesebb és az életre jobban alkalmazható is a tanítása. És ezért tudott gyakorlati eredményeket is érni el, a szocialistáknak eddig mindig meddő és nagy demagógiává híguló, vagy valóságos skolaszticizmussá száradó törekvései mellett.”* (1905. jan. 25.).

Ebben az értelmezésben nem az az érdekes, helytállóak-e a Vázsonyi „gyakorlati eredményei”-ről mondtak. Az igazán érdekes az, hogy a szociális kérdés demokratikus megoldásában Cholnoky egy, a kapitalizmuson túlmutató, szocializmusból kiinduló, de alapvető ponton attól elszakadó, azzal szembeforduló modern politikai demokrácia mellett foglalt állást. S hogy ez a szocializmushoz való kettős viszonyulás miért tetszett neki, a cikkből az is kiderül. Cholnoky (s értelmezése szerint: Vázsonyi) preferenciáit ugyanis nem az úgynevezett ipari munkások érdekei alakították, hanem a polgári kisegzisztenciáéi. *„Azt a dogmát, hogy a társadalom csak polgárokból, azaz hogy burzsoából és csak proletárokból áll, [Vázsonyi] mint teljesen tarthatatlant, elvetette. És meglátta, hogy a polgári társadalomnak is vannak rétegei és vannak kizsákmányoltjai. A merev és oktalan megkülönböztetést, hogy a jól fizetett gyári munkás is proletár s hogy a tengődő kisiparos és kiskereskedő is kizsákmányoló, teljes képtelenségnek látta át és dogma nélkül, csupán klasszifikációval állapította meg, hogy a jövő társadalom evolúciójának a kérdőpontja nem a polgári rend vonalán kívül, hanem ellenkezően, azon jóval belül van.”* (1905. jan. 25.). *„A megtalált és teljesen kiépített új gondolat azután egyszerre rá is kényszerítette a maga erejével Vázsonyit, hogy csakugyan azzá legyen, ami tulajdonképpen s ráterjen arra az útra, amit a saját agya szabott eléje: a leglángolóbb, legtisztább motívumú agitációra a kis emberek mellett.”* (1905. jan. 25.).

Az úgynevezett „kisemberek” melletti kiállás, amivel Vázsonyi elnyerte Cholnoky rokonszenvét, természetesen Cholnoky személyes élettörténete szemszögéből is magyarázó értékű. Azaz, a politikai opció személyes motivációját is föltárja, megmutatja. De Vázsonyiban Cholnokynak nemcsak eszméi tetszettek, politikusi gyakorlatát – „agitátorságát” – is mintaszerűnek vélte. Cholnoky szerint ugyanis a modern, demokratikus politikus (a korban jelenlévő egyéb politikustípusokkal ellentétben) csakis az „agitátor”, a meggyőzésre törekvő lehet: *„Politikust igazán politikussá csak az agitatív tehetség tesz, a nélkül a politikus vagy rideg bürokrata, vagy mások eszéből élő demagóg, vagy pedig opportunus limonádé. Régi igazságokat talán lehet védelmezni bürokratikus berendezkedéssel, vagy opportunizmussal, de új igazságnak a népbe való viteléhez, közértékké való tételéhez agitáció kell, lélek, amely hisz a maga igazában s hitet tud kelteni másokban is. Éppen Magyarország a jó példa arra, hogy minden nagy politikus agitátor. Agitátor volt Széchenyi István, minden idők egyik legnagyobb agitátora Kossuth Lajos és agitátor volt Tisza Kálmán is mindaddig, amíg kielégített hatalmi vágya rá nem kényszerítette az opportunizmusra, amíg támadóbból védővé nem alakult át.”* (1905. jan. 25.).

Ez az agitátorságot magasztaló elv (s megfogalmazása) látszólag extrém és provokatív elv. Valójában, visszatekintve a 20. század történetére, immár egyértelmű: Cholnoky, jó érzékkel, a modern, demokratikus politikus alaptípusát anticipálta és állította érvelése középpontjába. (Más kérdés, hogy ma már nem csak a tekintélyelvű, autoriter politikusok árnyoldalát ismerjük, de látjuk a meggyőzést, az „agitációt” gyakorló politikustípussal együtt járó „üzemi balesetek” természetét is, sőt az „agitátor” s a demagóg közötti határ-

vonalak elmosódását is.) Annyi mindenesetre bizonyos: ez az agitátorság-fölfogás elvileg kizárja a közvetlen erőszak-alkalmazást az adott társadalmon belül, mint politikaalakító eszközt. S ez összhangban van a „kritikus” Cholnoky más alkalmakkor gyakorolt kritikáival, elmarasztaló szempontjaival.

5

Cholnoky voltaképpen a dualizmus egész politikai rendszerével szemben oppozícióban volt. Magát az osztrák–magyar kiegyezést is rendszeresen bírálta, sőt annak tízévenkénti újra tárgyalását egyenesen beépített feszültségforrásként értelmezte. *„Mentül csúnyább valami betegség, annál szebb nevet adnak neki az orvosok. Mentül ártalmasabb, mentül kártékonyabb valami intézmény, annál szelídebb elnevezéssel keresztelik el a politikusok és a népek sorsának egyéb igazgatói. Itt van például a kiegyezés. A neve egyességet, békességet, összetartást jelent, a lényege az, hogy tíz évvel tovább fogunk marakodni Ausztriával, tíz évre újra el vagyunk adva szőröstől-bőröstől, újabb tíz évig szabad a rablás Magyarországon”* (Megújított bilincsek! 1907. júl. 16.). Ez a vélekedése tartós meggyőződése volt, már 1905 januárjában is ebben az értelemben kommentált egy eseményt: *„1867-ben olyan szerződést kötöttünk, amely törvényben utalja Ausztriát és Magyarországot arra, hogy minden tíz esztendőben összevesszenek. [...] ez a sok és alapos összeveszés az oka annak, hogy Ausztria ma gyűlöl bennünket s mi gyűlöljük Ausztriát, amikor tulajdonképpen erre sem nekik, sem nekünk semmi okunk nincs, – csupán csak a közös állapotunk.”* (A gyűlölet. 1905. jan. 20.).

Nincs nyoma annak, hogy a kiegyezés gazdasági indokait, a „közös piac” Magyarországra nézve előnyös (vagy legalábbis előnyökkel is járó) kondícióit gazdasági szempontból mérlegelte volna. A közgazdasági nézőpont (amely pedig a gyakorlat megértésének bizonyosan egyik releváns megközelítési lehetősége) hiányzott horizontjából. Nézőpontja részben hatalomtechnikai, részben kulturális szempontokkal jellemezhető, a gazdasági tevékenységet pedig, ha egyáltalán figyelmére méltatta, evidenciaként, valami magyarázatra és mérlegelésre nem szoruló adottságként kezelte. Ez alighanem „úri” szocializációjának egyoldalúsága, soha föl nem számolt maradványa volt. Így, a jelek szerint, bizonyos összefüggések iránt teljesen érzéketlen maradt. A politikai színpad anomáliáit viszont annál érzékenyebben mérte föl. Az osztrák–magyar kiegyezés „birodalmi” logikáját (s így végső soron lényegi, beépített irrealitását) például nagyon pontosan diagnosztizálta: *„a hatvanhetes kiegyezés a mai, semmire sem fejlődött, sőt visszafejlődött formájában csakugyan nem egyéb, mint fikció. Merő fikció, az utolsó, görcsösen őrzött árnyék-argumentum amellet a történelmi nem-igazság mellett, hogy Károly császár birodalma nem omlott szét s ami lehullt róla, az is vissza fog hozzá ragadni még idővel”* (1905. jan. 20.). A kiegyezést generaláló „fikció” hamis, önáltató logikáját élesen és pontosan írta le: *„Csodálatos, hogy micsoda évszázados macacssággal tapad hozzá ehhez a ma már teljesen lehetetlen, képtelen reménységhez, vagy hipotézishez, vagy mihez a hagyományos bécsi politika. Mintha a Burg számára in usum Delphini készült történetkönyvekből kifelejtette volna az írójuk azt az igazságot, hogy Spanyolország már nem a Habsburgoké, hogy Hollandia önálló és nagyon szabad állam, hogy 1806 óta nincs már szent római birodalom, sőt hogy Königréc óta Ausztria szerencsésen ki van tuszkolva a német bundból is s a németiséget azóta nem Bécsből, hanem Berlinből irányítják.”* (1905. jan. 20.). *„Mindez nincs benne a Burg történettudományában. Mindezt csak átmeneti, múló jelenségnek tekintik, amely visszacsinálható s bizonyosan vissza is fog még csinálódni valaha. S hogy legalább a magja megmaradjon a hajdan dicsőséges és majdan dicsőséges Ausztriának, iparkodnak mentül görcsösebben magukhoz szorítani – Magyarországot. Mert magnak, annak jók vagyunk.”* (1905. jan. 20.).

Az osztrák–magyar ellentéteket és „gyűlölségeket” Cholnoky, jó érzékkel, a két ország szükségképpen külön érdekeiből, mindenekelőtt azonban a főntiekben vázolt birodalmi logika irrealitásából vezette le. A kölcsönös gyűlöletet az osztrák–magyar kiegyezés alapösszefüggésének látta. *„A gyűlölség – jó, hogy rámutat erre néhanapján egy-egy uj. Jó, ha meg-megráznak bennünket, hogy bele ne aludjunk magunkat a mai állapotba, hogy el ne felejtjük, bennünket nem a szeretet, hanem a gyűlölet tart össze. Mert a szeretet csak népek boldogulására, országok felvirulására, dinasztia nyugalma való, de a gyűlölség az kancsal szemével még mindig látja a festett eget, amelynek középeurópai nagyhatalmasság, összbirodalom, újra feltámadó Szent Római Birodalom a neve.”* (1905. jan. 20.).

Ha tudjuk (márpedig tudható), hogy e cikk megírását követően alig másfél évtizeddel, az első világháború végén hogyan omlott össze szinte pillanatok alatt a kettős monarchia, Cholnoky elemzése igazolást nyer.

6

A kiegyezés elleni szokásos, mondhatnánk, szokványos „48-as” érvek Cholnokynál is föl-fölbukkannak. A nemzeti önállóság korlátozottsága (pl. a külön magyar külpolitika, a hadsereg, sőt a magyar vezényleti nyelv hiánya), a közös költségekben való, aránytalanul nagynek vélt részesedés alkalmilag Cholnokynál is a „sérelmek” között szerepelt. Ezeknél a szokványos momentumoknál azonban lényegesen fontosabb politikaértelmezésének két eleme.

Az egyik kétségkívül az, hogy szerinte a magyar kormányzati politika a magyar érdekek rovására alárendelődik a bécsi politika érdekeinek. Ezt az – értelemszerűen: „hibás” és „kártékony” – politikát Cholnoky számára klasszikus formában Tisza István testesítette meg. *A neveletlen idegen* című cikkében (1905. jan. 14.) vitriolos érveléssel leplezte le Tiszát: *„Semmi kétség eddig nem volt arról, hogy a magyar kormány leghívebb hívei, legodaadóbb támogatói azóta, hogy Tisza áll az ügyek élén, a bécsi lapok. Szívbeli gyönyörűség volt olvasni, hogy milyen meggyőződéses kormánypárti – magyar kormánypárti – az osztrák sajtó s hogy micsoda lelkesedéssel követi a harcban a miniszterelnököt a lajtántúli közvélemény. Hogy lelkesedtek mellette, milyen kiáltó szóval biztatták, hogy ne hagyja magát s mennyi talpraesett argumentumot hoztak fel, hogy igaza van! A kormánytól legfüggetlenebb magyar sajtó nem tudott olyan meggyőzően érvelni a Tisza politikája mellett, mint a bécsi lapok, amelyek majd csaknem hogy nemzeti színű kerettel jelentek meg november 18-ika után a hazafias lelkesedéstől s gyászkeretben december 14-én, eltelve honfíbuval és aggodalommal a haza jövőjén.”* (1905. jan. 14.). Tisza „nemzetmentő és parlamentgyógyító politikájá”-nak osztrák támogatása, amelyről Cholnoky csak erős ironiával tudott szólni, természetesen ki volt téve a konjunktúra változásainak. S az osztrák politika ridegebb hivatalos osztrák politikát erősítette föl, megváltoztatta Tisza mozgásterét is. *„Minden józan politikai felfogás szerint”* – mondja Cholnoky – *„ebből annak kellett volna következni, hogy az osztrák miniszterelnök ezzel egyszerre igazán előkelő idegenné válik magyar kollégája számára. De lévén Tisza a játékban, természetesen nem ez következett, hanem az, hogy Tisza iparkodott jóbarátja maradni az osztrák kormánynak és sajtónak, ellenben az osztrák kormány és vele együtt természetesen a sajtó is egyszerre idegenné tekintette Tiszát. Még pedig nem is nagyon előkelő idegenné, hanem olyanak, aki »beleköpött a Gautsch levesébe«.* (1905. jan. 14.). Az osztrák sajtó tehát, mondja Cholnoky, nemcsak beszüntette Tisza támogatását, de szembe is fordult vele. A következmény pedig, magyar szempontból, egy meglehetősen paradox szituáció kialakulása lett, amelyet Cholnoky azonmód diagnosztizált is a maga ironikus, de frappáns módján: *„Hát ez is csak eredmény és Tisza a gáncsolóival szemben ma már sikerekre*

hivatkozhatik: itthon propagálja a közös vámterületet, Ausztriában híveket szerez a különválásnak, Budapesten földhöz vágta a parlamentarizmust, Bécsben munkaképessé tette a reichsrathot. Milyen kár, hogy nem osztrák miniszterelnök! Akkor bizonyosan nekiünk használna.” (1905. jan. 14.).

Bizonyos, hogy Cholnoky interpretációja, a maga egyszempontúsága ellenére, az osztrák–magyar-viszony valóságos paradoxiját ragadta meg, s olyasmire mutatott rá, amit egyetlen realiztikus politikai gyakorlat sem hagyhatott figyelmen kívül.

A másik elem, amely jellemző erővel jelenik meg Cholnoky publicisztikájában az, hogy szerinte a kiegyezés fönntartásának igyekezete, mint népszerűtlen törekvés, deformálta a magyar közéletet, mindenekelőtt a politikai osztályt. A folyamat eredményét, axiomatikus tömörséggel, Tisza bukásának előestéjén fogalmazta meg. Előbb, röviden, csak az úgynevezett pártkassza kiürülését hozta szóba (a „pártkassza” volt az az illegitim pénzalap, amelyet – megvesztegetésre, „jutalmazásra” – a politikai elit „célirányosan” használhatott föl érdekei érvényesítése során), majd kimondta: „Szóval bajok vannak, nagy bajok. Se pénz, se posztó. Se igazság, se pártkassza.” (Baj van. 1905. jan. 6.). Azaz, szerinte Tisza politikájának ekkor már sem igazsága nem volt, sem „pénze” a közélet manipulálásához: az igazság nélküli politika korrupció és erőszakos érvényesítéséhez.

A remény azonban, amelyet Tisza bukásának előestéjén megfogalmazott, hogy tudniillik „[m]egtörténhetik az a szegény, hogy az ország csakugyan tisztán választ” (1905. jan. 6.) – hamar semmivé foszlott. Cholnokynak, mint jó néhány későbbi cikke tanúsítja, tapasztalnia kellett, hogy az a bizonyos „pártkassza” mégsem ürült ki végleg, sőt a rendszer működésének szerves része maradt. 1907 februárjában *Kisértetek járnak!* című cikkében éles hangú, általánosító összefoglalást adott e kérdésről: „Magyarországon még annál is van szörnyűbb dolog, hogy nincs pénz. Az, hogy van pénz. // Mert Tiszáéknak és a darabontoknak nagyon bőségesen volt pénzük. Nézetek csak bele a disznóságok aktáiba, olvassátok csak a részleteket, amelyek kiderültek, és nem kell papíron számítanotok, hogy rájőjjetek: évekre segíteni lehetett volna a tanítókon, a magyar kultúra szent ügyén azzal a pénzzel, amelyet bűnös kezek az állam kincseiből raboltak el, hogy vele lelkeket vásároljanak, gazembereket hizlaljanak, becsületet rontsanak, bérenchadat jutalmazzanak és még az igazak lelkében is megingassák a hitet és meggyőződést, hogy munka, becsület, hazaszeretet, tiszta kéz szent és magasztos dolgok.” (1907. febr. 24.). Majd, még ugyanebben az idézett cikkében, rátett egy lapáttal: „Tisza százezreket adott a választásra a szabadelvűpártnak – az ország pénzéből, a darabontok pedig a szó szoros értelmében megvettek mindent, ami eladó volt, embereket, lapokat, ügynököket, politikai szegénylegényeket, hazát nem ismerő kalandorokat, sárral össze nem téveszthető, mert annál sokkal szennyesebb nyomdafestéket. Piramisa a gonosziságnak és elvetemedettségnek az, ami ezekből az aktákból élénk mered.” (1907. febr. 24.). S az *Új milliók, régi bűnök* című cikkében (1907. ápr. 27.) is hasonlóan érvelt, követelve, hogy a kormányzat „ne hagyja jóvá a törvénytelenül kidobált száz milliók elköltését, kérje számon a darabont-pénzeket” stb. Véleménye a „ránk szabadított sáskák”-ról, a „bitangok”-ról, „akik nem átalották magukat főispánoknak, kormánybiztosoknak, szolgabíráknak, ördög-pokolnak nevezni”, mindezek után nem is kétséges. A politikába beépített korrupciót (s azt, amit e körbe utalt) mélyen megvetette, elutasította.

7

Cholnoky ütközni merő, a marginalitást egzisztenciálisan is, politikailag is tudatosan vállaló erős karakter volt. A saját útján járt, nem volt hajlandó úszni az árral. De – ahogy Tordai Zádor más összefüggésben, másról írja – „aki önmagának ellentéteit akarja megtartani, annak léte egyé válik ellentéteinek létével” (idézi Heller Ágnes: *Múlt és Jövő*, 2011. 1. sz. 13.). S Cholnoky beállítódása, úgy vélem, föloldhatatlanul ellentmondásos volt. Antinómiák

között mozgott. Így, bár jóhiszeműségéhez nem férhet kétség, olykor, alkalmilag félelmetes konzekvenciáig jutott el – oly erős volt ugyanis veszélyérzete.

Az 1907. tavaszi véres romániai események, amelyeket később forradalomként is értelmeztek a történészek, elégtétellel töltötték el. „Őszinte részvéttel vagyunk az üldözöttek, kifosztottak és vagyonukban tönkretettek iránt, de részvét, borzalom és felháborodás mellett érezniünk kell – emberek vagyunk, ne tagadjuk – bizonyos elégtételt is. Mert minden egyes felgyújtott falu, minden kirabolt kastély, minden puskalövés, ami a nekivadult oláh parasztnak fegyveréből esik: bennünket igazol. [...] a felgyújtott román falvak vérvilágossága hazugság nélkül való fényt derít a magyarországi román kérdésre.” (Vérben gázolnak! 1907. márc. 24.). Eddig a pontig akár még igaza is lehetne, az elkeseredett román parasztnak véres akciójának elképzelhető egy ilyen „magyar” interpretációja, jóllehet implicite már ez az érvelés sem nélkülözi a „kultúrfejlődés” legalábbis ambivalens logikáját. Cholnoky azonban nem állt meg itt, s nagyon határozottan s konkrét aktuálpolitikai következtetéseket vont le a romániai fejleményekből: „A népbontás rendszere ez [ti. az, ami Romániában volt]. Következetes és vakmerő elzárása a kultúrának, a felvilágosodottságnak, az emberi öntudatnak a néptől, amely annál könnyebben fogható igába, mentül inkább barom marad. Kevés közünk van ahhoz, hogy Romániában kormányzati elvétel emelte ezt a rendszert a bojárbölcesség és balkánlelkiismeret, de éppen azért, mert minden emberi érzés felháborodik a román forradalom véres és alávaló eseményein, nálunk most kormányzati kötelesség megragadni a minden Demoszthénesznel és Vajda Sándornál ekesebben beszélő alkalmat és eltiporni, ha kell erőszakkal is az oláh népbontásnak Erdélybe is átcsempészett és szemérmetlenül űzött rendszerét.” (1907. márc. 24.). Az erdélyi nemzeti kérdésre ilyen „magyar” s föltűnően rapid megoldása nemcsak erkölcsileg nem igazolható (amire pedig Cholnoky más összefüggésben ugyancsak hivatkozik), de gyakorlatilag – „reálpolitikailag” – is irrális volt: a demográfiai és gazdasági trendeket pusztán erőszak-alkalmazással nem lehetett volna felülírni. De az ötlet, az erőszak-alkalmazás igénye szimptomatikus. Cholnoky veszélyérzete vall, s a veszélyeztetettségtudat hamisan motiváló erejére s lehetőségére hívja föl a figyelmet.

A nemzeti öncélúság és a geopolitikai „racionalitás” egybeszővődése más alkalommal, más összefüggésben is radikális konzekvenciáig vezette el Cholnokyt. Az úgynevezett hármasszövetség Magyarországra vonatkozó következményeit elemezve 1907 nyarán Megújított bilincsekről beszélt, s Magyarország geopolitikai lehetőségeit mérlegelve egy Olaszországgal szembeni háborút – s Albánia magyar megszállását vizionálta. „Nekünk magyaroknak édes kevés közünk van ahhoz, hogy mit akar Olaszország Trieszttel. Ellenben igen nagy közünk van ahhoz, hogy mik szándékai Olaszországnak a Balkánon. A majdan széthulló Törökországból nekünk Albániára nemcsak jogunk van, hanem egyenesen kötelességünk, hogy megszerezzük. Másként cselekedni öngyilkos politika volna, mert Albánia más hatalom kezén annyit jelentene, hogy elvesztettük egyetlen tengerünket, az Adriát. És bizonyos, hogy Albániának utána veszne Fiume is.” (Megújított bilincsek! 1907. júl. 16.). A következtetés: „Nekünk Albániát még vértenger árán is meg kell szerezniünk, de Olaszországnak sem titok az a szándéka, hogy aspirál Albániára. [...] Mindebből következik, hogy amint az albán kérdés aktuális válik, nekünk Olaszországgal szemben tüstént és teljes energiánkkal kell fellépniünk.” (1907. júl. 16.).

Ez a borzongató okfejtés önmagában csakugyan nem nélkülöz bizonyos geopolitikai racionalitást. Egészében mégis, részben, morálisan érzéketlen gondolati konstrukció, hiszen nem veszi figyelembe azt a más összefüggésben oly fontosnak érzett összefüggést, hogy egy ország a saját népéé, azaz Albánia az albánoké, részben túlméretezi az ehhez az imperializmushoz szükséges „saját erő” meglétét. Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar fele, amely már eleve két- és többoldalú szerződések foglya volt, és saját érdekű önmozgása így alig lehetett (például külpolitikája csak a kettős monarchiának volt, önálló magyar kül- és hadügy nem is létezett) – egy ilyen akció lebonyolítására képtelen

lett volna. Az utóbbi relációkat azonban, bármily paradox is a dolog, Cholnoky maga is nagyon jól ismerte, sőt elemzése részben éppen ennek a szituációnak a fölmérésére irányult. De veszélyérzete, úgy látszik, megint végletes – „birodalmi” – megoldások felé sodorta. S hogy motiválója csakugyan a veszélyérzet volt, azt a cikk zárata ez esetben teljesen világosan ki is mondja. „Ezek az áldásai a hármasszövetségnek” – összegezte okfejtését ironikusan, majd hozzátette: a szövetséget „a német Bismarck kitűnően csinált[a] meg Németország számára, az olasz Crispi nagyon jól csinált[a] meg Olaszország számára és a magyar Andrássy Gyula is pompásan csinált[a] meg – Ausztria számára.” Majd mindez egy rezignált kérdésbe fut ki nála: „Velünk magyarokkal ugyan ki törődne, mikor Európa békéjéről van szó?” (1907. júl. 16.).

A dolog lényege alighanem itt rejtőzik. Cholnoky, „jó magyarként”, reálpolitikus akart lenni, de hibátlanul csak veszélyérzete működött. Terápiája, valóságos megoldási ötlete nem volt, s nem is lehetett. A világesemények, magyar szempontból, kollíziós szerkezetben haladtak végkifejletük felé.

8

Nem tudjuk, hogy a kortársak által már-már polihisztorként tisztelt Cholnoky ismerte-e a marxizmus, közelebbről Marx kapitalizmuskritikáját. A vulgármarxizmusról, amely a kor szociáldemokráciája révén viszonylag széles körben elterjedt, s bárki által ismerhető volt, bizonyosan bírt némi ismerettel, ám – a jelek szerint – ez a valóságmagyarázat nem nyerte el tetszését. Az a szociális érzékenység, amely írásaiban járulékosan mégis jelen van, úgy tetszik, merőben más gyökerű. Amennyire ma megítélhető, érzékenysége részben saját tényleges helyzetéből fakadt, személyes tapasztalatok leképeződése volt, részben – s egyáltalán nem mellékesen – a tradicionális keresztény kapitalizmusértelmezés leszámazottja. Ennek az archaikus eredetnek a nyelvi jele lehet, hogy Cholnoky kedvenc szava, amellyel a kapitalista pénzületeket (erősen negatív hangsúllyal) megnevezte, az *uzsora*. (Ismeretes, a kereszténység nagyon sokáig tiltotta hívei számára a pénzületeket, azokat uzsorának tartotta, s e tilalom eredménye lett, hogy a mégiscsak szükséges pénzületek lebonyolítása nem keresztények, például zsidók s más, az adott szisztémán kívüliek kezébe összpontosult.) Az *uzsora* szó ilyen kiemelt funkciójú használata kettős következménnyel járt. A gazdasági szereplők egymás közti akcióinak *uzsoraként* való megnevezése, bár kétségkívül határozott distanciáról árulkodik, bizonyosan nem képes pontosan leírni a folyamatokat. Ugyanakkor, e „pontatlanságtól” nem függetlenül, a kapitalizmus lehetséges kritikáját leszűkíti, s voltaképpen, erősen korlátozva a kritika esélyeit, „pénzügyi” keretek között tartja.

Egyik cikke, nagyon jellemzően, a hitelszövetkezeteket (s az azok létesítését lehetővé tevő törvényhozási gyakorlatot) bírálja, *Uzsorások, vérszopók* címmel (1907. máj. 26.). A hitelszövetkezeteket „uzsoraszövetkezetek”-nek tartotta. E szóhasználatnál is jellemzőbb azonban rá az az érvelés, amellyel e szövetkezetek ellen föllépett: „A kizsároltságunk, az általános elszegényedtség, melynek első és alapvető oka az Ausztriával való gazdasági közösség, honosította meg nálunk ezt az intézményt, amelynek a meghonosítóját Angliában felakasztanák, Amerikában pedig egyszerűen meglincselnék.” A magyar hitelszövetkezet ugyanis, leírása szerint, sajátos logikával működött: „Két-három olyan ember, akinek van tőkéje és nincs lelkiismerete, összeáll, még azon sem töri a fejét, hogy alapszabályokat rójjon össze, hanem lemásolja a szomszéd házában levő hitelszövetkezetét, benyújtja a törvényszéknek, a törvény értelmében megkapja a jóváhagyást és tüstént, akár öt perc múlva megkezdheti a szabad rablást, mert kétségbeesett ember, aki maga viszi oda nekik a bőrért vásárra, naponta ezerszám szaladgál az utcákon.”

(1907. máj. 26.). Az ilyen-olyan jogcímen kialakított „burkolt uzsora” pedig Cholnoky szerint azt eredményezi, hogy „az ember ötszáz korona adósság fejében kap vagy háromszáz koronát” (1907. máj. 26.). Azaz, „a törvény, amely engemet, ha nyolc egész és egy tized százalékra adom kölcsön a pénzemet, irgalmatlanul becsuk, megengedi, hogy kikölcsönözzem a pénzemet huszonöt-harminc százalékra, ha ezt nem mint becsületes, őszinte magánuzsorás teszem, hanem »mint szövetkezet«” (1907. máj. 26.). Bizonyos, hogy itt Cholnokynak igazságai vannak, valódi problémákról beszélt, érvelésében azonban van valami beépített naivítás. A hiteligeny, amely kielégítést keres, a félperifériális kapitalizmus körülményei között nyilvánvalóan drágábban jut pénzhez, mint a centrum országaiban – ez így volt, s így van ma is. Ám amennyiben a kapitalizmus keretei között maradunk, ez az anomália megszüntethetetlen, hiszen a „piac” lényege éppen a pénznek az egyik gazdasági szereplőtől a másikhoz való – egyenlőtlen – átszivattyúzása. A hitel biztosítása a félperiféria körülményei között másképpen, mint „drágán”, nem történhet meg. A tőke és a „lelkismeret”, amely Cholnoky elvárásai szerint összetartozna, itt szükségképpen szétválik. S minél távolabb van egy országtól a centrumtól, annál inkább.

A paradox Cholnoky naivításában az, hogy amikor részleteket elemez, ő maga is újabb s újabb részletét világítja meg a valós összefüggéseknek. Amikor, jó fél évvel később, Günther Antal igazságügy-miniszter benyújtotta javaslatát az úgynevezett „uzsoratörvény” módosításáról, maga Cholnoky is szembesült a ténnyel, hogy itt nem egyszerűen egyéni stiklikről, „lelkismeretlenségekről” van szó, hanem mélyebb összefüggésekről. A jegybanki kamatnak a (korábbi) „uzsoramutat fölé emelése” makrogazdasági összefüggésekről árulkozik. Ki is mondja (persze a maga „nemzeti” látószögéből): „Az országot egyetlen jól megfogalmazott paragrafussal kiuzsorázta Ausztria. A kvótaemelések a képviselőházra átjárt szellemes kötelessége ugyanaz a manőver, mint amit a nagypénzű ember csinál akkor, amikor még több pénzre éhezve, magánuzsorás helyett, mint szövetkezet jelentkezik. Az emberek kilógó nyelvvel lótnak-futnak az utcán, hogy az Isten szerelméért kaphassanak valahol harminc-harmincöt százalékra pénzt, mert különben csak azért nem halnak éhen, mert előbb megfagynak.” (Futnak a nagy tolvajok! 1907. dec. 20.).

S ez az a pillanat, amikor, ha csak néhány – beszédes – kérdés erejéig is, Cholnoky „uzsora”-kritikája egyetemesebb érvényűvé általánosodik, politikailag radikalizálódik. „Megint csak a kis tolvajokat fogdossák el” – írta. „Azokat, akiknél csak a kamat nagy, a láb kicsiny. Hol és hogyan maradtak ki a Günther törvényéből az igazi nagy uszorasok? A földuzsora, amely a kisbirtokot vérig szívja a földkóstolás révén, de a nagybirtokot engedi még nagyobbra, még uszoraképesebbre dagadni. És a véruszora, amelyik a munkásember munkaerejét, levegőjét, táplálékát, melegét szívja föl magába, hogy sírva tallóz, aki él, ha egyáltalán van még valaki, aki él.” (1907. dec. 20.). „És – last not least – a fő-főuszorás hol marad: Ausztria [...]? Amelyik éppen most viszi vigyorgva a pénzünket, a vérünket, sőt még azt is, ami mind ennél több: a nemzeti becsületünket.” (1907. dec. 20.).

Cholnoky alapélménye (már tudniillik „felnőttkori”, munkavállalói alapélménye) a kisegzisztenciák tapasztalata volt, s ennek olykor hangot is adott. „Nálunk a munka nyomorult bérére és a vagyon szegényes jövedelmére már a megszületése pillanatában lecsap az adó és Ausztria. Senki a jogos várakozása szerint megfizetve nincs, senkinek nem hoz teljes kamatot a tőkéje, és még ezeknek a csonka jövedelmeknek is óriási hányadát harapja le a rút kétfejű madár, csípi le az adó harapófogója. Azért nálunk mindenki rohan a pénz után. A tisztességes kereset elégtelen lévén, mennek az emberek a kalandor-kereset útjára.” (Lakásforradalom! 1907. aug. 11.). A tőke-munka-ellentét tematizálásától, sok kortársától eltérően, szinte programosan tartózkodott, sőt – láttuk – Vázsonyi programjában éppen azt becsülte, hogy Vázsonyi a „polgári” kereteken belül maradt, a „szociális dogmákat” figyelmen kívül hagyta. A legszegényebb, legkiszolgáltatottabb kisegzisztenciák megnyomorítása ellen azonban így is fölszólt.

„Hetvenöt százalékkal, száz százalékkal emelik máról holnapra a házbért olyan házakban, ahol heti fizetők laknak, tehát nagyon szegény, nagyon segítség nélkül való emberek, akiket három nap alatt ki lehet dobni az utcára, hála legyen ennek az átkozottul jól megcsinált város [ti. Budapest] még jobb szabályrendeleteinek.” (1907. aug. 11.). Ez a helyzet önmagában is elfogadhatatlan volt Cholnoky számára, igazán azonban az háborította föl, hogy – mint írta – „[e]mberi formát bitorló hiénák kitalálták a nyúzás legújabb formáját: bérbe vesznek egy egész házat, apró lakásokra osztják fel, mert a kicsiny halak a legjobb halak, s minden héten egyszer megnyúznak mindenkit, akit balcsillagzata arra vitt rá, hogy mint lakó a körmük közé kerüljön.” (1907. aug. 11.). Talán nem véletlen, hogy e jelenségről Cholnoky novellát is írt, a *Nyugat* előzményének számító Szerda egyik máig élő, erős szövege éppen ez az írása lett. De ez a jelenségkör elsősorban mégis mint valóságos életprobléma foglalkoztatta. A kiszolgáltatottságnak ez a foka s formája ugyanis elégedetlenséget váltott ki, tüntetések, bojkottok, sőt ablakbeverések is jelezték a spontán tiltakozást, a „pesti publikum” fölháborodását. S Cholnoky kommentárja, amit az üvegcsörömpölés kapcsán fogalmazott meg, önmagáért beszél: „Jó lesz meghallani olyan helyen is, ahonnan még jöhet valami segítség. Nem is a tizenkettedik, hanem a tizenharmadik órának az ütése ez már, és most már azután nem is lelketlenség lesz többé, hanem cinkosság, bűnre való szövetkezés kormánytól, hatóságoktól, fővárostól egyaránt, ha tüstént nem segítenek a forradalomba kergetett szegény emberek baján és ha meg nem állítják a szakadatlan embernúzásnak örökké forgó arkhimédeszi csavarát. // Segítség kell, de gyorsan, mert most még csak ablak csörömpöl, de ha így megy tovább a szabad rablás, senki nem lehet biztos róla, hogy nem lobbanik-e lángra ma vagy holnap, itt vagy amott egy-egy tífusztanya, vagy poloskafészek. // Egy egészen speciális forradalomnak, a lakásforradalomnak a határán vagyunk.” (1907. aug. 11.).

Illúzióvesztésének, patriarchális társadalomeszménye ellehetetlenülésének igazi jelzése mégis az agrárium helyzetéről írott egyik cikke (*Szomorú aratás!* 1907. jún. 30.). A diagnózis, amit itt ad, egyszerre villantja föl egy premodern társadalom „emlékét”, s a patriarchális viszonyok végleges eltűnését: „A félelem és az ijedt várakozás üstökös csillaga sugárzik fönn a magyar égen. Mi lesz? A cserdőrszurony jó fegyver, de nem lehet vele aratni, a deres jó paripa, de nem arra való, hogy kévével megrakott szekeret húzzon. A magyar paraszt, aki hajdan danolva, tréfálva, ünnepraposan kezdett hozzá az aratáshoz, ma mogorván néz végig a szélringatta kalásztengeren – talán egy másik, nagyobb tengerre gondol – és amikor kezébe veszi a kaszát, csak a jó isten őriz bennünket attól, hogy nem arra gondol: hogyan lehet egyenesre verni! Cseléd és gazda nem család többé, hanem ellenség, az istenadta mag nem közönséges, általános öröm, hanem keserű vitatkozás szomorúsága. Lelkük rajta, akik tették, akár amonnan kezdték, akár innen szaporították.” (1907. jún. 30.).

S a cikk zárlatának társadalomképe is kiábrándult, illúziótlannul keserű: „Lelküinkben a fagyoszentek hidege, szanaszét az országban pedig szomorú aratás: arat a halál és a kivándorlási ügynök.” (1907. jún. 30.).

9

A kép, amely Cholnoky vezércikkeiből összeáll, meglehetősen disszonáns. Amit tapasztalt, az elégedetlenséggel töltötte el. Elsősorban a közélet alakulásával volt elégedetlen, de az sem tetszett neki, ahogy a kis egzisztenciák élni kényszerültek. „Elégedetlenkedő”, kimondottan kritikus „alkat” volt, az újságírást, pontosabban, a vezércikkírást a közéleti kritika eszközeként kezelte. A részleteket illetően nagyon gyakran igaza volt, írásai éles szemű, pontos diagnosztára vallanak, véleményei mindig megfontolandók. Interpretációi azonban valahogy mégis „egyéniek”, hogy ne mondjuk, esetlegesen: maradéktalanul sem a kortársak, sem az utókort megtestestítő történészek valóságértelmezéseivel nem

egyeznek. Mi adja egyediségüket? Cholnoky eszményei és tapasztalatai között tartós és föloldhatatlan inkongruencia volt. Eszményei, amelyek írásai szövegében, olykor csak egyes szavaiban vagy hangsúlyjaiban tetten érhetők, sokat megőriztek egy premodern, patriarchális társadalom „úri” logikájából – szocializációja ereje e vonatkozásban mindvégig kimutatható. Tapasztalatai azonban, amelyeket illúziótlanul tudomásul vett, már egy „modern”, vagy legalábbis gyors ütemben modernizálódó, érdek- és üzletszerű világ napi gyakorlatából származtak. S Cholnoky nem volt abban a helyzetben, hogy e tapasztalatokat ne vegye tudomásul, valahogy ne integrálja világképébe. Okos emberként ezeket a tapasztalatokat, bár ha tehette, egyéni bűnökként kezelte, egyre inkább a „modern” világ működésmódjaként ismerte föl. (‘Ilyen a világ.’) A bírálat jogát persze nem adta föl, bizonyos határok közt megőrizte a morális lény integritását és ítélkező ösztönét. De hol a premodern, patriarchális eszmények felől bíralt (s „lelkiismeretet” stb. kért számon a szereplőkön), hol – visszájára forduló megközelítéssel – a hatalmi racionalitás logikája irányította (például Albánia megszállásának követelésekor). A kettő, bár azonos töről fakadt, logikailag összeegyeztethetetlen. S bírálatait Cholnoky nem is tudta, valószínűleg nem is nagyon akarta egységes rendszerré szervezni: igyekezett megmaradni a napi fejlemények konkrét, egyedi és pragmatikus értelmezése és bírálata körében. Ez nyilván a tollából élő újságíró „önvédelme” is volt, a teljes marginalizálódás, vagy még inkább az újságírásból való kiszorulás elkerülésének eszköze. De nem csak az. Oppozíciója belsőleg, nézetei logikai szerkezetét tekintve sem volt egységes és ellentmondás-mentes rendszerré szervezhető. Mint „nemzeti” nézőpontú publicista a „magyar” sérelmek és érdekek „racionális” megszólaltatója volt, aki ilyenkor, ha kellett, figyelmen kívül hagyta a morál szempontjait, s a partnerek-ellenfelek saját érdekeit nem „számította be” a hozzájuk való viszony kialakításakor. Befelé, a társadalom tagoltságát illetően viszont a különérdekek fölismerése és racionális érvényesítése helyett a különbségeket egy patriarchálisan (lelkiismerettől, méltányosságtól stb.) enyhített formában várta volna el. Olyannyira, hogy a radikális érdekérvényesítés szocialista programját el is utasította, képviselőit pedig ostorozta. Ám bármennyire is törekedett egy evolutív, „vázsonyiánus” út képviselőjére, a modernitás valóságos viszonyai befelé is az érdekütközést tették általánossá és kikerülhetetlenné, s fől számolták a patriarchális problémakezelés esélyeit. Ezt pedig, a szociális visszasságok kieleveződését megtapasztalva, Cholnokynak is mindinkább tudomásul kellett vennie. S a patriarchális viszonyok teljes széthullását látva („a cseléd és a gazda sem család már”) kritikai pozíciója belsőleg, logikailag vált erősen széttartóvá.

Azaz: a modernitás divergáló erőinek működését érzékelve, sőt azokat részben diagnosztizálva is, eszményei képviselője belsőleg vált igazolhatatlanná. Ezek az eszményei azonban mélyen beleje voltak vésődve, szubjektíve – önmaga föladata nélkül – nem is mondhatott le róluk. Eszményei és tapasztalatai hiteles képviselője így a „kifordított tények” világában, a szubjektum valóságos ellentmondásait is prezentálni képes irodalomban volt csak lehetséges. S az, ami a publicisztikában önellentmondás, belső diszkrépancia volt, az irodalomban a gazdagság, a megjelenített világ plaszticitásának és „érdekességének” lett az alapja.

Az író nyeresége a politikai elemző önellentmondásaiból, „kudarcából” fakadt. Az irodalmi gazdagság ugyanis nem jöhetett volna létre a politikai elemző földolgozott, „megértett” tapasztalatai nélkül.

Irodalom

- Ady Endre 1912: *Margita Párisba jött*. Nyugat, II. 128–131.
- Barta András 1998/1999: *Modern és posztmodern horizontok Cholnoky Viktor novellisztikájában?* Szép Literatúrai Ajándék, 4. és 1. sz. 60–71.
- Dérczy Péter 1993: *A reális kísértet. Cholnoky Viktor publicisztikai és szépprózai művei*. Vár Ucca Tizenhét, 1. sz. 158–166.
- Egressy Zoltán 2011: *Cholnoky Viktor Trivulzió-novellái*. Beszélő, 5. sz. 76–80.
- Gintli Tibor 2009: *Hagyomány és újítás Cholnoky Viktor prózájában*. In: *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Szerk. Angyalosi Gergely, E. Csorba Csilla, Kulcsár Szabó Ernő, Tverdota György. Bp. 315–322.
- Lengyel András 2011: *A „kifordult tény”: egy modernításalakzat geneziséhez (Kosztolányi, Cholnoky Viktor és A Hét)*. Forrás, 1. sz. 40–60.
- Sánta Gábor 1993: *Cholnoky Viktor Amanchich-novellái*. Vár Ucca Tizenhét, 1. sz. 91–99.

A tárgyalt vezércikkek

- Cholnoky Viktor: *Baj van*. A Nap, 1905. január 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *A neveletlen idegen*. A Nap, 1905. január 14. 1.
- Cholnoky Viktor: *A gyűlölet*. A Nap, 1905. január 20. 1.
- Cholnoky Viktor: *Vázsonyi Vilmos*. A Nap, 1905. január 25. 1–2.
- Cholnoky Viktor: *A gölem*. A Nap, 1905. február 7. 1.
- Cholnoky Viktor: *A örös reakció*. A Nap, 1906. augusztus 9. 1–2.
- Cholnoky Viktor: *Kísértetek járnak!* A Nap, 1907. február 24. 1.
- Cholnoky Viktor: *Vérben gázolnak!* A Nap, 1907. március 24. 1.
- Cholnoky Viktor: *Új milliók, régi bűnök!* A Nap, 1907. április 27. 1.
- Cholnoky Viktor: *Uzsorások, vérszopók!* A Nap, 1907. május 26. 1.
- Cholnoky Viktor: *Szomorú aratás!* A Nap, 1907. június 30. 1.
- Cholnoky Viktor: *Fekete-sárga hódolat!* A Nap, 1907. július 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *Megújított bilincsek!* A Nap, 1907. július 16. 1.
- Cholnoky Viktor: *Lakásforradalom!* A Nap, 1907. augusztus 11. 1.
- Cholnoky Viktor: *Vérszopók!* A Nap, 1907. augusztus 17. 1.
- Cholnoky Viktor: *A hadsereg katasztrófája*. A Nap, 1907. szeptember 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *Osztják a koncot!* A Nap, 1907. szeptember 14. 1.
- Cholnoky Viktor: *Szemfényvesztés!* A Nap, 1907. október 3. 1.
- Cholnoky Viktor: *Majdnem szűzek!* A Nap, 1907. október 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *Hol a megtorlás?!* A Nap, 1907. december 18. 1.
- Cholnoky Viktor: *Futnak a nagy tolvajok!* A Nap, 1907. december 20. 1.

Virág Zoltán

Esti Kornél víztükrei

A „tenger nélkül is mediterrán” alaphelyzet Rónay György megfogalmazta¹ élményszerkezeti vagy a „bácskai-mediterrán” formakultúra Tolnai Ottó által méltatott² érzéki közvetlensége és kiterjedései a történelem- és létszemléleti komplexitás jelentéssíkjaiknak tükörszerű összjátékára hívják fel a Kosztolányi Dezső műveit olvasók figyelmét. Többek között azokra a poétikai eljárásokra, szisztematikus világerzékelési sorozatokra, amelyeknek motivikus aspektusait, működési rendjét Esti Kornél alkotói műhelyébe betekintést engedve közvetítik a szerző alkotásai. Esti Kornél történetmondói vénájához, költői gyakorlatához, „allegóriára emlékeztető utalástechnikájához”³ kifejezetten passzolnak és zavartalanul illeszkednek a létösszegzés, a keretesség principális témaváltozatai, a jelentéktelenség mindennapiságának és a művészsors példaértékűségének mozzanatai.

A kezdet és a vég, a művészet és az élet, a sekélyesség és a mélység, a patetikusság és a paradoxialitás színe-visszája, egyidejű kettőződése a személyes életre vonatkozó érvelési módozatok központi jelenségekörében és mellékvonulataiban ugyanúgy gyülemlenek fel. Az álombéli felidéződések, elővillanások, a tükröződés vetületei, a visszaverődés képzei általános és konkrét, elvont és átvitt értelemben egyformán kitüntetett helyzetekben szerepelnek, akár a számozott fejezetekre tagolódó elbeszéléseket, akár a *Tengerszem* kötet második szövegciklusát létrehozó kalandokat, akár az *Esti Kornél énekét*, az Esti Kornél úti-naplójában talált rímes etűdöket, az *Esti Kornél újabb versei* címen ismert miniatűröket veszszük figyelembe. Az önszemlélés, az önfeltérképezés, az introspekció eszközéül szolgáló, az irónia és az önirónia társszerzőjévé⁴ avatott tükör használati tárgyi funkcióját kiegészíti, kibővíti a fétisszerű karakter, s miként Szegedy-Maszák Mihály tanulmányaiban korábban kimutatta, legújabbban pedig szintetizáló igényű monográfiájában a látszatkeltésre, a hitelesítésre, a „fölvett én megkettőzésére”⁵ figyelmet fordítva érzékeltette, a tükör a művésziesskedő szépélgés, a maszkcserés én-aktivizálás, valamint az artisztikus kiteljesedés és az önjelképezés átmenetes értelemkombinációit egyaránt létrehozza. Ezek az Esti Kornél „vastag-zöld szójátékaival” megtűzdelt gondolatalakzatok ráadásul a különmemű, egymásra rétegződő felületi tapasztalatokra, a látványi imaginációra, a tér és idő kontinuitására épülnek, s kitüntetetten támaszkodnak a víz tipológiai szimbolizmusára és erotikus metaforikájára.

1 Rónay György: *A nagy nemzedék*. Budapest, Szépirodalmi, 1971, 192.

2 Tolnai Ottó: *Kosztolányi, az etruszk*, in: Hóza Éva, Arany Zsuzsanna, Kiss Gusztáv (szerk.): *Az emlékezés elevensége (Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön)*, Szabadka, Városi Könyvtár, 2007, 518.

3 Szörényi László: „*Multaddal valamit kezdeni*”, Budapest, Magvető, 1989, 247.

4 Vö. Bányai János: *Irónia és ünnepélyesség*, in: Hóza Éva, Arany Zsuzsanna, Kiss Gusztáv (szerk.): *Az emlékezés elevensége (Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön)*, Szabadka, Városi Könyvtár, 2007, 182.

5 Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 330.

Esti Kornél kalandjai közül *Az utolsó föllovasás* című rövidtörténetet vizsgálva Thomka Beáta a textus metaforikus és szimbolikus csomópontokba sűrűsödését a következőképpen jellemezte: „E góciók nyomán bontakoznak ki az elvontabb jelentések, s általuk lép dinamikusan kapcsolatba az elbeszélés a szimbólumok mélyrétegében felhalmozódott archaikus jelentésekkel. A szimbolizációt a szöveg a tárgyi elemek, arányok, kiterjedések, térképzetek, formák, irányok deformálásával eszközli: a »végeérhetetlen folyosó«, a rejtélyes »tükör«, az önmagukba visszatérő ívek, az indulási és megérkezési pontok azonossága figyelmeztet a történet és a helyzetek metaforikusságára.”⁶ A bácskai emléanyag hordaléka elemi erővel szivároghat át és tagolja szét Esti Kornél kalandjainak újdonságélményeit, nyelvi és kulturális impulzusait. A francia világvárost idegenkedéssel fogadva, vonatkoztatási pontjainak viszonylagosságára kényszerül ráébredni a *Cseregedi Bandi Párizsban, 1910-ben* című elbeszélés sárszegi joghallgatója: „Egymás után érték a kisebb-nagyobb csalódások. A férfiak itten kopottan járnak, a rendőrnek nincs sisakja, a levélszekrényeket nem lehet megtalálni, mert a lámpaoszlopokba rejtik, a cigarettának, a Marylandnak, szecskaité van; a járdák szemetesek, piszkosak, a Szajna is mocskos és kicsiny, sokkal kisebb, mint a Duna.” A partszegélyek veszélyforrás gyanánt bukkannak fel, a vízközelség az érzelmi azonosulást és a testi alárendeltséget kiváltva jelenik meg az Esti Kornél tizenhatodik fejezetében, amelyben a Dunába csobbanó és az átellenben lévő oldalt megcélzó főhős hidegvérű nemtörődomsége a bekebelezés, az elnyelés gigászi tölcseréként ébreszti életre a folyót: „Csakhogy a part, ahonnan indult, még távolabbnak látszott, mint a túlsó part. Ezért a túlsó part felé igyekezett. A víz errefelé idegenszerű volt, mély és hideg. Bal lábát megfogta a görcs. Amikor kirúgta a jobb lábát, azon is összecsomósodtak az izmok. Amint szokta, a hátára akart feküdni, de csak ide-oda hanykolódott, forgott, lebukott, ivott pár kortyot, egy-egy pillanatra fel-feltűnt, majd a víz sötét fátyolaiba bonyolódva merült-merült lefelé.”

A víztömeg thanatologikus folklórja, anyagsűrűségének állapotváltozásai, képlékenységi tartományainak határeltolódásai, színtelítettségének kísérletes vibrálásai, agóniás gyötrődései már korán felsejlettek Kosztolányi Dezső különböző műfajú szépírói munkáiban. Különösen kiemelkedik ezek sorából a szerzőnek *A Hét* 1914. február 1-jei számában Duna címmel megjelent rövidke írása, maradandó pillanatkép-rögzítése: „Pikkelyek úsznak a felületén, pötytyök, pörsenések, mérges bibircsók. Bizonyára beteg, pestise van, gonoszul-sötéten múlik ki. Pusztulj el, öreg, döglődő kígyó. A fekete váladéka már alig-alig mozog, a vére összezsibbadt, még egynéhányat vonaglik, azzal vége.” Még erőteljesebb, s részleteiben kiérleltebb az ezt a vízrajzi képzetkört évekkel előbb, a folyóirat 1910. szeptember 4-ei számában a személyes üdvtörténet és az elkárhozás dimenzióváltásaival megalapozó kisesszéje, dantei pokolvíziót festő tengeri útleírása, amely *Adria* címen ismeretes: „Mindnyájan táncolni kezdtünk, picike, tragikomikus bábok, és meghódoltam a víz hatalma előtt. (...) Alattunk pedig öklődött és csuklott az émelegő tenger, az öreg iszákos, az utálatos és brutális lump, minden titkok hordozója. Tisztelettel kell viselni a haragját. A gyöngyhalászok belőle merik a moszatot, amiben az egysejtű állat él, az élet kezdete, ami annyira érthetetlen, mint a halál.”

Az Esti Kornél előtt megnyíló folyómeder távlata, a tengervízi mélység perspektívája feltételezhetően nem más, mint a szupranaturális veszély örvénylő megtestesítője, a halál metaforája. Mindent és mindenkit lerántani tudó gyomra a pokol, ám az innen való kikecmergés, följövetel, visszatérés mindig feltámadás. Esti Kornél számára egyszersmind az általános fogantatás közege, a születés kiindulópontja, a létrehozatal és a felszínre léptetés előmozdítója, közreműködője. Az anyaöl és a méh archetípusa, térben, időben végtelen, az összes elem benne foglaltatik egybekeveredve. Nem véletlen, hogy az *Esti Kornél* híres harmadik fejezetében a saját eredetének értelmét és származásának titkát éppen áthaladtában

6 Thomka Beáta: *A pillanat formái (A rövidtörténet szerkezete és műfaja)*, Újvidék, Forum, 1986, 129.

az Adamich-mólón, a tengerhez közeledve, fürdeni menet adja meg a költői szenzibilitású főhős: *„Hogy honnan származom? – szavalgatott magának Esti megmámorosodva a feketétől és az álmatlanságtól. – Onnan, ahonnan minden ember. Egy anyaméh bíbor barlangjából.”*

A frissen maturált Esti Kornél ajándékba kapott fiumei vonatutazása, velencei hajóútja a képzeletét felgyújtó tenger kartografikus imaginációját az Árpádok és az Anjouk idejétől egészen a világháború végéig tulajdonolt tenger dekoratív kulisszájának felbukkanására való várakozással fokozza föl. A „sima, végtelen kékség” tényleges alakot öltésének közeli bekövetkezése a mediterrán spektralitás, a tengeri színvilág kirajzolódását már a vonatfülke nyugalmában megelőlegezi: *„Csönd volt a fülkében, teljes csönd. A gázmécs zöld ködöt szitált széjjel, afféle opálos-tejes derengést, amilyent halpalotákban látni, tengeralatti bűvárképeken.”* Az őselem azonban nem adja könnyen magát, ahhoz, hogy közvetlen érintkezésbe lép-hessenek vele, a tükrébe pillanthassanak, a felületén áthatoljanak, várakozni kell. A nemrégiben mutatós eredménnyel érettségizett diák ditirambikus magasságba emelt köszöntésének, tengeri szózatának sorai sem elég sürgetők, az Adria „késik”, és „búvócskázik” újdonsült poétájával. A víz eleganciája teljes körű figyelmet igényel, a vonatkupék közönségének teltházás ovációját. Titáni fenségében látható kizárólag, ragyogó színszönyegének tökéletességével, villódzó fodrainak hibátlanságával kerülhet nézőjének, hódolójának szeme elé: *„Nem képzelte se szebbnek, se nagyobbak. Szebb és nagyobb volt annál, amit valaha elképzelt. (...) Mégis ünnepi volt ez, óriási volt, az egyetlen óriási évezredek ősi fénykoszorújában.”* Utastársairól, anyáról és lányáról közben megfélekedzik, noha éppen a személykocsiban elcsattanó csók (élete elő csókja) utőrengései, a szocietális tabuk nyilvános megsértése, az arcok és az ízek kikényszerített pozíciócseréje révén kelhet nászra a tengerrel. A felavatás testi kontaktusának sokkolóan vizenyős tapasztalata nélkül ugyanis el sem jegyezhetné magát vele, intim összekötésbe aligha olvadhatna az Adriával.

A tenger iránti sóvárgás fokozatai, a vízi világ pánerotizmusa a középiskolai tanulmányait alig befejező fiatalember nyilvánvaló szexuális járatlanságára utalnak, s a szellemileg visszamaradott Editke testi valójának riasztó föltárulkozásával párhuzamosak. A kifejlő alkati jegyek taszító anatómiája, az örömelvet támogatni nem tudó esztétikája, a nemi érdeklődést kiváltani képtelen szervi, testtáji elrendeződése a csók borzalmas ízének leírására rímel, amelyben a viszkozitás, a váladéktermelődéss összefüggései, hőmérsékleti és halmazállapotú faktorai helyeződnek előtérbe. A váratlanul rohamot indító test túlszívárgása, szekréciós üzemzavara elemi csapásként éri, megbénítja a letamadottat. Az ajkak romantikus és érzéki dialógusa sohasem bontakozhat ki kettejük között: *„Nem kapott levegőt. Száján volt valami. Valami hideg rondaság volt, valami nehéz, lucskos mosogatórongy, s ez ráfeküdt szájára, szívta, beléje dagadt, kövéredett tőle, megmerevedett, mint a pióca, nem akart leszakadni róla. Lélegzeni sem engedte.”*

A koordinálatlan érzelmkitöréseket, a labiális inváziót, a fulladozás, az öklendezés kínjait és a háborodott lánygyermekét agyonbabusgatással fékező, csitító anya majomszeretetét Esti Kornél a csók titkának mérlegelésével próbálja közös nevezőre hozni: *„Amikor az emberek a kétségbeeséstől és vágytól tehetetlenek, s a beszéd már mit sem ér, csak ezzel érintkezhetnek, a leheletük egybekeverésével. Így igyekeznek egymásba szállni, a mélybe, ahol talán majd megtalálják mindennek az értelmét és magyarázatát.”* Ezzel voltaképpen a sekélységben megnyíló mélység és a mélység körülölelte sekélység rejtjeleihez kerül közelebb, életének legsötétebb gócba⁷ érkezvén el. A menekvés iránya a gyorsvonat vagonjának iszonyatából egyedül Isztria felé, a valamikori magyar tenger mellékre, a Kvarner-vidékre, a Buccari (korábban Szádrévi)-öbölbe mutat. Minden tudását összeszedve kapaszkodik az epikureus bölcséletbe, a sztoikus gondolkodásba, Terentiuszt és más latin auktorkat idéz,

7 Vö. Tolnai Ottó i. m. 520.

Xenophón történelmi beszámolójához fordul, hogy az *Anabaszisz* ihletésének hatására a thalasszális elv dicsőséges imáját, az orális stimuláció varázsénekét zenghesse: „*Szoptass meg engem, válts meg, távoztasd el tőlem a rémeket. Tégy azzá, aminek születtem. Megfürdött a tenger szagában, előre megmosakodott a leheletében. Két karját pedig feléje nyújtotta, hogy közelebb legyen hozzá.*”

A klasszikus hagyományban a káosz a víz egyik megtestesülési formája, a sztoikusok felfogásában például olyan tér, amely magába fogad, besűrűsödni, pulzálni, özönlenni, ritkulni, szétterítődni ugyancsak képes. A skolasztikusok filozófiájában a káosz nedvet, cseppfolyóságot jelent az öntés, a locsolás analógiája, lexikális etimologizálása nyomán. A *Tavaszi színjáték a tengeren* című alkotásának reflexióiban, amelyek a *Színházi Élet* 1935. július 9-ei számában láttak napvilágot, Kosztolányi Dezső maga is finoman árnyalta és továbbbővítette ezt a cirkulációs folyamatot, fluiditási kontextust: „*Nyílt tengeren halad a hajó. Körötte tömören dagad a víz, ez a másik »sajátos nedv«, mely éppoly sós, mint a vérünk és éppúgy kering.*” Amennyiben a víz fizikai, a vitális funkciókat serkentő kiterjedés, s lehet végtelen, üres, kozmikus tágasság, ugyanakkor szakrális, mitológiai jelentéssűrítődés, rombolni és teremteni tudó erő, akkor a viszonzás, az ismétlődés kiváltására alkalmatlan, viszolyogtató csók beszennyezte test kizárólag a tengerben tisztulhat meg. Tulajdonosa, Esti Kornél oly módon kelhet új életre, akkor költözhet új illúziókba, ha nemcsak a tükrébe pillant bele, hanem alámerülve, rituálisan lemossa, lepergeti magáról az értelmi fogyatékos leányzó emlékét, kiöblíti magából a szája ízét. Editke (germán eredetű nevének birtoklásra, örökségre, vagyonra rájátszó jelentésével összhangban) az érintetlenségét kínálja oda és veszejt el, az érettségijén „*praeclare maturussá*” minősített ifjú viszont a szüzességét a tengernek adományozza, amikor egyé forr és összeszervesül impozáns materiájával: „*Lemerült beléje. Prűszkölve bukott ki, és kacagott. Hintázott törekeny, üvegszerű felületén. Dalolt és ordítózott. Kimosta torkát ezzel a sós öblögetővízzel, utána beleköpött, mert a tenger köpöcsésze is, az istenek és rakoncátlan fiatalok köpöcsészeje. Aztán zárt karokkal dobta testét a gyöngyös kékségbe, hogy végképp egyesüljön vele.*”

Az óceán és tenger egyenlővé tételét, közös szintre hozását az antikvitás gondolkodóinak hatására Esti Kornél szintén megkísérli, ahogy Goethétől és Novalistól kezdve az angol, francia, orosz romantikusokon át a szimbolistákig már annyian megtették. Bár a nagy vizek korlátozhatják a partot érést, a partraszállást, méltóságuk, expanzivitásuk megértését éppen az teszi szükségessé, hogy különböző világrészeket, világegészeket kötnék össze egymással, hiszen az eltérő univerzumok közötti kapcsolatteremtés, kapcsolatfenn tartás és az áthaladás, átutaztatás médiumai.⁸ A tizenhetedik fejezet vízérzékenységében az adriatikusi referencia egybecseng a nordikus tapasztalattal. Már-már Leonardo da Vinci *Codex Atlanticus*-át, a szárnyalás, a csapongás, vég nélküli sodródás, árapályos hömpölygés pompáját, François-René de Chateaubriand önéletrajzi gyűjteményének, *Síron túli emlékiratainak* (*Mémoires d'outre-tombe*) formuláit, a „tengeri zarándok”, a „hullámok barátja” önmetaforáit, Victor Hugo atlantikus géniuszának tengerképzetét és óceándefinícióját, *A tenger munkásainak* (*Les Travailleurs de la Mer*) élményköreit evokálja a szemhatárt betöltő akvatikus tündöklés látványa: „*A fűvenyparton, a víztől egy méternyire, egy valamivel magasabb, de a többihez teljesen hasonló oszlop keltette föl figyelmem, s azon egy valamivel nagyobb, de a többihez teljesen hasonló fehér zománctábla, ezzel a szöveggel: A tenger. Én, aki a latinok közül érkeztem ide, ezt eleinte merőben fölöslegesnek éreztem. Hiszen előttem tajtékzott a háborgó végtelenség, s nyilvánvaló, hogy az Északi-tengert senki se tévesztheti össze egy köpöládával vagy egy*

8 Vö. Stephen Clingman: *The Grammar of Identity (Transnational Fiction and the Nature of the Boundary)*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2009, 23.

gőzmosodával. Később beláttam, hogy tévedtem ifjúi felületességemben. Éppen ebben volt a németek igazi nagysága. Ez maga volt a tökéletesség.”

A folyó és a tenger misztikus lényé, ámulatkeltő műzsává, titkok tudójává avatása, feminin vonásokkal történő felruházása, antropomorfizálása jellegzetes megoldása Kosztolányi Dezső előzőekben már említett két, az 1910-es és az 1914-es évben keletkezett művének. Ahogy az *Esti Kornél* történetei közül többnek az elővázlatát, voltaképpeni korai verzióját, magkezdeményét megtalálhatni a szerző publicisztikai munkásságának allegorikus jellegű darabjai sorában⁹, úgy *A Héttben* közölt *Duna* és *Adria* szellemi orientációját, értékpreferenciáit a harmadik, a tizenhatodik és a tizenhetedik fejezet folyóhódolatát, tengeri érdeklődését, oceanográfiáját meghatározó forrásoknak, előmunkálatoknak, gondolatkísérleteknek érdemes tekinteni. Utóbbi alkotás, az *Adria* rendelkezik egy további, alcímszerű közleménnyel, bővítménnyel, amely ekképpen szól: *Tengeri betegség*. E paratextuális kiegészítés egyszerre vonatkozik és terjed ki a vízi jártasság, a felszentelt-ség bensőségességére, az utazás mámorára és elragadtatására, valamint a himbálódzás kiváltotta panaszok és rosszulletek diadalára, azaz a test függőségeinek kulturális antropológiai rejtelmekre s a szervezet megingásainak egészségtani szövődményeire, gyógyászati talányaira: „Betegségemet se érthetik meg az orvosok. Csak azt tudják, a fülem félkörös ívjáratában víz van, az egyensúlyérzék központja, és most ez a kis víz háborog a nagy víz ellen. Valószínűleg azonban csak azért szédülök, mert nagyon közel jöttem az élethez, a titok kapujához. Minden porcikámban érzem a vizet. Száraz tagjaim a tenger esszenciájában fürdenek. Idegeim követik a hullámok ritmusát. Vérem, akárcsak a tenger vize, álomtalanul forrong.” *Esti Kornél* földrajzi, művészeti, irodalmi kalandozása, intellektuális tájékozódása, szervérzeti önfelmérése tehát a tenger egyenlő tenger reláció érvényre juttatása. Az utazás, a territoriális peregrináció betetőzte geopoétika a megszokottság, kényelmesség ellenében működik, kölcsönösen felfoghatóvá, megérthetővé téve az idegenszerűséget, az önazonosság és a viszonyosság megnyilatkozási módjait, mélyreható újraértékelésben részesítve¹⁰ a tárgyakat, jelenségeket, eseményeket.

A hetvenhét történetet tartalmazó *Tengerszem* kötet *Esti Kornél*-blokkja mellett a *Végzet és veszély* című első egység, továbbá a *Tollrajzok* című ötödik rész darabjai szintén bővelkednek mitologikus, szimbolikus jelentés-összefüggésekben, biblikus eredetű áthallásokban. A folyó és a tenger víztükrei az *Esti Kornél* felfedezte érzetkomplexumokat, színvariációkat, foltszerű díszleteket, újból és újból átélte formai szintcseréket, abisszális fáziseltolódásokat mutatják több esetben. Így válik a *Duna* a bűnök temetőjévé a *Tükörponty* című elbeszélésben, amelyben az ókori képábrázolások halszimbolikája ismerhető fel: a mereven bámuló vízi lény sosem pislogó, üveges szemének örök, állandó ébrenléte íródik és olvasódik rá a haldoklás, a halottság balvégzetére. A *Motorcsónak* Weigl Bercije olthatatlan szomját agyoncirógatott vízi járgányának csillogtatásával, dunai rodeójával enyhíti, s a szürke magánhivatalnok motorizált Neptunuszként, a hullámokat meglovagolva, gépét maga alá gyűrve robot a boldogságba, „vágyai végtelenjébe”. Akár *Esti Kornél*, aki a *Dániel Ernő*ről elnevezett személy- és áruszállító gőzhajó fedélzetén siklik majd ki a tengerre az *Esti Kornél ríme*iben megénekelte *Velence* („*Azúr, aranyló, mély medence. / Gyémántokkal rakott szelence.*”), azaz a „*túlso latin part: Itália, a szent és imádott Itália felé*”. Mindkettejük esetében határozott az erotikus ingergazdagság, a mezopotámiai, egyiptomi, görög, latin eredetű túlvilági, alvilági utazásos tematika, de egyértelmű a bibliai kontextus is, nevezetesen az *Ószövegség* tengeri szimbolikája, amelyben a csónak, a hajó a folyó és a tenger átszelésének biztosítéka, az üdvösség elnyerésének nélkülözhetetlen alkalmatossága.

9 Vö. Szörényi László i. m. 247.

10 Lásd ehhez Kenneth White: *On the Atlantic Edge (A Geopoetics Project)*, Dingwall, Sandstone Press Ltd, 2006, 48. és 52.

A felületérzékelés bizonytalanságával, a sekélység és a mélység illuzórikus terjedelmi kivetüléseivel szembeesít a Péter szövegének sárga, zöld, kék színpalettája, amely a *Tengerszem* kötet címadó történetének fagyos feketéjével és Esti Kornél hetedik kalandjának, a *Világ vége*nek metsző kékjével rokonítható: „Elhatároztam, hogy otthon majd farkasszemet nézek a valósággal. Lámpát se kellett gyűjtanom. Dolgozószobámba oly éles kék fény nyilallt be, mint a capri Kék-Barlangba a legragyogóbb napsütésben.” A Péter című elbeszélés zöld uszodavize vagy a *Tengerszem* „vérvörös acélladikkal” pettyezett feketéje a tintához hasonlítottat, a *Világ vége* dolgozószobájának, a tintahasználat helyének színkódját viszont a Capri szigetén található barlang kékjének ékes teltsége szabja meg. A *Pesti Hírlap* 1930. május 18-i számában olvasható *Műhelytitok* címet viselő remeklésében Kosztolányi Dezső az alkotótevékenység mibenlétét, hatósugarát és a tintatartó meg a benne lévő folyadék térkihasználtságát veti egybe és hozza összhangba egymással: „Azok, akik igazán mélyek, mások. Azok tintatartójuk fenekére ereszkedtek le. Azoknak sikerült valami, nem tudni, hogyan. Minden remekmű mélysége hasonlatos a tengeréhez, melyet csak a felületén érzünk, vagy inkább sejtünk, a ragyogó felszínen, a türemlő, játékosan-illanó hullámokon, melyek roppant titkok fölött könnyedén gördülnek tova, és dalolnak.” A *Tengerszem* eseménymenetének következetes lezárásában azért teljesedhetnek ki egyedül a férfi számára a „szembenezés körei”¹¹, mert míg partnernője a piperetükrébe meredve kizárólag saját létezése gerontológiai keserveire, az arcberendezését átszerkesztő elváltozások, a képmását besatírozó időjelek vitathatatlan győzelmére fókuszál, addig társa a tengerszemet pásztázó tekintetével, a víztükörbe merített pillantásával a maga észlelési mechanizmusának működésmentére reflektálva kerül közelebb művészi krédójának, a poétai mesterség normatívájának megfogalmazhatóságához: „Ezután én inkább kis költő akarok lenni. Nem nagy. Olyan kicsiny, mint ez a tengerszem. És olyan mély.”

Az Esti Kornél megismerte, bemérte vízfelületek árnyalatok és tónuskeveredések szötte színek komplexitásában a zöld, a kék, a fekete átható lendülete összpontosul. A szín nem pusztán szemgyönyörködtető látványelem, hanem kompozitív anyagátársítású penetratív erő. A folyó, a tenger, az óceán víztükreinek színkiterjedése abban a vegyütségben, olvadákonyságban ragadható meg, amelyben például a zöld zöldje, a kék kéksége magába szürcsöli, szívja a teljes likviditást és fluiditást, hogy hatalmasabbá növekedhessen, mint bármelyik óceán. A vízbázisnak adott kolorikus karakterisztika (a zöld) tintát beivó kéziratlapoktól sem feltétlenül idegen, s a színek mint színek harmóniájából, konfrontációjából, lüktető közelségéből táplálkozik. Esti Kornél „cselekvésformája a játék, ám nem a véresen komoly játék, hanem a derűsen, felszabadultan és felszabadítóan ható játék, játék az értelemmel, az értelmetlenséggel és a nem racionalizálható tartalmakkal, mint például a halál, a boldogság vagy a közeledő világ vége.”¹² Kulturális transznacionalizmusa, otthonléte különböző partszakaszokon körvonalazódik, a papírfelületeken, könyvlapokon szerveződik, így maritim fogékonyságának nyelvi, területi, történelmi értékeit az elkülönülések felszámolhatóságának szolgálatába állíthatja, a Mediterráneum hibridizáló természetének¹³ feltárására koncentrálnak.

A folyók és a tengerek tükrébe feledkezés, a mozgékony mélyükbe merítkezés szakrális utalásrendszere, színhálózata, a lélek alvilágba ereszkedő útjának, túlvilági beavatásának misztériumvallásokat idéző hagyományával szoros tapadást mutat, miközben a keresztény misztikához kötődő lelki gyakorlatok kontemplatív szakaszoltságára, a via purgativa,

11 Thomka Beáta i. m. 130.

12 Uo. 124.

13 Erről Ian Chambers: *Mediterranean Crossings (The Politics of an Interrupted Modernity)*, Durham and London, Duke University Press, 2008, 141. és 151.

a via illuminativa, a via unitiva klasszikus szintjeire, fokozataira ugyanúgy alludál. Az *Esti Kornél éneke* utolsó strófájának „Menj mély fölé derengni” sora az Újszövetség evangéliumi intelméhez (Ἐπανάγαγε εἰς τὸ βάθος [Evezd a mélyre¹⁴], Lukács 5,4) fordul segítségért, s e buzdítás komoly mérlegeléséül veendő. Mondható tehát, hogy az *Esti Kornél* tizennyolcadik, befejező fejezetének a metaforikusan megélt halandóságot, mulandóságot új életté, kezdetté nyilvánító¹⁵ zárómondatai a hős nyelvi és kulturális curriculumát végszavazzák a mosoly kísérte „lassú leszállással”. Az *Esti Kornél kalandjaiba* az élni és írni feladványát beemelő *Világ vége* baráti tanácsával, konklúziójával együtt pedig a vízfelszíni határterületek, a víztükrök mögötti vonzások tanulságaként, a folyómederi, tengeralatti topográfia ismerettáráként is érvényesítettnek, s az *Aki a mélységet látta* ősi paradigmájához, több évezredes tudásanyagához visszanyúlva tekinthetők megfontolandónak, újraértelmezhetőnek: „Mert jegyezd meg, hogy csak az élhet, aki teljesen el van készülve a halálra, s mi, ostobák, azért halunk meg, mert csak az életre készültünk el, és mindenáron élni akarunk. A rend, amelyet magad körül látsz, voltaképp rendetlenség, s a rendetlenség az igazi rend. A világ vége, pedig a világ kezdete.”

14 Megjegyzendő itt, hogy a tengerre szállás, a kihajózás, a vízre ereszkedés jelentésárnyalataival szintén bíró ógörög kifejezés Esti Kornél „tilalomjelző kötélén” túli tengerbe úszásával ugyancsak szoros logikai kapcsolatba állítható.

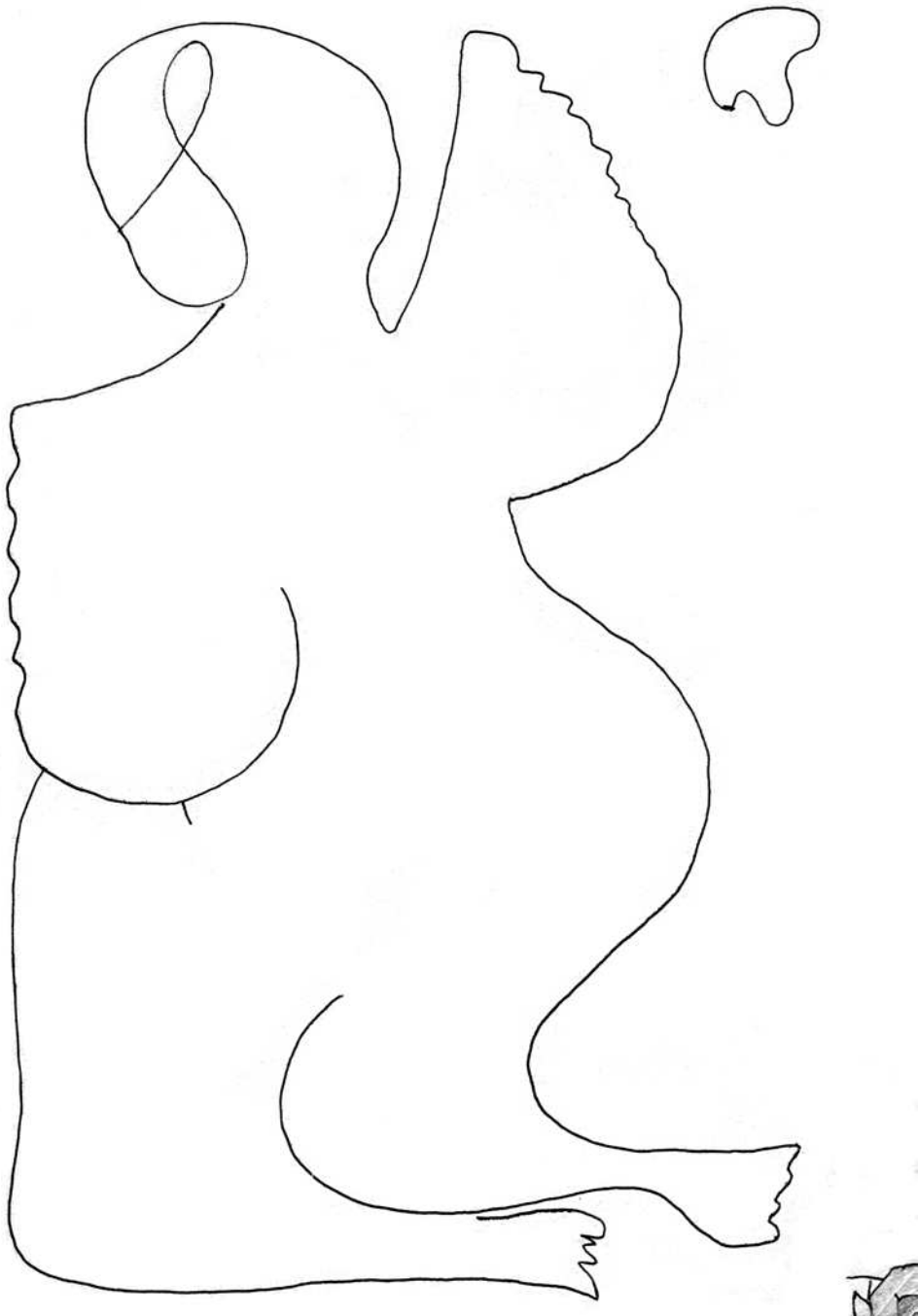
15 Vö. Bengi László: *Az elbeszélés kihívása*, Budapest, Fiala Írók Szövetsége, 2000, 23.

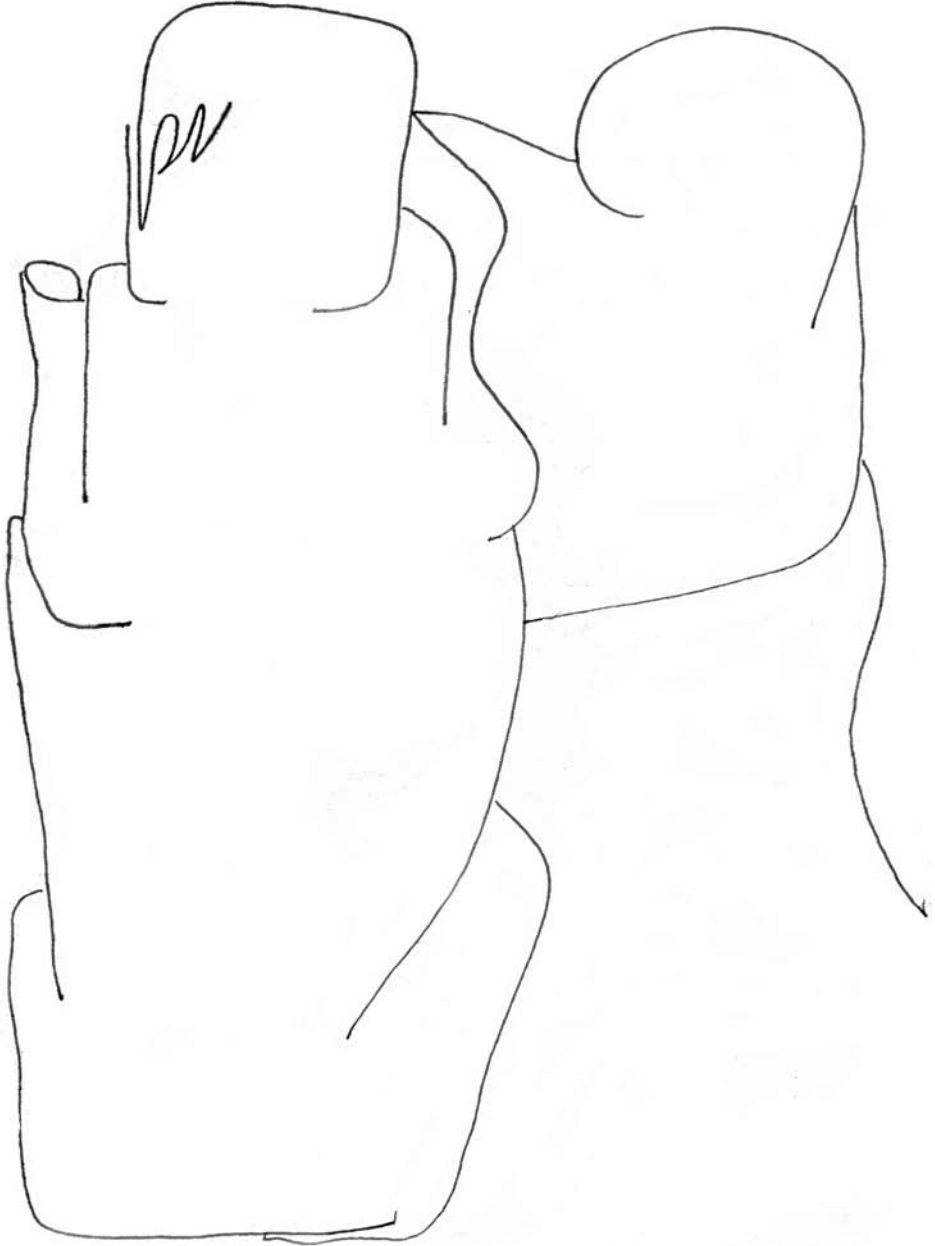

M 1949 IX / 10 niske

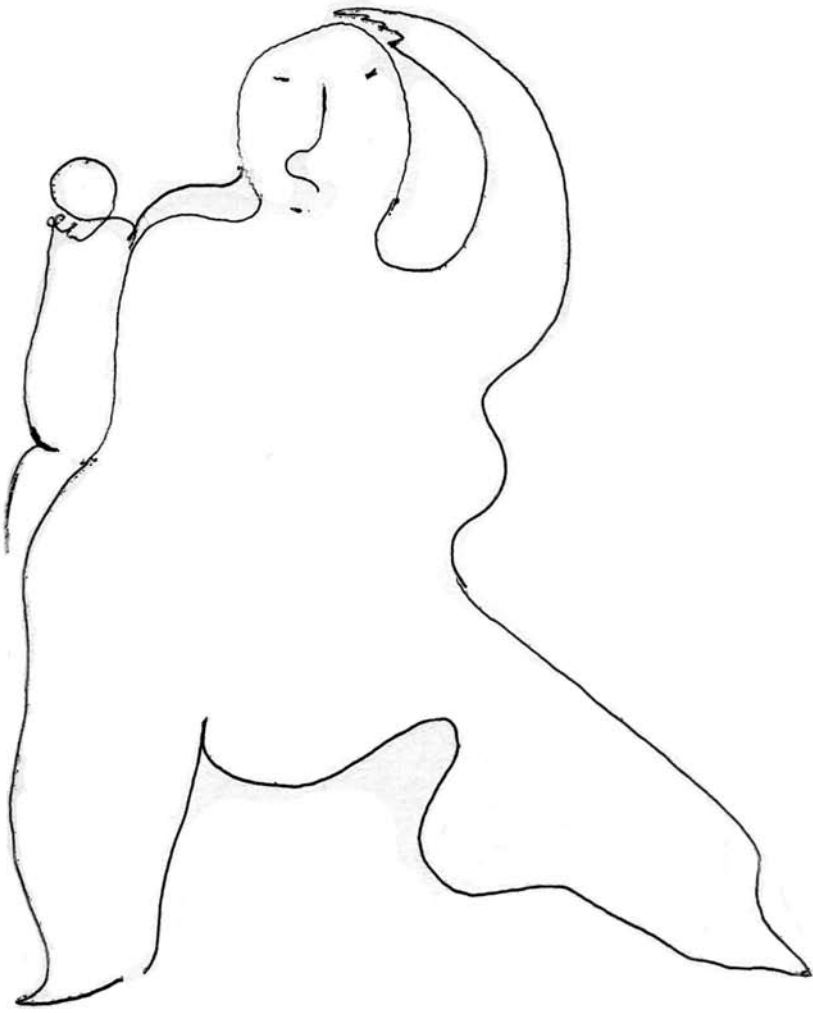

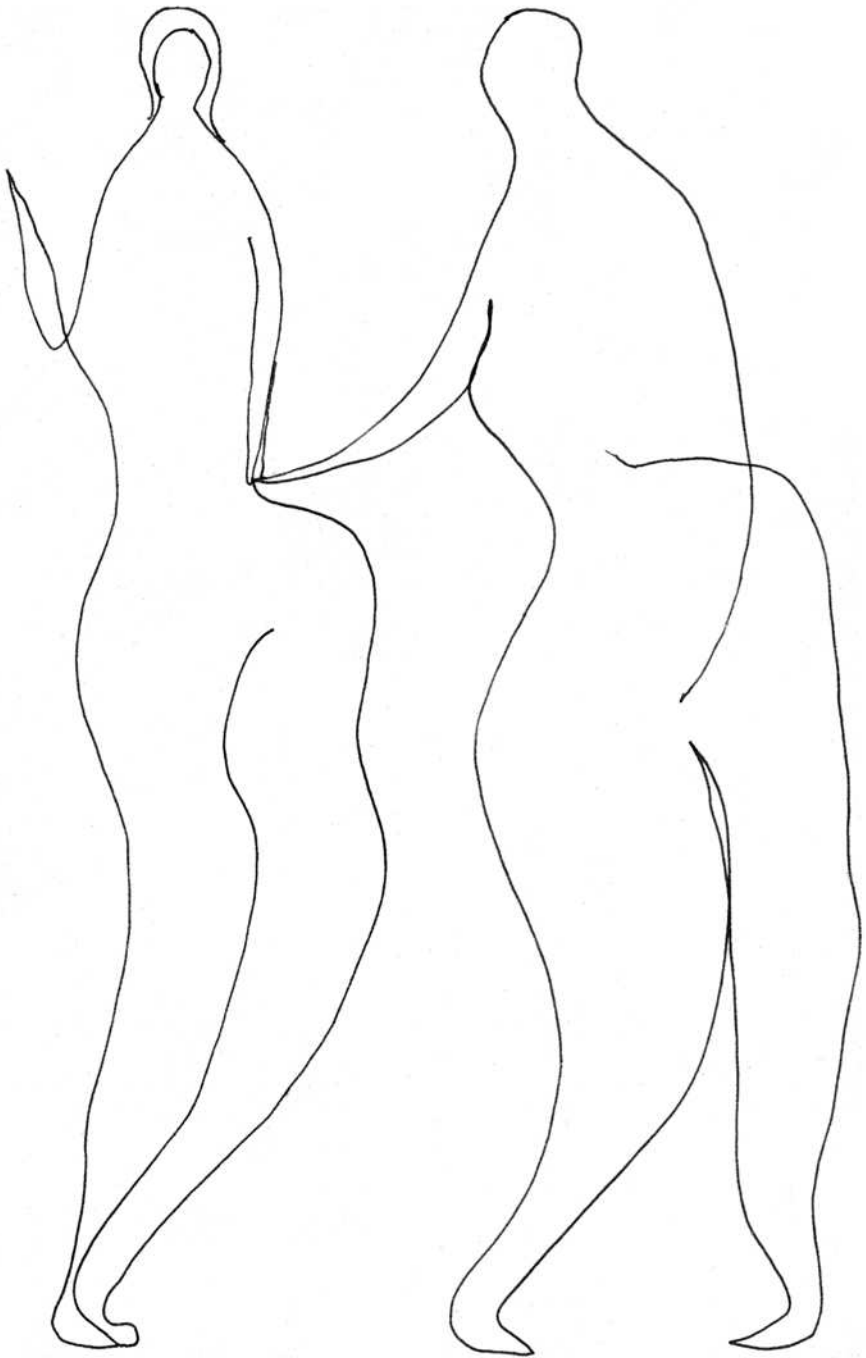
Misse 1/3.

Szuromi Pál

Táguló dimenziók

Pap Gábor és Sümegei György Tóth Menyhért-kötetei

Hogyan, miként lehet kifejezésre juttatni a festői, képzőművészeti elkötelezettséget? Picasso önarcképein időnként feltűnően méretes, tágra nyílt szempárokkal találkozhatunk. Mintha a mohó, zseniális spanyol származék egyenesen a tekintetével akarná felfalni a világot. Amit egyébként meg is tett. Mi több: számára a sasszemű elevenség is kevésnek bizonyult. Mert végül is a tárgyias, plasztikus, radikális cselekvészónáknál kötött ki. Barcsay Jenő munkásságában viszont valamelyest a szikár, szerkezetes festőállvány lett a mérvadó. Amint tudjuk: a magányos miskei nagymester, Tóth Menyhért is többször hírt adott önnön létformájáról. *Piktör* című képén mindenestre egy szétvetett lábakkal szorgoskodó, szenvedélyes alkotót láthatunk. Akinek rusztikusan, finoman hajladozó testrészei valójában a hullámvonalas ecsetben nyernek végső kiteljesedést. Akárha itt a testi és lelki szférák egy húron pendülnének.

Kissé hasonló együttállás élteti Pap Gábor és Sümegei György nemrég megjelent Tóth Menyhért-köteteit is (*Nem múltó, szent összhang*. Két Hollós Kiadó, Bp., 2010; *Tóth Menyhért*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011). Mi sem nyilvánvalóbb, minthogy e közismert művészettörténészek kimondottan tisztelik, szeretik Menyus bácsi nagyszerű életművét. Ráadásul mindketten személyes kapcsolatban álltak a mesterrel. Ennek dacára két gyökeresen eltérő, már-már kontrasztos természetű könyvről kell tudomást vennünk. Míg Pap Gábor kizárólag a beavatottakhoz, a képtulajdonosokhoz szól, addig Sümegei széleskörűen demokratikus. Ha az előbbi szerző könnyed, szellemes és esszéisztikus előadó, akkor az utóbbit a józan, tárgyilagos és pedáns fogalmazás jellemzi. Ugyanakkor világszemléleti, műértelmezési praxisuk között is jókora szakadék tátong. Kétségtelen ellenben: ezúttal is a Tóth Menyhért-irodalom örvendetes gyarapodását regisztrálhatjuk.

Pap Gábor egy önálló kötettel már letette névjegyét a kárpótló bölc mellett. Bizonyára innen adódik, hogy ezúttal csak az életmű legfontosabb esztétikai sajátosságainak kibontására vállalkozik (pl. fordított perspektíva, pozitív-negatív formák egyenrangúsága). Majd egynéhány műelemzéssel érzékletesebbé, konkrétabbá teszi mondandóját. Nem is akármilyen situációs elkötelezéssel. Az az érzésünk, akárha egy barátságos, képgazdag szobában ücsörögnénk jó néhányan, akik mind-mind kedveljük Menyus mester piktúráját. A társaság centrumában pedig egy kedves, nagy tudású férfiú tartózkodik, és szemlátomást ki akarja elégíteni érdeklődésünket, szellemi vonzalmunkat. Így hát megindul a csevej, a beszélgetés, a mesélés. Korán kiderül: a szóvivő Pap Gábor a hetvenes évek végén egy tanulmányt szentelt a *Bölcs* című alkotás analízisére. Amire Tóth Menyhért elismeréssel, áradozva reflektált. Szó se róla, ez látványos, megfellebbezhetetlen öngazolásnak tűnik. Ám magam is olvastam ezt az izgalmas, mélyenszántó dolgozatot. S ma is úgy vélem: itt a hazai műelemzések egyik legszebb, legrangosabb változatával szembesültünk (*Művészet*, 1978. III. szám).

Csak hol vannak már a hajdani szép idők! Minthogy e kitűnő felkészültségű szerző esztétikai értékrendjével jelenleg már nemigen bírok mit kezdeni. Már azt is költői túlzásnak tartom, hogy a szóban forgó magángyűjtemények Tóth Menyhért-kepei többé-kevésbé remekművek. Szó sincs erről. Bár egy-egy kivétel előfordul. De ennél is meghökkentőbb, hogy Pap Gábor bizonyos kozmikus, asztrológiai összefüggésekre aspirál, amikor a művek, a motívumok értelmezésével foglalkozik. Aztán az őselemek fundamentális szerepe is egyre-másra felbukkan. Elismeri ugyan az író: Menyus bácsinak édeskevés fogalma volt a kozmológiai viszonylatokról. Mégis pontosan, tévedhetetlenül érezte ezeket. Mi tagadás: nekem eléggé misztikusnak, túlexponáltak látszik ez a levezetési metódus. Még akkor is, ha a miskei alkotó rendkívül testközei kapcsolatban volt a föld-, víz- és légközei jelenségekkel. Sőt azt is belátom: Csontváry egyetemes, archaikus létfilozófiája elevenen hatott festészetére. Ám ilyenképpen is.

A „Képnézegetés”, a konkrétabb műelemzések során azonban újra csak a régebbi műtörténész szellemiségével találkozhatunk. Aki ugyanúgy otthonosan mozog az etnográfában, a filozófiában, az egyetemes művészettörténetben, mint a nyelvi, szemantikai szférákban. Igaz, a *Parasztok* című remekmű szépen induló analízise végül is egy historikus töltetű társadalmi-szociológiai kutakodássá vedlik át. Közben a felfelé tekingető, csupasz kobakú népi alakok értelmezése éppúgy elmarad, akár a képközépen fickándozó apró gyereké. A biblikus sugallatú *Vízenjáró* bemutatásánál viszont briliáns, példás levezetéssel találkozunk. Nem elég az autentikus evangéliumi idézet, nem elég a grünewaldi képbizonyíték a csavaros vitorla kultikus küldetésére, mivel itt az átfogóbb és egyedibb képelemek szervesen, mesterien összeállnak. Pedig a szerző, a szóvivő nem ragaszkodik feltétlenül az összhanghoz, a szokványos harmóniához. Nem bizony. Néha játszik, incselkedik, polemizál hallgatóival, olvasóival. Mintha nem tudna, tán nem is akarna mindent megnevezni.

Ákárha a csendben, az elhallgatásban is termékeny tartalmak bujkálnának.

Ami azt illeti: Sümegi György jelenlegi kötetét némileg már megelőgeztem. Hisz pont e kiadvány borítólapján láthatjuk a *Piktor* című olajképet. Ez mindenképp jellegzetes, hatásos és szerencsés opus, noha a nyers, vörösés keretforma igencsak zavaró. Méltatlan a mesterhez, az igényes műtörténészhez is. Aki nálunk leginkább szívén viseli e felbecsülhetetlen értékű, kiugró életmű sorsát, pályafutását. Nem csoda hát, ha a hetvenes esztendőktől jó néhány cikket, tanulmányt, előadást és interjút produkált ebben a témakörben. Most pedig gondolt egyet, majd legfontosabb műveiből egy önálló, majdhogynem átfogó érvényű gyűjteményes kiadványt állított össze. Itt aztán ugyanúgy áttekintést kapunk az alkotó pályakezdéséről, rajzolói mentalitásáról vagy alig ismert szobrászi munkálkodásáról, nem beszélve írásos hagyatékáról, emberi-művészi nézeteiről és szintetikus jelentőségű fehér korszakáról. Sőt a mester utóélete sem marad titokban.

Hogy melyek a legérdekesebb, legtanulságosabb fejezetek? Első nekifutásra a plasztikus Tóth Menyhérttel foglalkozó részre gondoltam. Elvégre az eddigi könyvek, publikációk alig-alig érintik e sajátos, kiegészítő műfaji területet. Sümegi ellenben vette a fáradságot, s a művész szobrászi periódusait éppúgy feltérképezte, mint az egyedi darabok plasztikai milyenségét. Kideríti például: Henry Moore budapesti tárlata ugyancsak megfogta az alkotó fantáziáját. Amint barátja, Kerényi Jenő monumentális és heroikus felfogása is hatott rá. Mégis robusztus erejű, bálványyszerű Afrikájával jutott el a legmagasabb szintre. Amikor a mester egy kiállításán rákérdezett egy bámész kisfiúra: mire véli a munkáját, az meglepő választ adott. Tevefánt, mondta pofonegyszerűen. És lényeglátóan. Minthogy valóban a teve meg az elefánt formai szimbiózisát tükrözi a plasztika. Az efféle szellemes, élményszerű példák néha jótékonyan felvillanyozzák a szerző objektív, tárgyilagos elemzéseit. Ahol különben a rajzok, a festmények és a szobrok közötti kapcsolatformákról

is tisztesen olvashatunk. Nem esik szó viszont a Bokros Birman Dezsővel való szellemi rokonságról. Holott szerintem ez is ott rejtőzik Menyus mester agyagszerűen formált bronzplasztikáiban.

De vissza a startoló fejezetekhez. Rájöttem ugyanis: Sümegi György filológiai alaposága a csupaszon tatóngó életrajzi fehér foltokat is jócskán betapasztotta. Eddig csak ámuldoztunk, csodálkoztunk a miskei parasztfüi írói, verbális vonzalmain. Hogy korai képeit időnként szöveges betétekkel látta el. Most viszont megtudjuk: a művész édesapjában is amolyan költői, rímfaragói hajlamok munkáltak. Amelyek aztán fia génjeiben is helyet kaptak. Itt van továbbá az alkotó festészetét tüzetesen átjáró organikus, hajladozó és hullámvonalas formaképzés. S vele együtt a Van Gogh-hatások feltételezése. Ezúttal azonban konkrétan is bebizonyosodik, hogy mindezek háttérében voltaképpen a miskei doktor urat, Rózsa Jenőt kell tisztelnünk. Aki nemcsak egy Ady-kötettel, hanem Van Gogh leveleivel is ellátta, bátorította a tehetséges fiút. Aztán a bajai Éber Sándor festőművész önzetlen segítőkészsége is belép a fiatal Tóth Menyhért küzdelmes pályaorientációjába. Ő is megérezte benne a talentumos egyéniséget, ezért három képét bejuttatta a Nemzeti Szalon bajai Őszi Tárlatára (1927).

Amit legelső művészi kirukkolásának tekinthetünk.

A főiskolai esztendőik szépséges, viszontagságos időszakáról sok mindent olvashattunk a korábbi évtizedekben. Egyben a növendék művész páratlan jelentőségű szénportréit valószínűleg is megtekinthettük egy-egy emlékkiállításon. Mindenesetre tökéletesen igaza van Sümeginnek, amikor a drámai zaklatottságú *Rágott-nő* sorozatot az életmű egyik kiugró sarokpontjának tekinti. Amit Barcsay Jenő és Szalay Lajos vélekedésével tekintélyesen alá is támaszt. Sajnálom viszont, hogy a szerző nemigen respektálta azt a lényegi összefüggést, ami a korai szénművek és a késői fehér képek formai szellemisége között vibrál (l. P. Szűcs Júlia: *Művészettörténet*. Magvető Kiadó, Bp., 1985, 152. o.). Aztán akkor sem értek egyet Sümegi Gyurival, amikor a művész elsőnek fővárosi bemutatkozását meg akarja óvni a támadó kritikai reflexióktól. Méghozzá kultúrpolitikai, esztétörténeti alapon. Holott a jószemű Elek Artúr meglehetősen pontosan bemerte a pályakezdő festő gyengéit és erényeit is.

Akár bele is olvashatunk ezekbe a vélekedésekbe. Mert a tudományos tényyszerűséghez ragaszkodó, okadatoló író jelenleg sem fukarkodik a legkülönbözőbb dokumentális közlésekkel. Akadnak itt tisztelettudóan megfogalmazott kérvények, barátokhoz írt levelek, alapos önértelmezések vagy kritikai jegyzetek, nem is szólva megannyi szakmai, kulturális megnyilatkozásról. Nekem mégis úgy tűnik: a tárgyilagos, szisztematikus szerzőt valamilyen félrevezetik a túlzottan respektált szóbeli értekezések. A kötet vége felé például egy nyilvános beszélgetés tanúi lehetünk, amely pont a szerző és Tóth Menyhért között zajlott le Kecskeméten (1978). Mert hiába jönnek a logikus, autentikus kérdések, a szereplők gondolatmenete olyanképpen húz el egymás mellett, ahogy ez a lökhajtásos repülőknél szokásos. Menyus bácsi tudniillik csak mondja a magáét. Néha a közösségi mentalitásról, máskor a művészi minőség dilemmáiról elmélkedik. Szóval: szép dolog a tapintat, a tisztelettudás. Csakhogy e monomániás, rögeszmés megszállottság is e szeretett, kiemelkedő mágushoz tartozott. És ez semmit se von le művészi nagyságából.

Bizonyára ez is belejátszott, hogy a miskei mester végül is a páratlan nívójú, szintetikus fehér korszaknál kötött ki. S csakugyan: Sümegi György dolgozatai között épp a *Fehér a fehérben* című dolgozatot érzem a legmagvasabbnak, legtanulságosabbnak. Hisz ezúttal az egyetemes kultúr- és művészettörténeti látószög ugyanúgy tisztas helyet kér magának, akár a konkrétabb vetületű hazai mérlegelés. Elég az hozzá: már az alkotó korai, „profécialó” korszakában felfedezhetjük a tisztább, magasságosabb fények feltétlen becsületét. Ebbe a kohézióba egyébként előzőleg a szeretve tisztelt Vaszary mester szubjektív, korszerű

művészetszemlélete is csak-csak beleszólt. Mindezek dacára a végső konklúzióknál némileg hiányos maradt a szakmai, esztétikai summázat. Elvégre a mester fehér fényben fürdő remekléseit az esszenciális festői és plasztikai szintézis teszi oly feledhetlenné.

Mi sem természetesebb, minthogy az életmű átfogó és rejtett összefüggéseit alaposan ismerő Sümegi György az alkotó írásos hagyatékára is figyelmet fordít. Annál is inkább, mivel ezek a források hiteles támpontokat nyújthatnak a rajzok, a művek értelmezéséhez. Más lapra tartozik, hogy e dokumentumok számottevő hányada jelenleg még magánkézben van. Ennélfogva a jogörökös „jóvoltából” maga a szerző is csupán az anyag tíz százalékát fénymásoltathatta le. Semmi többet. Merthogy a „...további hozzáférhetés egyedüli föltételeként, úgymond, az állami vásárlás kizárólagos kritériumát szabta meg” (107. o.). Mégpedig önnön „vásárlási följánlása” szerint. Lehet, kissé naiv vagyok a jogi, örökléstani ügyekben. Itt azonban a kulturális erőszak sajátos esetével állhatunk szemben. Amúgy magam is beleestem e rafinált csapdába. Kiadómnak ugyanis azért kellett legombolni egy bizonyos büntetést az adott jogörökösnek, mivel legutóbbi tanulmánykötetemben két képet (meg két tanulmányt) közzé tettem Tóth Menyhért művészetéről.

Erről jut eszembe: Sümegi Gyuri annyi-annyi türelmes, fáradtságos gondot fordít e kiváló mester szakirodalmának számbavételére, mint amennyit úgyszólván senki. Engem azonban valahogy levegőnek néz, netán annak se. Már mint a dolgozataimat. Nem baj, nem vagyok túlságosan hiú fiú. Bár valamicske önérzetem azért akad. De fontosabb ennél, hogy a jelenlegi könyvben sorra-rendre előjönnek azok a gondok, hiányok, amelyek mindmáig ott kísértik Tóth Menyhért életművét. Elég most csak az átfogó, megbízható katalógus hiátusára utalnom. Vagy éppenséggel arra – amiről magam is meggyőződhettem a művész szegedi emlékkiállításán –, hogy az alkotó nagybecsű fehér remeklései egyre inkább kopnak, sárgulnak. Másrészt továbbra sincs nálunk méltó, reprezentatív és szuverén múzeuma a mesternek. Sem Kecskeméten, sem a fővárosban. S hol marad még akkor az a színvonalas, szisztematikus monográfia, amely szinkronban lehetne a hazai és egyetemes modern művészet egyik legérdekesebb, legeredetibb alakjának jelentőségével? Ezt tán meg sem érhetjük igazán.

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

NYOMDA KFT. KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.